

OLD RHENEN

ZEVENTIENDE JAARGANG

JANUARI 1998

NO.1

***Bestuur van de
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken***

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067
ABN-Amrobank 41.98.73.708, Postbank 1211163
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
Mw Ch. H. Delfin- van Mourik Broekman,
Veenendaal, tel. 0318-526839
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

*Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na
schriftelijke voorafgaande toestemming van de redactie.*

Omslagfoto: Naar een schilderij van J.M. Schäffer

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zeventiende jaargang

januari 1998

no. 1

Inhoudsopgave

Feestrede, gehouden door de voorzitter van de Historische Vereniging op 18 oktober 1997.	blz. 5
Het 90-jarig jubileum	blz. 13
De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken 90 jaar	blz. 22
Drie Rhenense Pottenbakkers	blz. 38
Heiligenverering in Nederland - De Cuneralegende	blz. 49
Geschiedenis van de provincie Utrecht	blz. 50
Jaarverslagen 1997	blz. 52

Van de redactie

In de bestuursvergadering van januari 1998 werd besloten aan een al langer bestaande wens uitvoering te geven. Zoals u zich wellicht herinnert werd in de algemene ledenvergadering van maart 1996 een contributieverhoging per januari 1997 voorgesteld en door u aangenomen. Redenen hiervoor waren dat met de toenmalige inkomsten aan contributies de uitgaven krap-aan konden worden bestreden. Een verhoging van fl. 25,— naar fl. 30,— per jaar zou in de eerste plaats verlichting brengen, in de tweede plaats konden daardoor de lezingen op niveau gehouden worden en was er wellicht een mogelijkheid ons tijdschrift op een professioneler manier te laten verschijnen. De honoraria van de sprekers waren in het laatste decennium niet onbelangrijk gestegen; het drukklaar maken van ons tijdschrift kostte de redactie toch iedere keer weer een klein weekend terwijl met de moderne hulpmiddelen de drukker zoiets in een paar uur voor elkaar krijgt.

Welnu, in de laatste bestuurvergadering is vastgesteld dat het financieel mogelijk is ons tijdschrift er beter te laten uitzien met een andere omslag en beter papier. Het nieuwe papier laat vooral de foto's beter tot hun recht komen. Het moment lijkt ons ook geschikt, zo na de 90e verjaardag van onze vereniging, om aan iets nieuws te beginnen. De inhoud zal uiteraard van ten minste hetzelfde niveau blijven als u in de afgelopen jaren bent gewend.

Het eerste nummer in het nieuwe jasje bevat op de laatste pagina's de jaarverslagen van secretaris en penningmeester die u gewend bent in ieder januarinummer aan te treffen; en een terugblik op de jubileumviering van 18 oktober 1997, door het verslag van die dag en de door de voorzitter uitgesproken feestrede. Daarnaast geeft de voorzitter een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van onze vereniging, mede aan de hand van het teruggevonden notulenboek. En van de hand van ons verenigingslid de heer H. Dekker vindt u een artikel over een aantal pottenbakkers van naam die in Elst en Rhenen werkzaam zijn geweest, verlichtigd met een serie foto's van de voorwerpen die zij vervaardigden.

De redactie wenst u blijvend leesplezier toe.

Feestrede, gehouden door de voorzitter van de Historische Vereniging op 18 oktober 1997.

Mijnheer de Burgemeester, het voltallige college van B & W,
Vertegenwoordigers van zusterverenigingen,
Genodigden,
Dames en Heren,

Het negentig jarig bestaan van een vereniging is een zeldzame gebeurtenis. Hoewel je bij een historische vereniging misschien aan nóg hogere leeftijden zou denken, is toch onze Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken de op één na oudste van de provincie. Hierbij moeten wij het Amersfoortse Flehite laten vóórgaan, maar we zijn ouder dan Oud-Utrecht. Het belang en de bijzonderheid van 18 lustra wordt voldoende onderstreept door Uw aanwezigheid, en het programma dat wij voor U hebben samengesteld. Ik ben U allen zeer dankbaar voor Uw aanwezigheid.

Wordt het belang van een historische vereniging alleen onderstreept door haar ouderdom en door de drukte die er soms omheen wordt gemaakt? Een grijsaard verdient so-wie-so respect, maar wanneer deze oude man (of vrouw) in zijn leven een belangrijke rol heeft gespeeld zal dit respect alleen maar groter zijn. Het zal U niet verbazen, dames en heren, dat ik, juist bij een historische vereniging, een korte terugblik wil geven over het verleden.

Voorzitter Dr. H.P. Deys tijdens het uitspreken van zijn feestrede

Onze historische vereniging heeft in de afgelopen 90 jaar hoogtepunten en dieptepunten gekend. De vereniging werd opgericht op 23 december 1907 en de statuten werden een half jaar later bij K.B. goedgekeurd. Oprichters waren de toenmalige archivaris Dr. Jesse als voorzitter, de heer D.H. Recter als secretaris, Van Holst van Ingen penningmeester (hij was cand. notaris), Van Drunick (drogist) en Hoiting, gemeente-architect als leden.

U zult het niet willen geloven, maar het is toch waar. Het notulenboek van de vereniging, vanaf 1917 tot 1944, werd enkele maanden geleden door iemand in een grote vuilcontainer langs de weg gevonden. Dank zij deze vondst weten we, wat de Vereniging in het verleden bezig hield. Lezingen werden niet georganiseerd, een tijdschrift werd nog niet uitgegeven. De algemene vergaderingen werden soms bijgewoond door één lid, dat dan nog in het bestuur werd opgenomen. Toch was het een enthousiast bestuur, waar we veel aan te danken hebben, vooral ook omdat zij de kern hebben gelegd voor de verzameling van het huidige Gemeentemuseum Het Rondeel.

Het spreekt vanzelf dat er direct na de oorlog weinig gelegenheid bestond om activiteiten te ontwikkelen. Vandaar dat we pas sinds 1952 weer iets van de vereniging vernemen. In dat jaar werd door de vereniging, mede in verband met besprekingen die reeds in de oorlog werden gevoerd, met de gemeente Rhenen een bruikleenovereenkomst gesloten t.a.v. de eigendommen van de vereniging. Er was toen nog geen gemeentemuseum en de vereniging bezat de voorwerpen en documenten. Een beheerscommissie, met vertegenwoordigers van beide belanghebbenden voerde het beheer. De eerste ledenvergadering van de vereniging Oudheidkamer na vele jaren vond plaats in 1963. De enige taak van de vereniging was indertijd eigenlijk alleen het tentoonstellen van de eigendommen en het organiseren van speciale tentoonstellingen. We kunnen dan ook stellen dat het museum vroeger feitelijk een zaak van de historische vereniging is geweest.

Uit de stukken blijkt dat de medewerking van de Gemeente altijd groot is geweest, niet in het minst door de grote belangstelling van onze oud-burgemeester Bosch van Rosenthal.

In 1970 belegde het bestuur een ledenvergadering met de vraag of de vereniging als zodanig zou moeten blijven voortbestaan. Er zijn helaas geen notulen van bekend zodat we het resultaat niet weten. Uit een ledenlijst van dat jaar blijkt dat er toen

65 leden waren. Dit aantal was in 1980 inmiddels geslonken tot 38. Dank zij de continuïteit van de vereniging is toch al het historisch materiaal bewaard gebleven.

In een tijd van toenemende welvaart die in de na-oorlogse jaren steeds evidentier werd, kan men allereerst een groeiende belangstelling voor het verleden waarnemen. Dit verleden gold met name het eigen, individuele verleden (denk maar aan het enorm toegenomen stamboomonderzoek) en het verleden van de directe woonomgeving. In dit kader moeten wij dan ook de herleving van de Oudheidkamer zien, een vereniging die in de 60er en 70er jaren feitelijk nog slechts op papier bestond.

Het was vooral aan het initiatief van een Amsterdammer, de heer J. Combrink te danken, dat in 1980 een wedergeboorte van de vereniging plaats vond. De zittende voorzitter Mr. Deen en de secretaris-penningmeester J. Hovestad riepen een ledenvergadering bijeen en 37 nieuwe leden meldde zich ter plaatse. Er was toen voldoende quorum om een nieuw bestuur te kiezen, de beide oude bestuursleden traden af en als nieuwe voorzitter werd Uw huidige voorzitter benoemd.

In 1984 werd een nieuwe beheersovereenkomst met de gemeente gesloten en in 1985 werd het nieuwe museum Streekmuseum 'Het Rondeel' geopend. Vanaf deze tijd is de samenwerking met gemeentebestuur en ambtenaren alleen nog maar bestendig.

De eerste daad van het nieuwe bestuur (van 1980) was het opstellen van nieuwe statuten. Het was de bedoeling om ook méér een vereniging in de moderne zin des woords te worden, waarbij door het geven van lezingen meer historische informatie kan worden verspreid en ook meer een onderlinge band tussen de leden zal kunnen ontstaan. In de afgelopen 17 jaar hebben wij met onze jaarlijkse zes voordrachten dan ook inmiddels zo'n 102 lezingen gebracht, de meeste over de historie van Rhenen. In de nog ietwat ouderwetse opzet van de nieuwe statuten werd ten aanzien van de doelstelling aanvankelijk slechts gesproken over het *opsporen, verzamelen, bewaren, tentoonstellen, beheren en uitlenen van voorwerpen die betrekking hebben op de historie van Rhenen, verder het verspreiden van de kennis van de historie van Rhenen, Elst Achterberg en omgeving*. Behalve door middel van lezingen werd de vergaarde kennis regelmatig gepubliceerd in het tijdschrift

Oud-Rhenen, waarvan zodadelijk het laatste nummer van de 16de jaargang aan de burgemeester zal worden overhandigd. Het is dit tijdschrift dat volgens outsiders door zijn hoge inhoudelijke kwaliteit als een visitekaartje van onze vereniging mag worden beschouwd en tot een van de betere tijdschriften van een plaatselijke historische vereniging mag worden gerekend. U kunt zich voorstellen dat dit mij zeer veel deugd doet. Ons ledental heeft inmiddels de 300 overschreden.

Omdat ook de veranderende inzichten ten opzichte van het cultuur-historische erfgoed in de directe omgeving ook niet aan onze vereniging zijn voorbij gegaan, werd in het nabije verleden stelling genomen tegen de afbraak van een cultuur-historisch belangrijke en beeldbepalende school, de Wilhelmina-MAVO. Helaas werd het protest niet ontvankelijk verklaard, omdat in de statuten geen bepalingen waren opgenomen op grond waarvan de vereniging bezwaren kon inbrengen. Dit feit heeft in de provincie in kringen van historische verenigingen voldoende beroering gewekt, reden waarom verschillende verenigingen, met Oud-Utrecht voorop, hun statuten hebben aangepast. Ook onze vereniging heeft, na machtiging door de ledenvergadering, dit jaar een nieuwe omschrijving van haar doelstellingen geformuleerd, welke thans als volgt luiden: *De vereniging heeft ten doel:*

- *de kennis en belangstelling te bevorderen op het terrein van de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg -betreffende de gemeente Rhenen en te waken over het behoud van het cultureel, historisch-landschappelijk en archeologisch erfgoed en voorts al hetgeen met een en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruimste zin des woords.*

Oud Rhenen redacteur Dr. A.J. de Jong overhandigt het jubileumnummer aan burgemeester H.S. Top

Op één van de provinciale manifestaties van historische verenigingen heeft de Utrechtse gedeputeerde van Kunst en Cultuur, Mr. Kok, de gedenkwaardige maar uiterst belangrijke uitspraak gedaan, dat historische verenigingen zich ten aanzien van het plaatselijk overheidsbeleid moeten gedragen als een luis in de pels.

Dames en heren, wie een pels bezit is van goeden huize. Dat is een kostbaar bezit en daar moet men zuinig op zijn, niet alleen ten opzichte van de generatie waar men deel van uitmaakt, maar zeker ook, en wellicht vooral voor de generaties die ná ons komen. Deze generaties immers hebben geen enkele invloed op handelingen die thans worden uitgevoerd. Wanneer wij nú iets van cultuur-historische waarde afbreken, omdat het nú in de weg staat, of te veel onderhoud vergt, of omdat we het gewoon niet mooi vinden, moeten wij ons wel realiseren dat het om een éénmalige, onomkeerbare handeling gaat, die nimmer meer is goed te maken.

Wat zeggen we nu niet bijna allemaal, 'wat jammer dat de Gasthuiskapel er niet meer is', of de Waag, gebouwen, die nog ná de laatste oorlog zijn verdwenen.

Ik zie het cultuur-historisch erfgoed dat uit het verleden tot ons komt als te vergelijken met een groot kapitaal, dat je van je ouders erft, die het ook weer van hun ouders hebben geërfd. Ik ben van mening dat je in dit geval niet het recht hebt, dit kapitaal zelf er geheel door heen te jagen. Een deel ervan moet je weer aan je kinderen doorgeven.

Ik realiseer mij ter dege, dat het woord luis, zoals deze in de pels moet zitten, een negatieve klank draagt. Ik realiseer mij ook, geachte bestuurders van Rhenen, alhier aanwezig, dat U onze vereniging niet als een luis ervaart. Wij zijn als vereniging steeds met mate en begrip te werk gegaan en een confrontatie heeft zich tot nu toe alleen met betrekking tot de eerder genoemde school voorgedaan. In een aantal andere gevallen is er steeds sprake geweest van goed overleg en contact, waarbij ik denk aan het oude veerhuis en diverse andere opgravingen, waaronder die te Achterberg en Elst. Over de samenwerking van de gemeente heb ik zoeven trouwens reeds eerder gerept. Ik spreek de wens en de verwachting uit, dat wij ook in de toekomst in deze sfeer met elkaar in gesprek zullen blijven. Er is helaas niet zo veel meer in dit opzicht over.

Wat de toekomst brengen zal blijft voor U en mij verborgen. Ik wil mij in de nog resterende spreektijd daarom liever beperken tot de dag van vandaag, 18 oktober 1997. We vieren vandaag feest en hebben vanmorgen ook nog een stuk Rhenense en regionale geschiedenis tot ons mogen nemen.

Dames en heren. Een dag als vandaag gaat helaas met kosten gepaard, kosten die door de vereniging met een op kostprijs gebaseerde contributie, niet kunnen worden opgebracht. Ik wil daarom op deze plaats iedereen, die financieel heeft bijgedragen aan de organisatie van deze dag van harte dank zeggen. Het zijn het Anjerfonds, met een aanzienlijke bijdrage, de Rabobank die weet wat historie is, de gemeente Rhenen, de Vogelenzang, de DELM, makelaardij Van Brandwijk en natuurlijk Drukkerij Cunera, onze huisdrukker, die de kleurendrukken van ons jubileumnummer heeft aangeboden. Allen zeg ik nogmaals, namens alle leden van de vereniging van harte dank.

Het organiseren van een dag als vandaag is ook niet mogelijk zonder mensen, die zich hier achter hebben gezet. Onze lustrumcommissie, bestaand uit de leden Strous, Van Drunen, Meiresonne en Hoestra dank ik daarom ook hartelijk voor het vele werk, dat zij hebben verzet. Ook de vrijwilligers van gisteren en vandaag, die met allerlei hand- en spandiensten voor een geslaagde dag zorgen, en op de achtergrond mevr. Adri van den Oosterkamp, en Michel Synesael, zeer bedankt! Wij zijn een plaatselijke historische vereniging. In dit kader en gezien de hiermee gepaard gaande mogelijkheden, moet U onze activiteiten dan ook beoordelen. Ik hoop dat U een leerzame ochtend hebt mogen beleven en ook deze middag als een prettige herinnering zult mogen bewaren. Velen van U mag ik vanavond nog terugzien in de Blauwe Kamer.

Hiermee heb ik voldoende gezegd en kunnen wij overgaan naar de aanbieding door dr. Ad de Jong van het jubileumnummer van Oud-Rhenen. Ik dank U voor Uw aandacht.

Mijnheer de Burgemeester,

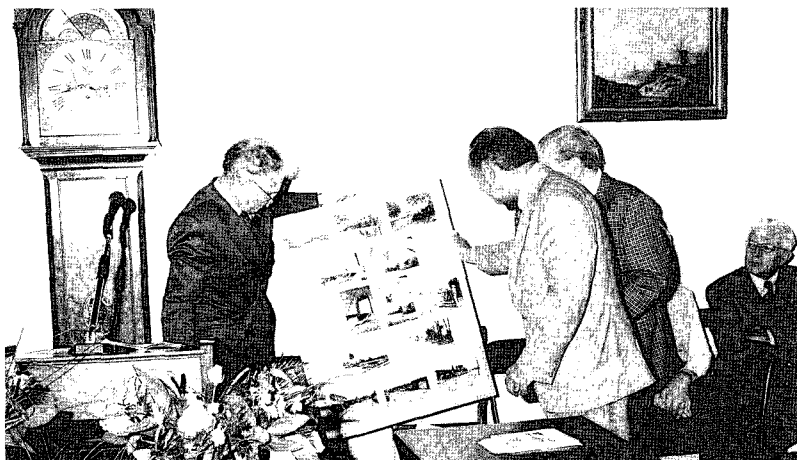
Graag wil ik van de gelegenheid van deze dag gebruik maken, in Uw persoon aan de Rhenense gemeenschap een cadeau aan te bieden, bestaande uit een collectie van 500 recente foto's van stadsgesichten in onze gemeente, op mijn verzoek door de vakfotograaf Peter van der Veen in dit jaar vervaardigd. Ik doe dit op persoonlijke titel, en wel om een aantal redenen.

Ten eerste hebben mijn vrouw en ik tot nu toe 36 jaar met veel genoegen in Rhenen gewoond. Ik ben aan deze plaats verknocht geraakt en hoop er nog lang te mogen blijven. Ten tweede ben ik nu onafgebroken 17 jaar van de heropgerichte Historische vereniging voorzitter geweest. Redenen genoeg voor mij, een gebaar aan de gemeente te doen.

Omdat ik van mening ben, dat iedere zichzelf respecterende gemeente de taak heeft een foto-archief van gebouwen en straatgezichten bij te houden, en de laatste keer dat dit voor Rhenen gebeurd is alweer 90 jaar geleden geschiedde (de collectie Ramspek), rondom het jaar van de stichting van onze Oudheidkamer, is mijn keuze uitgegaan naar deze fotocollectie.

Ik mag de hoop uitspreken, dat de gemeente dit initiatief over zal nemen en in de toekomst elke 5 of 10 jaar een soortgelijke reportage aanlegt. Gebouwen die worden afgebroken moeten met tussentijds voorrang voor het nageslacht worden vastgelegd.

Ziehier een voorbeeld van hetgeen in enkele zalen van het Oude Raadhuis is tentoongesteld.

Dr. H.P. Deys overhandigt zijn persoonlijke cadeau aan de gemeente Rhenen

Het 90-jarig jubileum

Willem H. Strous

Zaterdag 18 oktober 1997 was een stralende dag. Niet alleen omdat de hele dag de zon scheen maar vooral omdat het de jubileumdag van onze vereniging was. Het was de dag waarover het bestuur eind 1996 al eens voorzichtig overlegd had of en zo ja in welke vorm aandacht geschonken zou worden aan het 90-jarig bestaan van onze vereniging, zonder overigens toen tot concrete afspraken te komen. Pas in het voorjaar van 1997 werd er een planning opgesteld. Het uitgangspunt was de dag waarop het jubileum zou worden gevierd. 23 December, de eigenlijke dag, werd al snel als ongeschikt afgewezen; de decembermaand is voor iedereen een drukke maand en een jubileum van een historische vereniging zou verdrinken in alle andere feesten. In combinatie met een van de twee hoogtepunten van de dag, de uitgave van een jubileumboek, werd gekozen voor een zaterdag in oktober. Het bestuur was van oordeel dat een jubileumboek en een september-uitgave van ons tijdschrift, gelet op het vele werk dat dan gevraagd zou worden van de aan te zoeken auteurs teveel zou zijn; ook kwam het kostenplaatje om de hoek kijken, de lidmaatschapsbijdrage is gebaseerd op 3 tijdschriften per jaar.

Toen eenmaal de datum vastgesteld was kon teruggerekend worden naar het tijdstip waarop gestart moest worden met de voorbereidingen van de diverse onderdelen om van het jubileum een echt feest te maken.

Er moest natuurlijk een feestelijke uitgave van ons tijdschrift komen waarvan het eerste exemplaar op de jubileumdag zou worden uitgereikt; de dag zelf moest worden ingevuld om een zo groot mogelijk aantal leden zoveel mogelijk deel te kunnen laten nemen aan de festiviteiten.

De jubileumuitgave werd toevertrouwd aan de bestaande redactiecommissie, voor deze keer aangevuld met de voorzitter van onze vereniging vanwege zijn grote ervaring in het uitgeven van boekwerken; en voor het voorziene vele werk dat verzet moest worden was uitbreiding van de redactie gewoon noodzakelijk. De inhoud was het eerste punt van overleg; er werd besloten een soort overzichtswerk te maken van de hele geschiedenis van Rhenen, van de vroegste tijden tot en met de Tweede Wereldoorlog; tweehonderdduizend jaar in korte, leesbare hoofdstukken die geschiedenis en thema's combineerden. Auteurs werden aangezocht en een inleverdatum van de kopij werd vastgesteld. Aanvragen voor subsidie gingen de deur uit. En tot medio augustus 1997 werd het rondom dit onderdeel van het jubileum stil; de arbeid werd in alle rust verricht.

De dagvoorzitter J.B. Meiresonne

Anders was het met de invulling van de dag.

Gezamenlijk vulde het bestuur de dag in: een lezingen-ochtend, een lunch, een stadswandeling of bezoek aan Cunerakerk en/of gemeentemuseum voor wie van buiten kwam teneinde een aansluiting te krijgen met het middagprogramma: de feestrede van de voorzitter met de aanbieding van het jubileumboek, de receptie en 's avonds voor wie wilde, een koud buffet.

Twee leden van het bestuur, onder wie de penningmeester om de balans tussen inkomsten en uitgaven te bewaken, zouden met twee aan te zoeken leden van de vereniging het programma verder invullen en voorbereiden, aan fondsenwerving doen en de communicatie naar de pers regelen. De secretaris zou de catering van de dag voor zijn rekening nemen en zelf onder de leden vrijwilligers zoeken die zich daarvoor wilden inzetten. Een fotograaf werd benaderd om een fotoserie te maken van de evenementen van de dag.

Er moest veel geregeld worden, en veel bleef tot het laatste moment onzeker. Alleen al de vraag waar het jubileum zou plaats vinden, kostte veel hoofdbrekens. Zou er veel belangstelling zijn op een zaterdagochtend; op hoeveel mensen zouden we mogen rekenen? Het huren van de Cunerakerk was een reële optie maar ging niet door omdat, stel je voor, er maar vijftig belangstellenden zouden komen, en omdat er in de kerk geen mogelijkheid is om te verduisteren bij een dia-vertoning bij de lezingen. Het aanbod van de gemeente om de hele dag te mogen beschikken over het Oude Raadhuis werd met grote dankbaarheid aanvaard. In de raadzaal zouden 100 klapstoelen geplaatst kunnen worden en dat zou toch wel voldoende zijn, was de verwachting.

Op de laatste bestuursvergadering werden de puntjes nog even op de i gezet. Onder andere werd de lengte van de lezingen aan de orde gesteld. Toen het programma werd samengesteld was nog uitgegaan van drie lezingen van ieder drie kwartier maar toen de secretaris nog eens nagedacht had over zijn koffieschenkerij tussen de lezingen door en ook nog een verondersteld toiletbezoek van enkele toehoorders inplande, sloeg hem de schrik om het hart toen hem de tijdsconsequenties duidelijk werden van zulke basale behoeften. Het bestuursbesluit om daarom streng de hand te houden aan de spreektijd danwel de spreektijd in te korten tot minder dan een halfuur leverde het enige kritiekpunt vanuit de zaal op.

De vrijdag voor de grote dag was voor het bestuur, voorzover zij over hun eigen tijd konden beschikken, een drukke dag. Het Oude Raadhuis was beschikbaar voor de laatste voorbereidingen, uitgezonderd de middag toen twee huwelijken werden gesloten. De raadzaal werd leeggeruimd en er werd gesleept met klapstoelen. Het werd een passen en meten want vooraan in de zaal moesten toch ook een paar

Voorzitter Dr. H.P. Deys krijgt zijn onderscheiding opgespeld

Foto: Rob Leenerts

comfortabele stoelen komen voor sprekers en genodigden, en zij die uit hoofde van hun functie en/of aandeel in het programma de hele dag aanwezig moesten zijn, en tot en met de zaterdagochtend werd nog geschoven met tafels en stoelen. Want het werd hoe langer hoe spannender of iedereen wel een plaatsje zou kunnen krijgen. Bij de uitnodigingen die in september waren verstuurd was gevraagd een antwoordstrook te retourneren met opgave aan welke onderdelen men wilde deelnemen. Uit de losse pols was uitgegaan van ruimte voor maximaal 100 toehoorders in de raadzaal, zoveel stoelen waren dan ook besteld, en wat er moest gebeuren als er meer aanmeldingen zouden komen, daar wilde het bestuur maar liever niet aan denken. Op donderdag kwam de stand op 103 aanmeldingen en daar kwam nog een handjevol genodigden bij. Maar met wat goede wil en wat inschikken moest het lukken.

Ook de dia-apparatuur en de geluidsinstallatie werden getest; de ramen werden alvast verduisterd; bordjes met gereserveerd werden neergelegd; het

De heer A.J. van Drunen in actie tijdens zijn lezing over de oudste geschiedenis van Rhenen.

spreekgestoele en het dia-scherm werden opgesteld. De boodschappen werden gedaan en 's avonds meldde zich een aantal vrijwilligers in de kelder van het Oude Raadhuis om broodjes te smeren voor de lunch van zaterdagmiddag.

Zaterdag was een prachtige zonnige dag. Het bestuur was er al vroeg bij want de eerste gasten werden om even na 9 uur verwacht. Gelukkig ging de Bruna om die tijd ook open want niemand had eraan gedacht een receptieboek te kopen, maar deze vergissing kon dus snel hersteld worden. De cateringdienst stond zijn vrouwtje /mannetje en ontving iedereen met

koffie en een Cunera'tje. Omdat al om kwart voor tien de gasten werd verzocht naar de raadzaal te gaan kon onze dagvoorzitter precies om tien uur de dag openen. En dat was nodig ook want nadat hij iedereen welkom had geheten en de indeling

van de dag had toegelicht, gaf hij het woord aan de heer H.S. Top, burgemeester van Rhenen. Het was voor iedereen, op enkele bestuursleden na, een verrassende programmawijziging meteen aan het begin van de dag maar die mocht er zijn: onze voorzitter, de heer dr H.P. Deys werd geridderd.

De burgemeester verhaalde in zijn toespraak hoe 90 jaar geleden de vereniging mede was opgericht door een niet-Rhenenaar, de heer dr R. Jesse uit Leiden en hij trok vergelijkingen tussen deze eerste en onze huidige voorzitter. Beiden geïnteresseerd in geschiedenis, beiden onbezoldigd bezig met het oudarchief van de gemeente. Onder andere om zijn betrokkenheid en zorg voor het archief van Rhenen was de heer Deys voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding; andere gronden voor de aanvraag waren zijn historische onderzoekswerk, zijn publicitaire arbeid en zijn maatschappelijke betrokkenheid in Rhenen. Nadat de nieuw-geridderde gefeliciteerd was door zijn echtgenote en dochter en zoon werd het programma van die dag voortgezet.

Als eerste spreker trad ons bestuurslid en animator van de Werkgroep Archeologie Rhenen, de heer A.J. van Drunen op. Hij benutte de hem eenmaal toegemeten spreektijd van drie kwartier ten volle en dat kon ook moeilijk anders als je over een periode van 200.000 jaar voor onze jaartelling tot aan de Middeleeuwen wilt vertellen. Uit velerlei vondsten wordt het de laatste decennia steeds duidelijker dat Rhenen een van de vroegst bewoonde streken in de Lage Landen is en van oudsher op een belangrijke bewoningsgeschiedenis kan terugkijken.

Na Van Drunen was het de beurt aan de heer professor P. Leupen die Rhenen in de context van de Middeleeuwen plaatste. Van zijn lezing hopen wij een omgewerkt artikel te ontvangen dat wij in ons najaars-1998-nummer willen plaatsen.

Als derde spreker kwam onze voorzitter Deys aan het woord die verhaalde hoe het Rhenen verging ten tijde van de Hervorming. Hij had om wille van de tijd zijn lezing drastisch ingekort en zich voorgenomen in het voorjaar 1998 het onderwerp uitputtender te behandelen tijdens een van de verenigingsavonden.

Ongeveer volgens de planning kon de dagvoorzitter de lezingen-ochtend besluiten en de aanwezigen uitnodigen voor de lunch die inmiddels door de catering-vrijwilligers in de catacomben van het Oude Raadhuis was klaargezet. Nadat de laatste toehoorder de zaal had verlaten, veranderden enkele bestuursleden en vrijwilligers de lezingenzaal weer in de vertrouwde raadzaal waar onze stadsbestuurders maandelijks hun beraadslagingen voeren met de raad. Op deze bovenste verdieping van dit gemeentelijke monument hoefden wij de rest van de dag niet meer te zijn.

Aansluitend aan de lunch werd de leden en de gasten van buiten de mogelijkheid geboden onder deskundige leiding een stadswandeling te maken, rondgeleid te

worden in de Cunerakerk en/of een bezoek te brengen aan het gemeentemuseum Het Rondeel. Nadat men op deze wijze niet eerder ontdekte plekjes in het historisch hart van onze stad had gezien, of gewezen was op details in de Cunerakerk waarvan de betekenis tot dan niet bekend was, was het tijd om weer in het Oude Raadhuis te verzamelen.

De trouwzaal was ingericht met een groot aantal extra stoelen want dit was de plaats waar de voorzitter zijn feestrede ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de vereniging zou uitspreken. Aansluitend was er voor anderen de gelegenheid de

Muzikaal intermezzo tijdens de lunch verzorgd door minstrelgroep "Madlor" uit Wageningen

jarige vereniging toe te spreken waarvan verschillende gasten gebruik maakten. Het redactielid de heer dr A.J. de Jong bood de burgemeester van Rhenen het eerste exemplaar van het mooi uitgevoerde jubileumboek aan waarin, dankzij een genereuze gift van de drukker, een kleurenkatern met daarin een groot aantal foto's en prentbriefkaarten was opgenomen. Al in een vroeg stadium had onze voorzitter besloten voor eigen rekening een serie van circa 500 foto's te laten maken, en aan te bieden aan de gemeente Rhenen, van Rhenen anno 1997, in navolging van hetgeen zo rond 1910, tijdens de beginjaren van onze vereniging, de toenmalige kandidaat-notaris Ramspek ook, maar dan in eigen persoon, had gedaan. Zo beschikt onze gemeente nu over twee waardevolle tijdsdocumenten in de vorm van twee fotocollecties met een tussenliggende periode van circa 90 jaar.

Na dit officiële gedeelte verplaatste het evenement zich naar de hal van het Oude Raadhuis waar het voltallige bestuur recipieerde en waar velen gebruik maakten van de mogelijkheid de bestuursleden de hand te drukken en hen te feliciteren met het 90-jarig bestaan van uw vereniging. Om ongeveer 18.00 uur werd de deur gesloten achter de laatste vertrekkende gast en spoedden de bestuursleden en vrijwilligers zich naar huis, ofwel om thuis moe maar voldaan de benen te strekken, ofwel om zich gereed te maken voor het laatste onderdeel van de jubileumviering: het gezellige samenzijn, op eigen kosten, aan het buffet in de Blaauwe kamer waarvoor zich ruim 40 personen hadden aangemeld.

Het 90-jarig jubileum van de vereniging was in een feestelijke sfeer verlopen, en velen zullen met plezier terugkijken op een bijzonder geslaagde dag (even afgezien van een defect geachte koffiemachine). Zelfs uw penningmeester heeft geen reden tot klagen. Dankzij de subsidies van Anjerfonds, provincie Utrecht, gemeente Rhenen, Rhenense bedrijven, en niet in het minst de vrijwillige bijdragen van de leden, heeft het bestuur slechts voor enkele honderden guldens een beroep moeten doen op de verenigingskas, en ook dat tekort hopen we in het komende jaar met de verkoop van het jubileumboekje te vereffenen.

Bovenal denkt het bestuur geslaagd te zijn in zijn voornemen: met de viering van het jubileum hebben vele leden en gasten van binnen en buiten Rhenen kennis kunnen nemen van een paar aspecten van Rhenen's geschiedenis, hebben zij elkaar ontmoet en gesproken, met elkaar gewandeld en rondgekeken, en hebben zij al doende beseft waarom het toch zo belangrijk is dat Rhenen een springlevende historische vereniging heeft.

Het voltallige bestuur van de jubilerende historische vereniging op het bordes van het Oude Raadhuis

De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken 90 jaar

H.P. Deys

De *Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken* heeft op 18 oktober 1997 het 90-jarig bestaan gevierd. Een dergelijke leeftijd (het is in ouderdom, ná het Amersfoortse Flehite, de oudste in de provincie) rechtvaardigt een overzicht van het reilen en zeilen over de afgelopen 90 jaar.

De *Vereeniging Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken* werd op 23 december 1907 opgericht. De statuten, die pas in 1910 volgens Koninklijk Besluit werden goedgekeurd, werden ondertekend door Dr. R. Jesse (voorzitter), D.H. Recter (secretaris), C.J. van Holst van Ingen (penningmeester), A.L.L. van Drunick en D. Hoiting. Volgens artikel 1 was het doel het: *opsporen, verzamelen, bewaren en ten toon stellen van voorwerpen, die hiervoor volgens het Bestuur in aanmerking komen*. Het bestuur diende zorg te dragen voor een geschikte lokaliteit, waarin de voorwerpen die aan de vereniging behoorden of in bruikleen waren gegeven, ‘geborgten en ten toon gesteld kunnen worden’. Het lidmaatschap bedroeg één gulden en verder bevatten de statuten de gebruikelijke bepalingen.

Het is interessant om te weten, wat voor mensen er in dit eerste bestuur zaten. Doctor Jesse was gehuwd met een dochter van Moinat, een toen zeer bekende muziekleraar en organist. Het echtpaar woonde in de ‘Mevrouwenbuurt’, de rij huizen de Herenstraat tegenover de Achterbergse straatweg. Jesse was op zijn eigen verzoek als onbezoldigd archivaris door de gemeente Rhenen aangesteld en zijn belangstelling voor de historie was dus eigenlijk vanzelfsprekend. Van D.H. Recter valt uit het bevolkingsregister niet uit te maken, wat hij deed.

Cees van Holst van Ingen heette eigenlijk Van Ingen. Hij was de zoon van de wethouder Everardus van Ingen. Omdat de tak van zijn moeders kant (Van Holst) dreigde uit te sterven, heeft zijn vader de naam Van Holst ten behoeve van zijn zoon erbij mogen voegen. Cees is later notaris geworden. Van Drunick was drogist in de drogisterij (later Udo, nog later Spruijt), die vele jaren heeft gestaan op de westelijke hoek van de Koningstraat en de Herenstraat. Na Spruijt kwam hier de slijterij van Thijssen en thans is de Rabobank er gevestigd. Derk Hoiting tenslotte was de ‘gemeente-architect’. Aanvankelijk was zijn titel gemeente-opzichter, maar dit werd later veranderd in gemeente-architect. Hij was hoofd Gemeentewerken, maar mocht in zijn vrije tijd ook zelf huizen e.d. ontwerpen, hetgeen hij in Rhenen dan ook met veel succes heeft gedaan.

Vanaf 1910 exploiteerde de vereniging een soort museum met de naam van ‘Oudheidkamer’. Deze was eerst in het Oude Raadhuis aan de Markt (toen nog

gewoon 'stadhuis' geheten) gevestigd. In 1927 is deze Oudheidkamer verhuisd naar het nieuwe gemeentehuis aan de Herenstraat. Ook is de ruimte onder de Cuneratoren enige tijd in gebruik geweest, maar misschien uitsluitend als opslagruimte. Hier bevond zich onder andere de koperen lantaarn, afkomstig uit het Koningshuis. Sinds 1937 was het gebouw de Brakken aan de Molenstraat in gebruik en vanaf 1984 is het museum gevestigd in de Kerkstraat.

De verzameling van de Oudheidkamer bestond uit aankopen en vele giften, die vooral in de beginperiode meerdere malen per week werden aangeboden. Met name Van Drunick, Van Holst van Ingen en Dr. Jesse hebben vele voorwerpen, waaronder munten en tegels, aan de Oudheidkamer geschonken, maar ook vele ingezeten van Rheden kwamen van alles brengen. Ook allerlei voorwerpen, afkomstig van oude, afgebroken huizen kwamen in de verzameling terecht.

Notulenboekje

Over de beginjaren van de vereniging zijn wij niet geïnformeerd. Notulen en andere gegevens ontbreken ten enen male. Gelukkig werd verleden jaar op een vuilcontainer bij toeval een notulenboekje van de vereniging gevonden, dat de jaren 1917-1944 bestrijkt. In 1917, zo lezen wij, werd door de vereniging tevergeefs een poging gedaan tot aankoop van het huisje in de Rijnstraat, bekend als 'het huisje van Leentje Smul'. De gemeente heeft het echter 'min of meer laten restaureren', waardoor het er weer fris uitzag. Het werd in de afgelopen oorlog verwoest. Een nieuwe aankoop van 'eenige oude landkaarten waarop de grenzen der gemeente goed te zien zijn' viel zeer in de smaak. Van Drunick bood een oude bronzen speerpunt aan, die in de Meent gevonden was. Tevens werd besloten door te gaan met graafwerkzaamheden in de onderaardse gang bij de kerk en de trappen te herstellen. In de notulen wordt een beknopt verslag gedaan van de werkzaamheden, die reeds in 1910 door de Kerkvoogdij waren aangevangen. In familiebezit bevindt zich een aantal oude tegels, die afkomstig heetten te zijn van deze onderaardse gang. Het is zeer aannemelijk te veronderstellen, dat ze tijdens deze restauratiewerkzaamheden verwijderd moesten worden.

Ook werd besloten te onderzoeken, of er zich inderdaad grafheuvels bevonden op de heide van de Plantage Willem III, en ten zuiden van de Wielingsheuvel. Verschillende leden, onder andere de heren dokter Waller, Van Drunick, Jesse en Smits verklaarden zich bereid, bij de opgravingen aanwezig te zijn. Een crediet van Fl 25,- werd voor het ontgraven ervan ter beschikking gesteld. Inderdaad is men toen aan het graven geweest, iets wat heden ten dage ontoelaatbaar is.

Dokter Waller werd weldra in het bestuur opgenomen. Ook de gemeentesecretaris F. Sleswijk Visser was nauw betrokken bij de werkzaamheden van de vereniging. In het portaal van de Cuneratoren werd een opschrift geplaatst:

Anno MDCCCXCVII den IV September is deze Toren afgebrand, en daarna onder

leiding van Dr. P.J.H. Cuijpers hersteld'. Hoiting zorgde voor een met de bestaande opschriften overeenstemmende letter.

In 1920 werden plannen ter tafel gebracht tot het organiseren van excursies naar museum Flehite te Amersfoort en naar Nijmegen met het stedelijk museum in de Marie kerk en het museum Kam.

De bestuursvergaderingen en de algemene ledenvergaderingen, waarbij gewoonlijk slechts 2 à 3 leden aanwezig waren, werden aanvankelijk gehouden bij één van de bestuursleden thuis. In 1927 werd voor het eerst vergaderd in het nieuwe raadhuis aan de Herenstraat, en wel in de trouwzaal. Dit was een gebouw uit 1852, gesticht als kostschool en later in gebruik als Mulo van meester Benninck. In 1924 werd het inmiddels door de gemeente aangekochte pand als gemeentehuis in gebruik genomen, welke functie het thans nog steeds heeft. 'Door de gunstige beschikking van 't Gemeente Bestuur' kon de vereniging tot wederopzegging toe over een ruim en goed verlicht lokaal beschikken om de bezittingen van de Oudheidkamer ten toon te stellen.

Legaat Van Nas

Door een legaat van de heer W.J. van Nas kwam de vereniging in het bezit van een pendule onder glazen stomp op mahonie voetstuk, voorstellende een jager met hoorn en geweer en bijliggend hert, benevens een zwart marmeren pendule met bronzen paard en een grote staande klok.

In 1929 werd het bestuur, toen bestaand uit Jesse, van Drunick, Waller en Van Holst van Ingen gewijzigd. Laatstgenoemde stelde zich niet meer herkiesbaar, Hoiting was overleden. Nieuwe bestuursleden werden Ds. Van Willenswaard, de gemeentesecretaris Houtman en de nieuwe gemeente-architect N. Souwerbren. Besloten werd een goed zichtbare ijzeren plaat of steen aan te brengen op de hoek van de Rijnstraat en de Visscherstraat (de Zuidwal) waarop de waterhoogten van 1855 en 1861 zouden worden aangegeven. Van Drunick zou hiervoor zorgdragen. Deze bleek in 1930 inmiddels te zijn geplaatst, evenals een op voorstel van dokter Waller aan het 'Raadhuis' aangebracht bordje, dat de aandacht moest vestigen op de Oudheidkamer.

In 1933 werd de benaming van enkele straten bij Burgemeester en Wethouders onder de aandacht gebracht. Op historische gronden zou het plein voor het gemeentehuis tot aan de Cuneralaan, bekend onder de naam 'De Driehoek', veranderd dienen te worden in 'Bergpoortplein'. De naam Verlengde Rijnstraat zou moeten zijn 'Rijnpoortstraat', de Heerenstraat in de stad zou moeten worden veranderd in 'Bovenstraat' en buiten de stad, vanaf het Bergpoortplein in 'Heerstraat' in plaats van Heerenstraat. Ook de naam Bantuinweg was beter dan Bandtuinweg. Bij benaming van nieuwe straten vroeg men de aandacht voor: Godefridus van Rhenen,

Bisschop David, Jan van Arkel, Willibrordus, Gerard Lijster (Listrius + 1500).

In 1933 lezen wij het volgende: 'Daar de opkomst zeer gering was, heeft de voorzitter ons vergast, om een zijner boeken mede te brengen, om het gevonden gouden sieraad beter aanschouwelijker te maken, uit het boek genaamd (Pleijte) de heeren waren zeer voldaan over de inlichtingen van de voorzitter'. Dit wijst vermoedelijk op de toen recente Frankische grafvondst.

VVV

Op verzoek van de Rhenense VVV werd in 1934 besloten de Oudheidkamer 's zomers voor het publiek open te stellen op woensdagen van 10 tot 13 uur en donderdags van 10 tot 11.30 uur. De toegang was 10 cent per persoon. Omdat het drukken van een catalogus van het eigen bezit te duur was, besloot men desgevraagd een klein gidsje 'daar te stellen welke tot een kleine tegemoetkoming der gemaakte kosten verkrijgbaar zal gesteld worden'. Deze gids zou door Ds. van Willenswaard worden samengesteld, maar of het ooit verschenen is weten we niet. Wij kennen van hem wel een gidsje over de Cunerakerk, dat hij in 1928 bij Waiboer uitgaf, en dat in 1934 een herdruk beleefde. Waiboer was eigenaar van de plaatselijke boekhandel en had tevens een drukkerij. Zijn bedrijf, dat in 1897 door zijn vader werd opgericht, sloot onlangs in de zomer van 1997.

Hoe enthousiast men ook geweest moge zijn, bezoekersaantallen van de vergaderingen waren in die jaren slechts zeer gering. Op de algemene vergadering van 1936 waren naast 2 bestuursleden nog 4 leden aanwezig, waaronder inmiddels

Museum „de Oudheidkamer“.

Het Museum „de Oudheidkamer“ is gelegen in het meest romantische gedeelte van Oud-Rhenen. De vervlogen eeuwen spreken hier een duidelijke taal. De oude stadswallen anno 1346 waarop de Panoramamolen gebouwd werd, gelegen in 'n bolwerk, vormen een Oud-Hollandsch tafereel zonder weerga. Direct aan dit complex grenst het Museum. Het is gevestigd in een gebouw daterende uit den tijd van de Bataafsche Republiek en heeft gedurende den Franschen tijd dienst gedaan als hospitaal. In dit gebouw zijn thans ondergebracht prae-historische voorwerpen (ook een mammoethuis). Ook uit het steenen, bronzen en ijzeren tijdperk treft men voorwerpen aan. De verzameling oude munten en oude prenten trekken bijzonder de aandacht. Het Museum is gedurende de zomermaanden dagelijks van 10 uur tot 21 uur geopend.

Een advertentie van de Oudheidkamer in de VVV-gids van 1939

J. Waiboer. In plaats van de wegens ziekte bedankt hebbende secretarispenningmeester Van Drunick werd W. Zanen (de gemeente-ontvanger) in die functie als nieuw bestuurslid verkozen. Van Drunick werd tot erelid benoemd. Hij zou bezig zijn met een uitvoerige beschrijving van de vindplaatsen van de voorwerpen, aanwezig in de Oudheidkamer. Op die vergadering werd besloten het monument van het Koningshuis, 'staande in den tuin van den heer J. van Wijngaarden grondig op te knappen'. Dit monumentje, dat vlak na de oprichting van de Oudheidkamer door het bestuur aan de Rhenense gemeenschap was aangeboden, staat thans nog op vrijwel

dezelfde plaats, namelijk voor het appartementenflat genaamd 'Het Koningshuis' aan de Fred. v.d. Paltshof.

Zanen

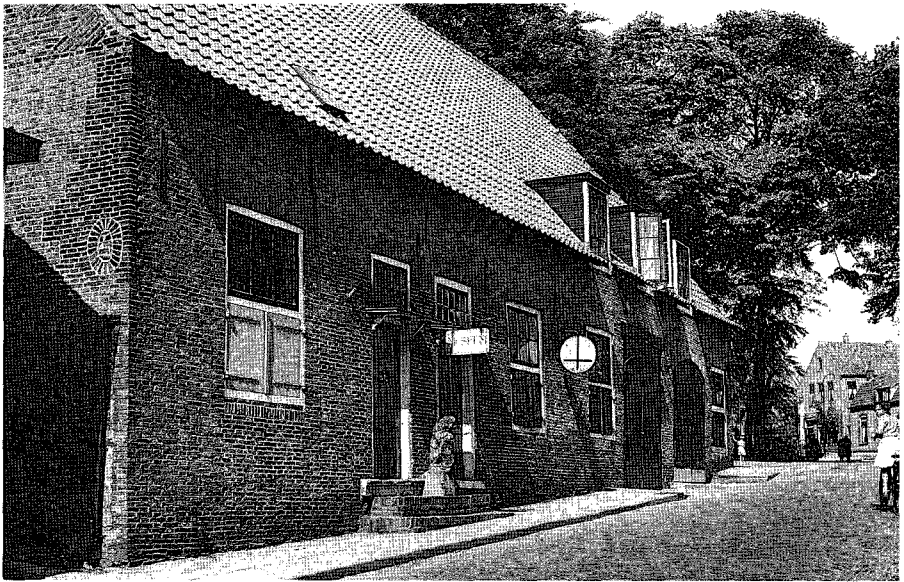
Zanen bracht meteen een aantal wijzigingen in het (verouderde) beleid aan. Hoewel de vereniging steeds ieder jaar een verantwoording gaf van de inkomsten en uitgaven, en deze ook door een kascommissie werden gecontroleerd, werd in 1936, op aandringen van Zanen, besloten ook jaarlijks een begroting op te stellen, 'omdat het bestuur nu vrijheid heeft om in één jaar het gehele kassaldo uit te geven'. Tevens werd besloten dat men voortaan met een jaarverslag van de vereniging zou komen. De notulen van de vorige vergadering konden niet worden voorgelezen, daar deze er niet waren. Ook werd besloten tot een aantal andere, kleinere bestuurlijke aanpassingen. Onder meer wenste hij alle correspondentie betreffende de Oudheidkamer ten behoeve van zijn archief te ontvangen. 'Van de laatste 30 jaren is zoo goed als niets in het archief aanwezig'. De assurantie-polis stond op naam van de voorzitter, dit moest worden de Vereniging. Het spaarbankboekje stond op naam van de Vereniging, maar met als gemachtigde de voorzitter, in plaats van de penningmeester, en zo meer. Toegezegd werd alle voorwerpen van een nummer te voorzien overeenstemmend met het nummer van de catalogus (lijst der eigendommen). Deze zou bij wijze van proef voor een deel met de cyclostyle worden vermenigvuldigd. Van Drunick was overleden, en men zou bij de familie informeren hoe ver hij met zijn beschrijvingen was gevorderd. In 1937 nam voorzitter Jesse, die sinds de oprichting (en dus 30 jaar) voorzitter is geweest, als gevolg van ziekte ontslag. Jesse werd tot erelid benoemd en hij werd opgevolgd door ds. Van Willenswaard. J. Waiboer werd secretaris-penningmeester.

Het Muntenkabinet te Den Haag heeft de muntenverzameling in 1937 gedetermineerd. Nadat Zanen wegens bedanken vervangen was door Hamers, kwamen de reorganisatie en de propaganda aan de orde. Men concludeerde dat er zonder reorganisatie geen propaganda mogelijk was, en zonder propaganda geen reorganisatie. 'Leden-propaganda brengt geld - reorganisatie kost geld. Zonder geld is niets te bereiken, doch zonder reorganisatie kan men geen nieuwe leden werven'. Ook toen was de ledenwerving dus ook al een heikel punt.

Omdat de vereniging voor 29 jaar en 11 maanden was aangegaan, te rekenen vanaf de dag der oprichting, moest verlenging worden aangevraagd, hetgeen ook gebeurde. Besloten werd in de wintermaanden een propaganda-avond te houden, waarop de voorzitter een lezing met lichtbeelden zou worden gegeven. Dit zal de eerste lezing-avond van de vereniging geweest moeten zijn. De Wageningse bodemkundige Dr. Ir. W.A.J. Oosting bood aan de bezittingen van de vereniging, speciaal de pre-historische voorwerpen, te ordenen en te determineren.

In 1938 werd door de Oudheidkamer in de 'Brakken' boven aan de Molenstraat een

nieuwe huisvesting betrokken, waar ook de bestuursvergaderingen plaatsvonden. In de notulen van mei van dat jaar lezen wij: 'Nadat de Oudheidkamer sedert de oprichting een onderdak had gevonden in het gemeentehuis, aanvankelijk op de Markt en later eveneens in het nieuwe gemeentehuis, is ons dit verblijf wegens de uitbreiding van de vele diensten der gemeente en dus dringende plaatsruimte tot vestiging hiervan, eenige maanden geleden opgezegd. Dankbaar is toen door ons bestuur het aanbod van B&W aanvaard de belangwekkende verzameling over te brengen in 3 vertrekken van de oude barakken in de Molenstraat. Daartoe was het noodzakelijk dat de drie vertrekken, die voorheen hadden gediend tot gratis huisvesting aan de armsten der Rhenensche bevolking, grondig werden gerestaureerd'. Men hoopte dat 'eerlang' nog een vierde afdeling beschikbaar zou worden gesteld, welke als prentenkabinet zou moeten gaan dienen.

Het museum de Brakken, de voormalige Oudheidkamer aan de Molenstraat. Foto 1957.

Na de ledenvergadering van 15 juni, die plaatsvond in de Panoramamolen, en waar alle bestuursleden en ca. 20 leden aanwezig waren, vond de officiële opening van de Oudheidkamer plaats. Als bijzondere gast werd het burgemeesters echtpaar baron en baronesse d' Aumale van Hardenbroek vermeld, hetgeen door de voorzitter als een symbool van de goede verstandhouding tussen de vereniging en de overheid werd gezien. Het speet hem wel, dat geen der wethouders aanwezig was. De

burgemeester werd benoemd tot erevoorzitter, zijn echtgenote tot adviseuse der vereniging. Een der sprekers was de secretaris van de historische vereniging van Wageningen, die onder meer memoreerde, dat tot de oprichters van die vereniging het oud Rhenense bestuurslid Van Holst van Ingen behoorde.

De toegang bedroeg vanaf die datum Fl 0,15, waarvan de helft bestemd was voor het bestuurslid Hamers, die de rondleidingen en het toezicht voor zijn rekening nam. Tevens werd bekend, dat de vereniging bij testamentaire beschikking verschillende voorwerpen, munten en schilderijen van Dr. Jesse had geërfd.

Oorlog

Op de vergadering van 7 mei 1941 constateerde de voorzitter dat het bestuur voor de eerste maal weer samen kwam na de oorlogsdagen, en dat temidden van de verzameling en in het gebouw waarin deze was ondergebracht, welke hoegenaamd niets hadden geleden door de oorlog, dit in tegenstelling tot zijn eigen bezittingen en die van 2 bestuursleden. Men besloot met nieuwe moed voort te gaan. Naar aanleiding van een verzoek van de N.V. Rhenus om het auteursrecht te mogen verwerven van te maken afgietsels van het bronzen fragment uit een torenklok van de H. Cunera werd besloten hier niet op in te gaan. Bij een oplage van 500 stuks zou de waarde voor verzamelaars vrijwel nihil worden en de opbrengst van 5 ct per exemplaar was voor dat offer te gering. Men besloot zelf 20 afgietsels te maken en deze aan liefhebbers te verkopen. Bij het afleggen van de rekening en verantwoording bleek dat er in de jaren 1939 en 1940 157 betalende bezoekers à 15 cent waren geweest, en 115 à 5 cents. Op de vraag van de voorzitter, of de heer Zanen bereid zou zijn, weer een bestuursfunctie op zich te nemen antwoordt deze, dat hij geen bestuursverantwoordelijkheid wenst op zich te nemen, zolang er nog geen behoorlijke beschrijving van alle voorwerpen aanwezig was.

Op de eerstvolgende vergadering, 3 jaar later op 21 april 1944, weer in de Oudheidkamer in de Molenstraat gehouden, kwam een belangrijke kwestie aan de orde. Er was een brief binnengekomen van de heer D.F. Lunsingh Scheurleer, adviseur van de Rijkscommissie van advies inzake de Musea, waarin deze het bestuur opwekte, een bijzondere tentoonstelling te organiseren. Hij zegde hiervoor zelfs alle medewerking toe, waaronder het verstrekken van een subsidie voor de aanschaf van vitrines en lijsten. De genoemde adviseur had zelfs een persoonlijk bezoek aan de Oudheidkamer gebracht. De voorzitter constateerde juist een tegenovergestelde tendens, namelijk vele musea bleken hun waardevolle inboedel op te bergen en hun verzamelingen af te sluiten, met het oog op luchtaanvallen en bombardementen. Ook van de plaatselijke V.V.V. was een verzoek binnengekomen tot openstelling. De volgende bezwaren werden genoemd: gebrekkige huisvesting, geen stofvrije berging, financieel te geringe inkomsten. Openstelling zou mogelijk

worden, wanneer een museum aan de Overheid toebehoorde. Overigens was de voorzitter van mening, dat de Oudheidkamer langzamerhand al een semi-gemeentelijke instelling was geworden. Het gebouw was gemeente-eigendom, het schoonmaken en de kachel aanmaken werd wel eens door gemeentelijke werklieden verricht. Eigendommen van de gemeente bevonden zich in de verzameling, terwijl bezittingen van de vereniging in het gemeentehuis waren geplaatst, zoals de grote staande klok. Alle poststukken werden ten gemeentehuize bezorgd, waarbij alleen de onbelangrijke zaken aan de voorzitter werden doorgegeven. Hij had zelfs eens de opname-wagen van de 'Duitsch-Japansche Radio' te Hilversum voor de Oudheidkamer zien staan, waarna er later een uitzending op gevolgd scheen te zijn. Het gehele bestuur was hier onkundig van. Hij bracht, gezien deze feiten, in overweging de verzameling onder nader te stellen voorwaarden over te dragen aan de Gemeente. Het zou dan een gemeente-museum kunnen worden, hetgeen op veel plaatsen reeds het geval was. Omdat er te weinig aanwezigen waren (de vereniging telde toen 38 leden) werd deze kwestie uitgesteld.

Een week later werd de zaak opnieuw in een ledenvergadering aan de orde gesteld. Vooral met het oog op het hernieuwd dreigende oorlogsgevaar zou er bij de gemeente moeten worden aangeklopt voor het opbergen op een veiliger plaats dan het geval was in het gebouw aan de Molenstraat. Het was toen nog mogelijk, zekere eisen te stellen. Dokter Waller had bedenkingen en wilde liever wachten tot na de oorlog. Souwerbren, die al vele jaren de gemeente-architect was, herinnerde aan Dr. Jesse, die op een kamer in het gemeentehuis de verzameling beheerde en steeds aanwezig was. Na zijn overlijden was hier geen animo meer voor bij de bestuursleden en hij was daarom, ook wegens gebrekkig toezicht, van mening dat er met de gemeente contact moest worden opgenomen. Aldus werd besloten.

In mei 1944 kreeg de kwestie een vervolg. De burgemeester bleek vóór een overname te zijn. Ook nu bleek de vergadering voor een deel niet te voelen voor overdracht. Na discussie werd toch in principe besloten de overdracht goed te keuren, waarbij de leden de overdrachtsvoorwaarden eerst moesten goedkeuren.

Dokter Waller informeerde waar de muntenverzameling was gebleven. De secretaris (Waiboer) deelde mede, dat de munten, die vanouds het bezit van de Oudheidkamer waren, en door hem kort vóór mei 1940 van het Penningkabinet waren terugontvangen, door hem op de evacuatie waren meegenomen en dus waren gered. De munten uit het legaat van Dr. Jesse waren echter in mei 1940 ten huize van Hamers verbrand.

De vergadering van 27 juli 1944 vond plaats zonder voorzitter. Hij had bedankt, omdat hij meende dat het bestuur al weer gepasseerd was door de gemeente en de VVV. Met Souwerbren (die reeds een kleine 3 dozijn andere verenigingsbaantjes vervulde) als waarnemend voorzitter werd een concept-overdrachtsovereenkomst met de gemeente doorgenomen. De diverse paragrafen van een concept-overeen-

komst werden puntsgewijs doorgenomen en na enkele wijzigingen vastgesteld. De belangrijkste punten hieruit waren: de gemeente zou overnemen overeenkomstig een op te maken inventaris, een commissie zou worden ingesteld en de gemeente zou een conservator of beheerder aanstellen.

Tot zover het notulenboek, dat nadien niet meer is bijgehouden. Wij weten, dat het naderende einde van de oorlog onder meer de evacuatie van oktober 1944 t/m april 1945 tot gevolg had. Wat er met de inventaris van de Oudheidkamer is gebeurd, is mij niet bekend.

Er is wel een concept-beheersovereenkomst opgesteld, waarin bepaald werd dat de vereniging de eigendommen aan de gemeente over zou dragen, waarna de vereniging zou worden ontbonden. De gemeente zou dan zorg moeten dragen voor het tentoonstellen en het onderhouden en uitbreiden van de verzameling, die niet mocht worden vervreemd, zonder toestemming van een te benoemen commissie van advies. Hier is verder geen reactie van de vereniging op gekomen, hetgeen gezien de hierboven geschetste omstandigheden niet verwonderlijk is.

Na de oorlog

Het is niet bekend waar de goederen van het museum waren opgeslagen tijdens de laatste oorlogsjaren en vooral tijdens de tweede evacuatie, toen Rhenen 8 maanden lang een lege stad was. Hoewel er een aantal voorwerpen zijn verdwenen, is toch een belangrijk deel van het oorspronkelijke museumbezit nog steeds aanwezig. Het valt echter buiten de opzet van dit artikel, hier dieper op in te gaan.

Op initiatief van burgemeester Bosch van Rosenthal werden er in oktober 1947 pogingen in het werk gesteld tot het beschrijven, reorganiseren en weer tentoonstellen van de collectie. Een inmiddels gerealiseerd contact met het Geografisch Instituut te Utrecht werd verbroken, toen een hernieuwd contact in 1948 met Lunsingh Scheurleer leidde tot het aanbod op rijkskosten een grondige opknapbeurt aan het gebouw te geven. Aanvankelijk leek dit weer een eindeloze tijd te gaan duren, totdat in 1951 de opgravingen van het Frankische grafveld aan de Utrechtsestraatweg een heropleving van de oudheidkundige belangstelling teweeg brachten. Er werden enkele vitrines voor onbepaalde tijd ter beschikking gesteld door het Rijksmuseum en een openstelling ging gepaard met een uitleg door de heren Souwerbren en S.J. Buré, welke laatste gemeente-opzichter was met grote archeologische interesse. De tentoonstelling heeft het ongekeerde aantal bezoekers van 1871 geteld. Ook daarna werden vele tentoonstellingen georganiseerd, soms met bruiklenen van andere musea.

Ook werd weer aan een advies- of beheerscommissie gedacht. In maart 1952 werd overleg met de burgemeester gevoerd. Deze stelde voor, de eigendom der voorwerpen juist aan de vereniging te laten, zodat het Rijk er geen beslag op kon

leggen. De vereniging kon dan blijven bestaan, doch haar bezittingen aan de gemeente in bruikleen en beheer geven. Dit zou met name van belang zijn in verband met 'de gouden sieraden, welke worden bewaard in de brandkast van de gemeenteontvanger'. Ook werd overwogen, de naam Oudheidkamer te wijzigen, daar deze niet meer voldoende aansprak. Als officieus conservator trad in die jaren op de heer Zanen.

B. en W. en even later de raad besloten in maart 1952 de volgende punten: de oudheidkamer behield de eigendom der voorwerpen, maar gaf alles in bruikleen aan de gemeente; de gemeente zorgt voor het exposeren van de goederen in een daartoe geschikte gemeentelijke localiteit; het bestuur van de Oudheidkamer zou worden gecompleteerd; overwogen zou worden, of een stichtingsvorm niet wenselijk zou zijn; het eigenlijke beheer zou uitgevoerd moeten worden door een 'Beheerscommissie Streekmuseum' met leden van de vereniging en de gemeente; de heer Buré zou als administrateur aan de oudheidkamer worden verbonden. De vereniging ging hiermee accoord, zonder echter voor een stichting te voelen. Nadat ook de gemeenteraad accoord was werd in juli 1952 eindelijk de 'Beheerscommissie Streekmuseum', voorlopig voor een proef van drie jaar, ingesteld. Er werd voor deze commissie een huishoudelijk reglement opgesteld. Sinds deze tijd fungeerde Buré een aantal jaren als conservator.

Ramspek

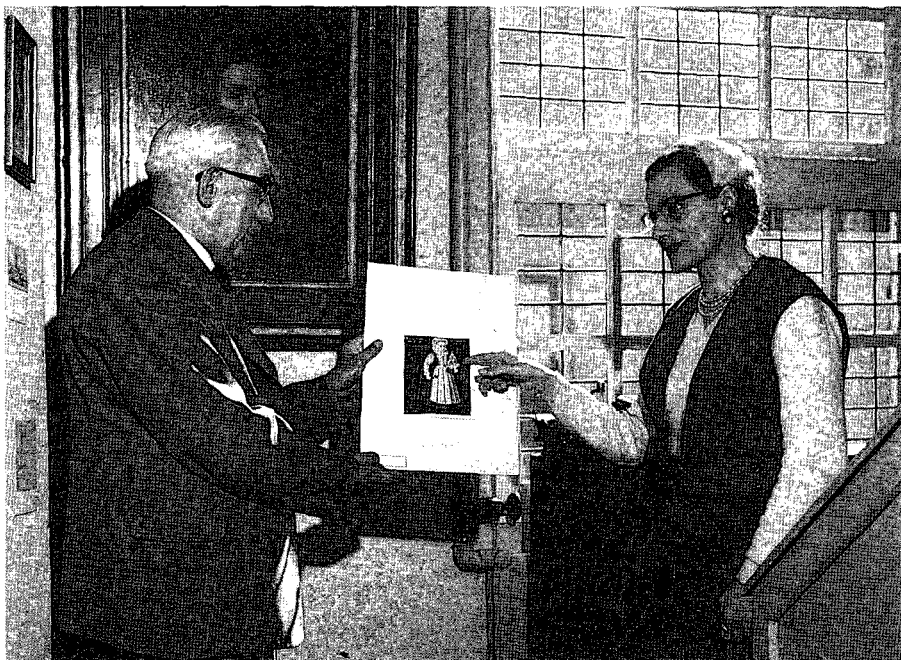
Na het overlijden eind 1952 van notaris Ramspek, die in het eerste kwart van de eeuw veel in Rhenen verbleef en een grote collectie Rhenense documenten, foto's en voorwerpen bezat, werd een bezoek aan diens weduwe gebracht. Zij schonk enkele voorwerpen aan de oudheidkamer. Door Ir. Telders werden platen over de bouw van het station geschonken. In 1956 ontving men een nieuwe schenking van mevr. Ramspek-Millenaar en een aantal oude voorwerpen en foto's en prenten van Rhenen werden van haar voor Fl 20,- gekocht. Vermoedelijk is dit de grote fotocollectie geweest, die thans de basis vormt van het fotoarchief van het huidige museum. Tevens werden enkele andere voorwerpen, foto's en portretten verworven. De vereniging telde toen 100 leden. Op voorstel van H.L. Veenstra werd overwogen, de tentoonstellingen ook op zondagen geopend te houden, waarbij de leden van de vereniging bij toerbeurt toezicht zouden houden. Ook in dat jaar kreeg het museum telefoon.

In juni 1957 werden graafwerkzaamheden aan de Schoutenboomgaard uitgevoerd, waarbij een ijzeren speerpunt werd gevonden. Deze ging naar het streekmuseum. Vele andere voorwerpen op ander gebied werden aangekocht of door schenking verkregen.

In 1959 werd Aleid van de Bunt (historica met specialiteit cultuurhistorie) door burgemeester Bosch van Rosenthal in Rhenen geïntroduceerd. Zij moest nog enige

tijd trachten samen te werken met de inmiddels 83-jarige Buré. Aleid was de eerste professionele kracht die de Oudheidkamer beheerde. Zij werd weldra als ambtenaar aangesteld, waardoor zij behalve haar reiskostenvergoedingen toen ook een bezoldiging ontving.

De tentoonstelling 'Rhenen, Koninklijke residentie Frederik en Elizabeth van de Palts' trok 1650 bezoekers. Deze tentoonstelling werd geopend met een lezing door Aleid van de Bunt uit Zeist. Zij werd in juli 1960 als nieuw bestuurslid van de Beheerscommissie benoemd in plaats van de heer Zanen, die tot erelid van de vereniging was benoemd. Nog steeds was er sprake van een verstengeling van de vereniging Oudheidkamer en de beheerscommissie Streekmuseum. In de notulen van de beheerscommissie zien wij vermeld dat in verband met het feit dat de vereniging 50 jaar ervoor, in 1910 statutair was goedgekeurd, de heren dr. W. Waller en W. Zanen tot erelid werden benoemd. Er kwam ook een bedankbrief van de heer Van Holst van Ingen binnen wegens zijn benoeming tot erelid. In dat jaar werd de vierschaar, die in verregaande staat van verwaarlozing verkeerde, gerestaureerd. In de eerste jaren van Aleid v.d. Bunt vonden de openingen van tentoonstellingen

Aleid van de Bunt en S.J. Buré, ca. 1962 (foto J. Terlouw)

e.d. plaats in de Panoramamolen, waarna het museum werd bezocht.

In 1963 heeft de burgemeester getracht weer wat orde op zaken te stellen ten aanzien van museum en vereniging. De beheerscommissie had tot 1962 regelmatig vergaderd. De bestuursfuncties waren niet volledig bezet en men hield zich niet aan de huishoudelijke reglementen. Ook was in 10 jaar slechts éénmaal rekening en verantwoording afgelegd en de verslaggeving liet ook te wensen over. Een nieuw bestuur formeerde zich maar weldra bleek dat deze weinig of niets van zich liet horen. De bezoekersaantallen van het streekmuseum bedroegen in 1962 en 1963 beide ongeveer 4000 per jaar. In 1964 werd het museum op kosten van de gemeente 'aangesloten op het telefoonnet'.

Het beleid van het tentoonstellen werd in zoverre gewijzigd, dat naast het tentoonstellen van in onze streek gevonden voorwerpen van historische waarde, ook aandacht aan de hedendaagse kunst als cultuur-historische uiting werd geschonken, ongetwijfeld de invloed van Aleid v.d. Bunt. Dit beleid is sindsdien niet veranderd. In 1965 werd de verzameling fossielen en gesteenten van de Fa. Vogelenzang aan het museum in bewaring gegeven. Hieronder bevond zich de paleontologische verzameling van Adriaan P. de Kleuver. Het toenmalige museumbestuur zag hier echter niet de waarde van in en de collectie belandde in het Geografisch Instituut te Utrecht. De Kleuver kreeg via de hoogleraar zijn collectie terug, waarna deze in het nieuwe raadhuis van Veenendaal terecht kwam.

Inbraken

In oktober 1970 werd in het museum ingebroken, waarbij de kist van het Rhenense schippersgilde uit 1619, de gehele muntencollectie, alle koperen en zilveren voorwerpen, alle losse tegels en een aantal andere goederen werden gestolen. De muntencollectie, naar ik aanneem die welke door Waiboer in de oorlog werd gered, is nooit teruggevonden. In december 1973 vond een nieuwe inbraak plaats. Nu verdwenen onder meer een aantal gildetekens en albums met zeldzame prentbriefkaarten. Toen de gestolen spullen in Amsterdam bij antiquairs te koop werden aangeboden, werden de dieven, bekenden bij de politie, ingerekend. Bijna alle voorwerpen konden worden achterhaald.

In 1970 werd de zaak door de gemeente weer opgerakeld omdat de vereniging Oudheidkamer was ingeslapen. Zonder tegenspeler was een goed functioneren van de beheerscommissie niet mogelijk. Hoewel er toen 65 leden waren, werd er gedacht aan het (laten) opheffen van de vereniging, maar dit had toch te veel voeten in de aarde. De bestaande bestuursleden gaven de voorkeur aan het opheffen van de Beheerscommissie. In februari 1971 werd door de raad aldus besloten. De bestaande bruikleenovereenkomst, waarin de bepalingen betreffende de beheerscommissie inmiddels waren geschrapt, bleef echter van kracht. De gemeente voerde dus het verdere beheer over de eigendommen van de vereniging.

Aleid v.d. Bunt overleed na een korte ziekte in augustus 1975. Per 1 november werd toen aangesteld Trudy Heijenga. In juni 1977 werd wederom een begeleidingscommissie ingesteld waarin vele disciplines zitting hadden. Ook deze commissie heeft helaas niet veel van zich laten horen. Gelukkig werden er wel vele tentoonstellingen georganiseerd.

Heroprlichting

In 1980 bleek behoefte te bestaan, de al weer slapende vereniging weer nieuw leven in te blazen. Enkele inwoners, waaronder de in Rhenen woonachtige, gepensioneerde hoofdonderwijzer J. Combrink, hebben het initiatief genomen de vereniging weer nieuw leven in te blazen. In overleg met de formeel nog in functie zijnde voorzitter Mr. J. Deen en de penningmeester J. Hovestad werd een algemene ledenvergadering bijeen geroepen, welke op 10 december 1980 plaatsvond in de Koning van Denemarken. Door het tekenen van de presentielijst en de storting van Fl 1,= (statutair) als contributie voor 1980, konden zich op die vergadering 37 nieuwe leden aanmelden. Omdat er voldoende quorum aanwezig was kon een nieuw bestuur worden gekozen. Voorzitter werd Dr. H.P. Deys, secretaris de heer Combrink, penningmeester werd J.G. Koekoek en voorts bestond het bestuur toen uit mw. R. Bovenschen-Bor en de heren H.E. Dekhuijzen en A.J. (Joop) Bovenschen. De ledenvergadering machtigde het bestuur om nieuwe statuten te ontwerpen, waarvan een concept reeds met de leden kon worden doorgenomen. De contributie werd op Fl 20,= per jaar vastgesteld en de benoeming van leden in de beheerscommissie werd uitgesteld.

Het nieuwe bestuur toog enthousiast aan het werk. Een nieuwe naam werd gekozen voor de vereniging, namelijk Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken. Hierin is het woord Historische als toevoeging in de nieuwe naam opgenomen. Nieuwe statuten werden in november 1981 bij de notaris verleden en later Koninklijk goedgekeurd. Ook werd besloten een tijdschrift uit te brengen. In 1981, ter gelegenheid van de heropening van de spoorlijn naar Rhenen, verscheen nummer 1 van het nieuwe tijdschrift OUD RHENEN. Dit tijdschrift, dat 3 x per jaar verschijnt, kreeg reeds vanaf het begin het karakter van een wetenschappelijk blad, dat vrijwel geheel uitsluitend aan de geschiedenis van Rhenen gewijd is. Er staan dus nagenoeg geen verenigingsmededelingen in. Het overzichtsartikel over de geschiedenis van de vereniging Oudheidkamer dat nu voor U ligt, staat in het eerste nummer van de 17de jaargang. Naast dit tijdschrift werd meteen een tweede traditie ingevoerd. Ieder jaar geeft de vereniging namelijk zes lezingen, ook weer in hoofdzak gericht op de geschiedenis van Rhenen. Deze lezingen worden gewoonlijk bijgewoond door zo'n 40 leden.

Opgravingen

Een groot project was de opgraving van het oude veerhuis in de Palmerswaard, waarvan de resten in 1983 bij toeval werden gevonden. In overleg met de gemeente kon het betrokken stuk gedurende twee jaar door de historische vereniging worden onderzocht. Zeer veel aardewerk, enkele munten en andere voorwerpen werden opgegraven. Ook een metersdiepe put werd tot op de bodem leeggehaald.

Sinds deze opgraving hebben leden van de vereniging, later verenigd in de werkgroep archeologie, tal van vondsten gedaan bij allerlei bouw-activiteiten en graafwerkzaamheden. Er blijkt in en rondom Rhenen een grote hoeveelheid oude historie verborgen te liggen.

Het bestuur van de vereniging meende dat ook het opkomen voor het behoud van cultuur-historisch waardevolle panden tot haar aandachtsgebied behoorde. Toen plannen bekend werden van de gemeente om de Wilhelmina-MAVO aan de

Wilhelminastraat af te breken, werd door de vereniging bezwaar aangetekend. Begin 1995 bleek dat bezwaren van de vereniging niet ontvankelijk verklaard werden, aangezien er in de statuten niet werd gerept over zorg voor gebouwen e.d. Deze zaak heeft in de provincie onder historische verenigingen veel aandacht gekregen en heeft aanleiding gegeven tot het herzien van de Rhenense statuten. Deze werden in 1997 in die zin gewijzigd, dat de doelstelling werd: *de kennis en belangstelling te bevorderen op het terrein van de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg betreffende de gemeente Rhenen en te waken over het behoud van het cultureel en historisch-landschappelijk erfgoed(enz.).*

Begeleidingscommissie

In de vergadering van 29 juli 1983 werd op de vergadering

Opgravingen in 1983 en 1984 aan het oude veerhuis in de Palmerswaard.

van de begeleidingscommissie (die van 1977) de nieuwe voorzitter van de nieuwe historische vereniging als lid van de commissie welkom geheten. Hierop kwamen plannen ter sprake tot een grootscheepse renovatie van het in steeds verder verval gerakende museum de Brakken.

Omdat de verhouding tussen de historische vereniging en de gemeente, met name de status betreffende de in het museum aanwezige goederen onduidelijk was, werd, na raadplegen van de leden van de historische vereniging, in december 1984 een nieuwe samenwerkingsovereenkomst tussen de beide partijen aangegaan. Hoofdpunten waren: de vereniging bracht haar gehele collectie om niet in en schonk deze aan de gemeente. Deze collectie werd toegevoegd aan het reeds aanwezige gemeentelijk bezit. Ook toekomstige schenkingen van goederen aan de vereniging zouden worden ondergebracht in deze collectie. De gemeente verbond zich de goederen te bewaren, te conserveren, restaureren, documenteren, archiveren, en tentoon te stellen. Bij deze gemeentelijke taken zou de gemeente worden geadviseerd door een commissie van deskundigen, waarin zitting hebben tenminste één vertegenwoordiger van het gemeentebestuur, één vertegenwoordiger van de vereniging en drie personen met kennis op museaal, historisch en kunsthistorisch gebied. Deze commissie functioneert inmiddels al weer bijna 15 jaar naar tevredenheid.

De slechte bouwkundige toestand van het museum de Brakken gaf aanleiding tot grote zorg. Omdat steun, subsidies en andere fondsen uitbleven kon niet tot de gewenste vernieuwing worden overgegaan. Vandaar dat ook een verhuizing naar de brandweerkazerne aan het Rondeel aan de orde werd gesteld. Deze kwestie werd voorspoedig afgewikkeld en reeds op 9 maart 1984 kon het museum aan de Kerkstraat worden geopend. De brandweer had het pand, dat zij reeds sinds de oorlog in gebruik had, inmiddels verlaten en had een nieuw onderkomen gevonden in de oude pastorie op de punt tussen de Achterbergsestraatweg en de Nieuwe Veenendaalseweg. Voor het nieuwe museum had de begeleidingscommissie intussen

een nieuwe naam bedacht: Streekmuseum Het Rondeel. Het Rondeel is een benaming die in de volksmond reeds ver vóór de oorlog gebruikelijk was voor het pleintje vóór de punt tussen Kerkstraat en Rijnstraat. Op dit punt, dat overigens voor de oorlog iets noordelijker heeft gelegen, stond vroeger een huis dat sinds de 17de eeuw 'Schenkenschans' heette en het pleintje droeg toen de naam van Botermarkt.

Het gemeentemuseum het Rondeel aan de Kerkstraat in december 1997

Tijdens de periode waarin Trudy Heijenga conservator was, stelden zich voor de openstelling en de bewaking van het museum een aantal leden van de historische vereniging beschikbaar. Dit is een bijzonder trouw groepje enthousiaste mensen, zonder wier medewerking het museum niet altijd op de vastgestelde tijden kon worden opengesteld. Zij treden nog steeds op als gastvrouw/heer en verrichten de gebruikelijke baliewerkzaamheden.

Wegens ziekte moest Trudy Heijenga begin 1987 haar betrekking beëindigen. Zij werd tijdelijk opgevolgd door Suzanne Weide, totdat per 1 december 1989 Michel Synesael als conservator werd aangesteld, die tot op heden nog steeds zijn beste krachten aan het museum wijdt. Hij wordt al weer enkele jaren bijgestaan door Marijke Dooper en Jan Pieter Flipse.

Vrienden

Rest mij om nog mede te delen dat er sinds 1987 een Stichting Vrienden van het Streekmuseum Het Rondeel te Rhenen bestaat. Dank zij deze instelling kon een aantal kunstwerken voor het museum worden aangeschaft. Dit geschiedde ook dank zij giften van de Rhenense Stichting Gebroken Lente, waarin de fondsen werden ondergebracht die bij de uitgave van een aantal boeken over de geschiedenis van Rhenen (Gebroken Lente, Achter Berg en Rijn) als batig saldo overbleven. Onder deze giften noem ik onder meer een grote wandkaart uit 1795 van een deel van de Rijn, met een prominente weergave van Rhenen en omstreken, de originele waag (weegschaal) uit 1735, een pelgrimsteken van Cunera e.d.

Lustrum

De Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken vierde eind 1997, zoals in de aanhef reeds gezegd, haar 18de lustrum. Naast een drietal lezingen over de archeologie van Rhenen, het Rhenense burgerschap in de Middeleeuwen en de geschiedenis van de Hervorming in Rhenen, werd een speciaal lustrumnummer van het tijdschrift Oud-Rhenen uitgebracht. De grote belangstelling die bleek rond de viering van dit lustrum, vooral ook van de eigen leden, getuigt van een levensvatbaarheid die een voortbestaan van nog vele jaren belooft te garanderen. Zoals echter uit de hierboven beschreven geschiedenis van de vereniging is gebleken, kan het een en ander echter niet zonder medewerking van de eigen leden geschieden. Het bestuur tracht daarbij steeds een activerend beleid uit te voeren. Met een ledenbestand van bijna 300 gaat de vereniging een goede toekomst tegemoet.

Drie Rhenense pottenbakkers

H. Dekker

De mens heeft altijd de behoefte gehad om drank en voedsel te bewaren en te vervoeren. Hiervoor dienden in de steentijd leren zakken of stenen vaten. Aardewerk is in dit verband betrekkelijk nieuw hoewel in Turkije scherven gevonden zijn van vaten en schalen die meer dan achtduizend jaar oud zijn. De eerste kommen en vaten werden uit stroken klei vermengd met stro of steengruis laag voor laag opgebouwd en in de zon of hete as gebakken. Van versieringen was toen nog nauwelijks sprake.

De pottenbakkersschijf was ruim voor onze jaartelling bij Egyptenaren en Grieken in gebruik. Hiermede werd aardewerk een massaproduct. De pottenbakkerij kan als eerste industrie aangemerkt worden. In Nederland is in de periode 4000 tot 3500 v.C. het zogenaamde bandceramiek uit Limburgs leem gemaakt. Dit geldt als het oudste aardewerk van eigen bodem. Daarna volgde de Trechterbeker cultuur waarvan veel aardewerk in hunebedden ontdekt is. Hoe zit het met het oudste Rhenense aardewerk? Op de Grebbeberg is ooit een schaalte op vier voetjes gevonden, dat volgens archeologen uit de "Klokbeker periode" stamt en vierduizend jaar oud is. Het is helaas in de oorlog verloren gegaan en ons rest slechts een replica

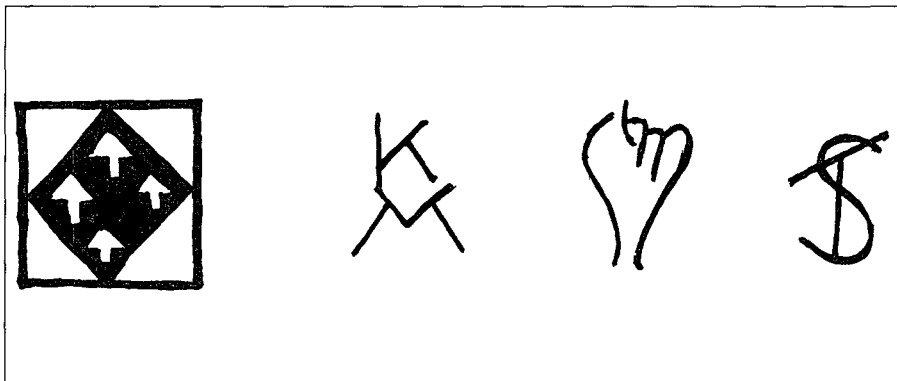
De leemkuil bij Rhenen. Naast klei werd ook leem gebruikt voor het bakken van potten.

die, naast echt aardewerk uit latere tijden, in het museum te bezichtigen is. De Rhenense bodem heeft veel vaatwerk en urnen uit diverse perioden en in een verscheidenheid aan soorten prijs gegeven. Men heeft de herkomst van dit importaardewerk, dat onder andere vanuit Duitsland via met name de Rijnvaart verspreid werd, in veel gevallen kunnen vaststellen. Er waren namelijk in Europa productiecentra van aardewerk met specifieke kenmerken. Pottenbakkerijen ontstonden waar materiaal volop aanwezig was.

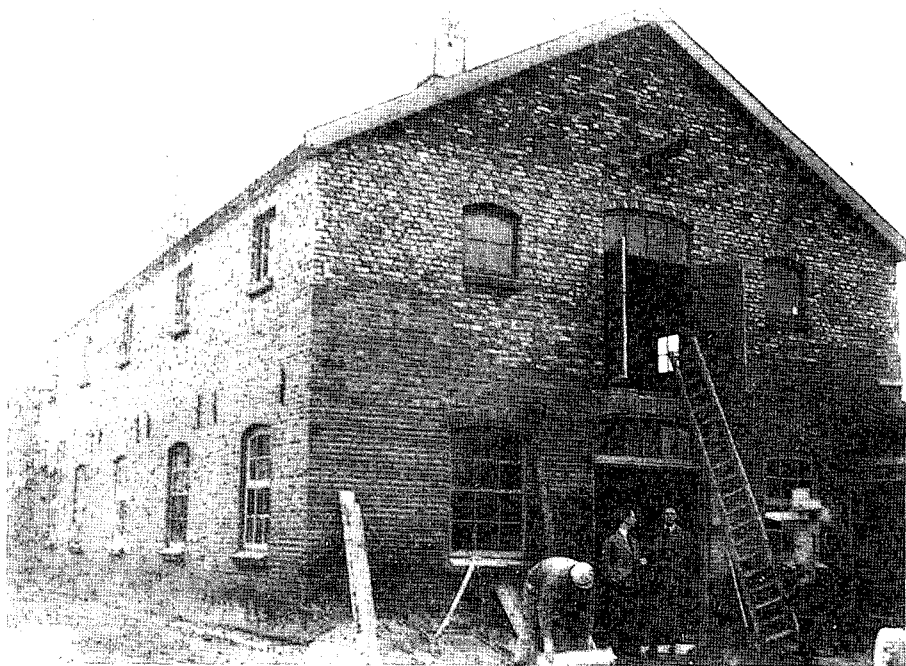
In Rhenen zijn de grondstoffen klei en leem ruim voorhanden. Men mag aannemen dat door de eeuwen heen ook in onze gemeente de pottenbakkerskunst uitgeoefend is, al was het alleen maar in de vorm van huisvlijt. Echter enig bewijs daarvoor is nog niet gevonden. Ook is er niet, zoals bijvoorbeeld wel het geval is in Wageningen, een aardewerkfabriek in bedrijf geweest. We moeten wachten tot recente generaties maar dan zijn er hier maar liefst drie pottenbakkers werkzaam geweest. Hun fraaie producten behoren niet voor niets tot gewilde en inmiddels schaarse objecten voor verzamelaars.

Kees van Moorsel, De Vier Paddestoelen en KvM (1916-1981)

In 1920 startten vier pottenbakkers, waaronder Jan van Ham, hun bedrijf "De Vier Paddestoelen" in Utrecht. Van Ham zette de zaak vanaf 1939 eerst alleen voort, maar kreeg een jaar later een compagnon, de jonge Kees van Moorsel, die net een opleiding in tekenen en beeldhouden aan de Academie te Rotterdam genoten had. Van Moorsel leerde snel de kneepjes van het vak waaronder het glazuren kennen.

De door de drie Rhenense pottenbakkers gebruikte merken van links naar rechts respectievelijk "De vier paddestoelen" en "KvM" (beide van Kees van Moorsel), St.Maarten" (Han Knaap) en "TS" (Theo van Spanje).

De achterkant van de pottenbakkerij in Elst. In het midden Kees van Moorsel.

Toen het oude gebouw in 1941 door de Duitsers gevorderd werd, kocht zijn vader in 1941 een voormalige timmerfabriek in Elst waar de pottenbakkerij naar overgeplaatst werd. Het pand aan de Rijksstraatweg 35, schuin tegenover het kerkje, staat er nog steeds. Van Wijngaarden heeft er ook nog voorheen een filiaal van z'n Rhenense tapijtfabriek gehad.

Er werd een oven gebouwd met een inhoud van 2,5 kubieke meter.

Een knecht haalde takkenbossen en stompen uit de naburige bossen en met behulp van deze brandstof werd bij een temperatuur van 1040 graden gebakken. Speciale klei werd gekocht van Vingerling uit Gouda en deze werd met de voeten vermengd met o.a. Rijn klei.

De gedraaide en gedroogde voorwerpen werden eerst hoog in de oven gebakken, want daar was het koeler. Daarna werd de glazuurlaag aangebracht waarna de tweede brand volgde. Er werkten onder andere genoemde Van Ham die de "Vier Paddenstoelen" trouw gebleven was, ene Oldenhof als draaier en de jeugdige Mary Mutsaers en Theo van Spanje; totaal minder dan tien personen. In de oorlogsjaren moest flink aangepoot worden en het zat Van Moorsel vaak niet mee. In de

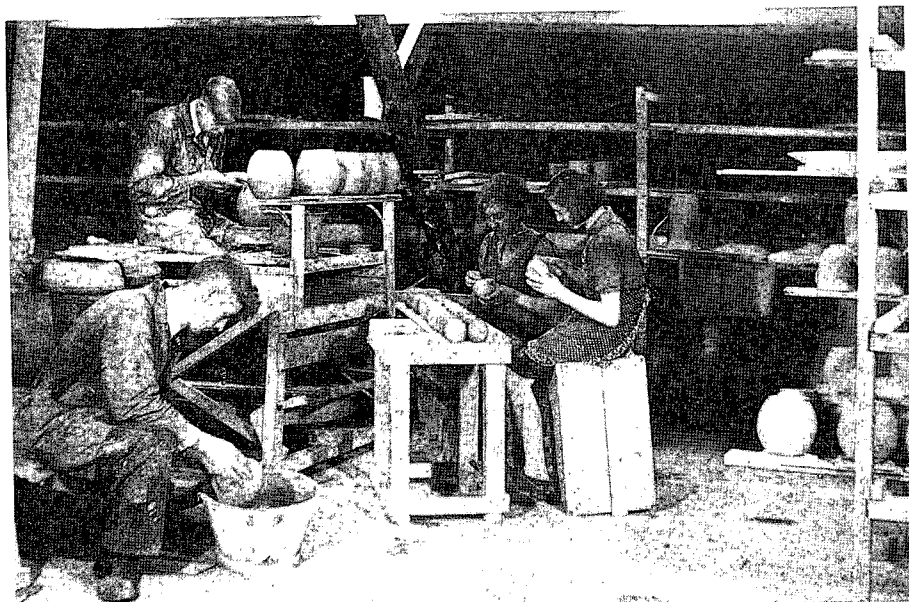
Kerstnacht van 1942 brandde de fabriek gedeeltelijk uit. In 1944 bakte men de laatste "Vier Paddestoelen"-vazen. Van Moorsel besloot om te verhuizen naar Rijnhoeve "Het Kalkoentje" op Remmerden. Hij zette daar 's winters zijn beroep voort in de naast het woonhuis gelegen tabaksschuur.

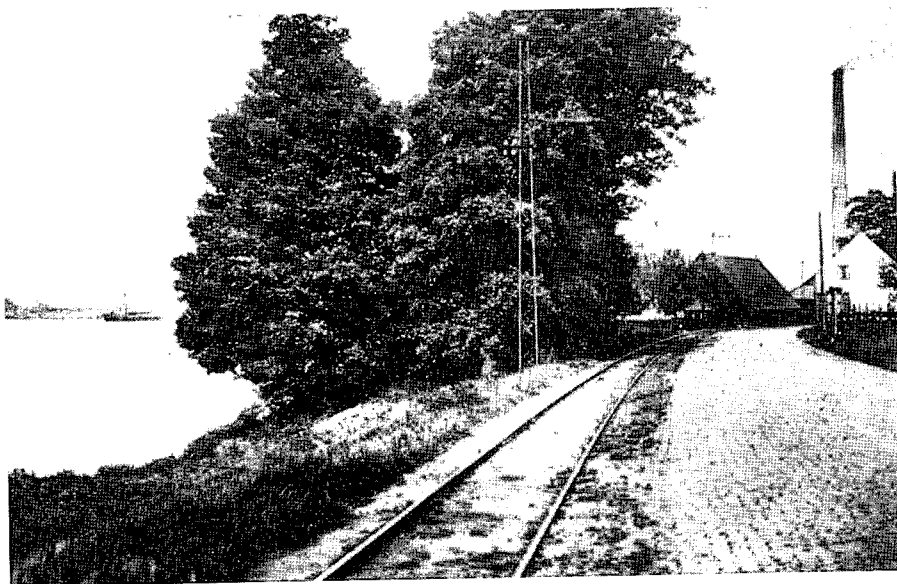
Het interieur van de pottenbakkerij van Van Moorsel die een ovenzending inspecteert.

's Zomers had men een inkomen uit een theeschenkerij en de verkoop van nu onder het merk "KvM" in velerlei vormen en kleuren gemaakte aardewerk. Langzamerhand werden de horeca activiteiten belangrijker dan de potterie.

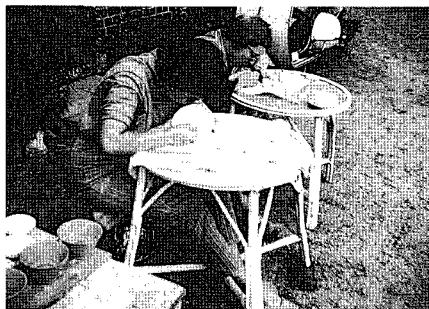
Het tot restaurant uitgegroeide uitspanning gaf tenslotte zoveel werk, dat Van Moorsel in 1967 besloot z'n oude beroep eraan te geven. Dochter Pim heeft het pottenbakken toen nog wel opgepakt, maar toen zij enige jaren later naar Brazilië emigreerde, was het echt met de productie gedaan. Van Moorsel was een veelzijdige kunstenaar. Het door hem

Op de zolder van het gebouw werden op de draaischijf potten gemaakt, glazuren of engobe aangebracht en de producten afgewerkt.

De tabaksschuur bij Het Kalkoentje waar Van Moorsel z'n pottenbakkerij naar toe verhuisde.

Mary Mutsaers en Jannie Schothorst zijn lekker in het zonnetje bezig de laatste hand aan de producten te leggen.

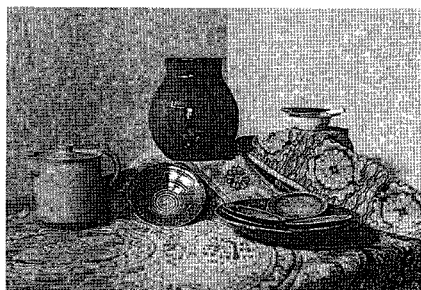
ontworpen aardewerk dankte de schoonheid niet aan uitbundige versieringen, maar aan de vloeiende lijnen en de schitterende schakeringen van de vaak frisse kleuren van de glazuren. Ook kenmerkend voor hem waren potten, vazen en schalen waarop figuren afgebeeld werden, door plaatselijk de in een contrasterende kleur aangebrachte engobe weg te halen. Daarnaast maakte hij schilderijen in eigen stijl en illustreerde hij boeken. Ook heeft hij veel sporen nagelaten door serieproducties voor de Raiffeisenbank (spaarvarkens), het Afrika

Museum (tegeltjes) en het Airborne Museum (ceramische medailles ter gelegenheid van de jaarlijkse wandeltochten) te maken.

En bent u in de buurt van het museum, vergeet dan niet te kijken naar een door Van Moorsel in 1948 gebakken gevelsteen met een klomp in wit en blauw. Deze is ingemetseld in een nabij gelegen voormalige bakkerij op de hoek van de Rijnstraat en de Gasthuisstraat.

Han Knaap, St. Maarten Porselein, (1913 tot 1973)

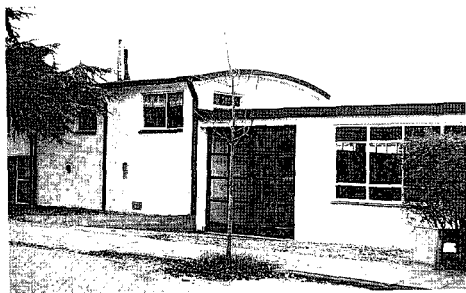
Kort voor de oorlog kwam Han Knaap, die toen nog tekenaar bij Rijkswaterstaat was, in contact met de Utrechtse kunstenaar Ad Selhorst die interesse in hem opwekte voor het boetseren, glazuren en bakken. Knaap ging aan de slag met een zelfgemaakte turfoven en genoot vanaf 1942 een inkomen dat uitsluitend afhankelijk was van de verkoop van zelfgemaakte plasticjes. Hij leerde het

Op deze foto's is enig typisch werk van Van Moorsel afgebeeld. De motieven waren soms ontleend aan de Afrikaanse kunst.

Han Knaap bezig met het aanbrengen van glazuur.

*De fabriek met woonhuis op de Radboudweg.
Het door Nico Andriessen ontworpen gebouw
staat er nog.*

*Een kijkje in het interieur.
Mevrouw Ros is een
St.Maarten sierpotje aan
het glazuren, terwijl Peter
van der Haar een vaas
onderhanden heeft.*

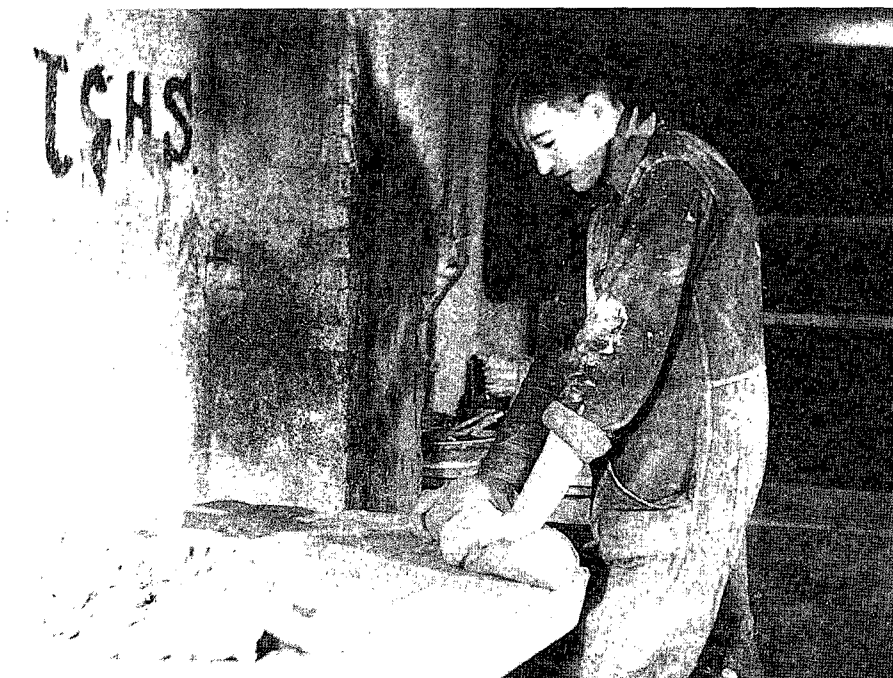
Porselein Han Knaap

handdraaien, maakte eerst eenvoudige vazen en kommen en later serviesgoed. Hij las veel over z'n vakgebied en experimenteerde met zelf ontwikkelde glazuren en verbetering van de scherf. Zijn doel was porselein te maken naar voorbeelden van oude Japanse en Chinese meesters. In 1949 betrok hij zijn nieuwe door een van de prinsessen geopende fabriek aan de Radboudweg 9 in Rhenen waar porseleinen voorwerpen gemaakt worden onder de naam St. Maarten.

Porselein is een ander en moeilijker te vervaardigen product dan aardewerk. Het wordt uit een speciale grondstof, kaolin gemengd met klei van een laag smeltpunt, gevormd en bij temperaturen van meer dan 1200 graden gebakken. Er ontstaat als het ware een glasmantel van gesmolten deeltjes om niet smeltend kernmateriaal.

Porselein is sterker dan aardewerk maar het uitvalpercentage tijdens productie is veel groter. Knaap schakelde al snel over van ambachtelijke vervaardiging naar een gietprocede waardoor een grotere omzet van constantere kwaliteit gehaald kon worden. De hiervoor gebruikte gipsvormen moeten nog ergens in de tuin begraven

De jonge Theo van Spanje is bezig met het kneden van de klei waaruit de potten en vazen gedraaid werden.

liggen. Peter van der Haar was als vormgever in dienst. Knaap had gemiddeld niet meer dan vijf man personeel. Zoals vaker met artiesten het geval is, ging het hem commercieel niet voor de wind. Omdat plaatselijke leveranciers dikwijls uit geldnood met porselein betaald werden, zijn er veel kopjes, vazen, suikerpotjes enz. in Rhenen bewaard gebleven. Knaap, die eens met zijn inzending aan de Triennale in Milaan goud won, moest in 1960 zijn bedrijf wegens de slechte financiële staat opheffen. Hij kwam na veel omzwervingen en baantjes zoals benzinepompbediende in 1973 op ongelukkige wijze aan z'n einde. Nu zijn er vele bewonderaars van het door de dunne scherf verrassend lichte en door vorm en kleur gemakkelijk te herkennen porselein. Typisch voor St. Maarten is het gebruik van donkere kleuren aan de buitenkant, bijvoorbeeld diep chocolade bruin met daarin stippeltjes die een gouden flonkering geven en met een roomwitte binnenkant.

THEO VAN SPANJE (Geboren 1926)

Als vijftienjarige knaap kwam Van Spanje in 1941 bij Van Moorsel in dienst waar hij vijf jaar gewerkt en al doende veel geleerd heeft. Hij versjouwde er klei, stempelde de gereede producten en oefende vooral 's avonds keihard met de draaischijf, onder het toezien van een andere werknemer, om de nodige routine te verkrijgen.

Toen mocht hij schalen en serviezen gaan maken waarmee hij Fl 4,50 per week verdiende. Vanaf 1946 tot 1956 was hij bij Westraven in Utrecht als draaier en perser van tegels werkzaam. In de avonden voltooide hij een cursus op de kunstnijverheidsschool in Utrecht. Voordat hij in 1956 de stap nam om voor zichzelf te beginnen, heeft hij ook nog een half jaar bij Han Knaap ervaring opgedaan.

Er werd gestart in een schuur aan de Rijksstraatweg 127 in Elst. Het assortiment bestond uit asbakken, bloempotten, vazen, kruiken, snotneuzen en fruitschalen. Van Spanje had twee man personeel; zijn vrouw deed de afwerking, het sponsen en het glazuren. Hij begon met een kleine elektrische oven die spoedig vervangen werd door een oven van 1m3 en later door een exemplaar met een inhoud van 2m3. Er werd vaak in een ongezonde, stoffige atmosfeer tot diep in de nacht gewerkt. Intussen nam Van Spanje proeven met de samenstelling van de klei en vooral de glazuren hadden zijn aandacht. Een soort waar hij met recht trots op kan zijn is het reflex metallic glazuur. Hij maakte ook grote voorwerpen voorzien van dit glazuur wat het nodige risico van vervorming tijdens het bakproces met zich meebracht. Van Spanje verkocht eerst via winkels. De laatste jaren bracht hij de producten zelf aan de man. Samen met zijn zoon besteedt hij zo nu en dan tijd aan wat nu een hobby geworden is.

Museum Het Rondeel heeft tien jaar geleden aandacht besteed aan het werk van Han Knaap. Wellicht zouden Rhenenaren en vele anderen het eveneens waarderen wanneer het kunstzinnige werk van Kees van Moorsel en Theo van Spanje in het museum in het zonnetje gezet werd.

Theo van Spanje heeft het vormen op de draaischijf als geen ander in z'n vingers.

Bronnen: J. de Kleyn, Volksaardewerk in Nederland (Zeist 1965)
A.Sterk, St. Maarten Porcelain ('s Hertogenbosch 1988)
Mevr. Van Moorsel, Doesburg
Mevr. Van Moorsel-Stender, Nijmegen
Mevr. Mutsaers, Rhenen
Mevr. Nanninga, Rhenen
Dhr. T.v.Spanje, Veenendaal
Museum Het Rondeel, Rhenen

Heiligenvereniging in Nederland - De Cuneralegende

Van 11 oktober 1997 tot en met 11 januari 1998 vond er in het Museum van het Boek/Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag een tentoonstelling plaats met als titel: 'Heiligen in Nederland. Tegelijkertijd schonken ook het Museum voor Religieuze Kunst in Uden en Museum Catharijneconvent in Utrecht met exposities aandacht aan dit thema. In Utrecht werd met de tentoonstelling 'Bedevaarten in Nederland' een beeld gegeven van de ontwikkelingen met betrekking tot bedevaarten in Nederland en net over de grens (bijvoorbeeld Kevelaar). Er was daarbij ruime plaats ingeruimd voor de Cunera legende en verering in Nederland. Zo waren onder andere de worgdoek van Cunera en de bekende aflaatbrief uit 1475, ten behoeve van de herbouw van de Cunerakerk te Rhenen, te bezichtigen. Deze oorkonde werd uitgevaardigd te Rome door 18 kardinalen en was bestemd voor degenen die in devotie de Rhenense kerk bezochten. In de initiaal is St. Curera met de worgdoek in kleur afgebeeld. Deze aflaatbrief bevindt zich in het Rijksarchief te Utrecht.

Ter gelegenheid van de tentoonstelling in Den Haag is een boek uitgebracht, getiteld: Gouden Legenden - Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden' samengesteld onder redactie van Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok. Hierin vindt men een goed artikel van de hand van Fons van Buuren, met als titel: 'Sint Cunera van Rhenen, een legende' met een aantal afbeeldingen verband houdende met de geschiedenis van Rhenen en de Cuneralegende. Tevens wordt in het boek gerefereerd naar een aantal literatuurbronnen voor nadere gegevens.

Het boek is in 1997 uitgegeven door Uitgeverij Verloren te Hilversum, ISBN 90-6550-291-2.

Voorts is vermeldenswaard, dat het P.J. Meertens-Instituut (Koninklijke Academie van Wetenschappen) in 1993 gestart is met een grootschalig en multidisciplinair project 'Bedevaartplaatsen in Nederland '(BiN). Het BiN-project heeft als doel de bedevaartcultuur binnen de huidige Nederlandse grenzen in heden en verleden (van vroege middeleeuwen tot heden) in kaart te brengen. Aan dit project werken meer dan 100 onderzoekers uit uiteenlopende wetenschapsgebieden mee. De onderzoekers hebben inmiddels in totaal circa 700 Nederlandse heilige of bedevaartplaatsen getraceerd. 'BiN' verschijnt in drie delen. Deel I behandelt Noord- en Midden-Nederland (ISBN 90-6550-566-0; prijs f 144,-).

Geschiedenis van de provincie Utrecht

Uitgave Het Spectrum B.V., Stichtse Historische Reeks, Utrecht 1997

ISBN 90 274 7315 3 (3 delen)

Eindredacteur Prof.dr. C. Dekker

Willem H. Strous

Donderdag 30 oktober was uw penningmeester namens uw Historische Vereniging aanwezig bij de aanbidding van het eerste exemplaar van "Geschiedenis van de provincie Utrecht". Dit vond plaats in de Statenzaal van het provinciehuis aan de Pythagoraslaan in Utrecht. Het was een nogal gecompliceerde aanbidding: de eindredacteur/projectleider prof. dr. C. Dekker, oud-rijksarchivaris in de provincie Utrecht, bood het eerste exemplaar aan aan de Commissaris van de Koningin Jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland, voorzitter van de Stichting Stichtse Historische Reeks, in welke stichting ook onze vereniging participeert, die verantwoordelijk was voor de uitgave. De Commissaris op zijn beurt gaf het eerste exemplaar door aan de heer mr. D.H. Kok, gedeputeerde in de provincie Utrecht die de opdracht had verstrekt voor het schrijven van het boek. Hoewel, het was niet een boek, het was een cassette met drie delen tesamen circa 1300 pagina's tellend, waaraan 27 auteurs hun medewerking hadden verleend in de afgelopen zes jaren.

De geschiedenis van onze provincie is ingedeeld in zeven perioden, iedere periode beginnend met de ruimtelijke ordening in die tijd. De drie delen worden onderscheiden aan de hand van hun hoogste bestuurders, die aan het einde van ieder deel in chronologische volgorde worden opgesomd met de jaartallen van hun regeer- of bestuursperiode. Eerst natuurlijk de bisschoppen tot 1528; daarna de stadhouders tot 1795; en ten slotte de gouverneurs/commissarissen der koning(in) van 1814 tot 1997.

Ieder deel eindigt met een beredeneerde bibliografie gerangschikt naar de in totaal 61 hoofdstukken/thema's, en een index van persoons- en plaatsnamen. Natuurlijk ontbreekt een verantwoording van de illustraties niet, alsmede aan het eind van het derde deel de literatuurlijst. Bij het bijschrift bij de illustraties ontbreekt echter de vermelding waar, in welk inventarisnummer van welk archief of museum, de afbeelding zich bevindt; het zou het opvragen van het origineel vergemakkelijken.

Het eerste deel geeft een beschrijving van Pre- en Protohistorie tot en met de latere Middeleeuwen. Het jaar 1528 is gekozen omdat toen de bisschop van Utrecht zijn wereldlijk gezag over zijn bisdom moest overdragen aan keizer Karel V. Het tweede deel beschrijft de periode tot 1780, de tijd waarin nieuwe ideeën hun intrede deden op godsdienstig en politiek terrein, zoals de Verlichting en ook de Patriotse

bezwaren tegen de regentenmaatschappij. Het derde deel behandelt het veranderende landschap, de industrialisatie en de sociale ontwikkelingen van vooral na 1860.

Het maakt het boek tot een naslagwerk. De thema's zijn leesbaar, in 15 à 20 paginas, geschreven, zonder storende noten; bij de beredeneerde bibliografie wordt men opgewekt om de gebruikte literatuur er zelf eens op na te slaan voor uitvoeriger informatie over het onderwerp. En de indeling in hoofdstukken die ieder apart gelezen kunnen worden nodigt uit tot verdieping in dat onderwerp dat op dat moment belangstelling oproept.

Als Rhenenaar zoek je in de index naar Rhenen, en dan blijkt dat ontelbaar vaak verwezen wordt naar onze stad. Vooral in het eerste deel kom je veel illustraties tegen van archeologische vondsten uit onze directe omgeving. En dan kom je terecht bij de uitspraken van de CvK bij de aanbidding van het eerste exemplaar, en ik citeer letterlijk uit zijn toespraak:

“De eerste sporen [van bewoning] stammen uit het midden van de Oude Steentijd. Het zijn sporen van voor het landijs. Welke vestigingsplaats kozen ze? De vondsten wijzen uit, dat het rond Rhenen is geweest. Rhenen zou derhalve de eerste locatie zijn geweest die werd uitverkoren. Rhenen met de eerste Utrechtse Adam en Eva! Het provinciale paradijs zou in Rhenen hebben gelegen. Utrecht reeds een 250.000 jaar geleden in trek! De mensen moeten er toen een neus voor hebben gehad, want de strijd om het bestaan was fel. Je moest toen een goede locatie kiezen, want anders was je er geweest.”

Maar niet alleen voor deze woorden prijs ik het boek aan bij onze leden. Het is gewoon een standaardwerk dat in de boekenkast thuishoort en regelmatig op tafel ligt om er in te bladeren en kennis over onze provincie uit op te doen.

Jaarverslag 1997

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

De Historische Vereniging heeft een bewogen maar interessant jaar achter de rug.

Ook in 1997 heeft een groot aantal nieuwe leden zich als lid aangemeld.

Tijdens de algemene jaarvergadering op 20 maart zijn de heren Deys en Gieszen bij acclamatie in het bestuur herkozen.

Vanwege de begrensdheid van de doelstellingen van de vereniging is er in deze vergadering een statutenwijziging aan de orde gesteld. Omdat er te weinig leden aanwezig waren, was de uitslag van de stemming niet beslissend en werd, ingevolge artikel 17 lid 3 van de vigerende statuten, op 2 april een extra ledenvergadering belegd. Alle aanwezigen gingen accoord met het voorstel tot de statuten wijziging.

In de Hof van Rhenen zijn 4 lezingen - en in het gebouw van de Ned. Prot. Bond, de Vlam, één lezing - georganiseerd:

14-1-1997: Dhr. H. Dekker over "Tabaksteelt en Sigarenfabricage in Rhenen".

20-2-1997: Prof. Dr. C. Dekker over het boek "De geschiedenis van de provincie Utrecht".

20-3-1997: Dr. H. P. Deys over "De geschiedenis van de Grebbedijk".

10-9 1997: Drs. J. F. Jacobs over "Clara van Spaerwoude". (In verband met een geruchtmakende erfeniskwestie blijkt bijna iedereen in haar familiestamboom een plaats te (willen) vinden.

20-11-1997: Dhr. R. Borman over "Keltische en Britse mysteries".

Op 18 oktober heeft de vereniging haar 90-jarig jubileum in het "Oude Raadhuis" te Rhenen gevierd. Tijdens dit jubileum zijn de navolgende voordrachten gehouden:

1. Archeologie in Rhenen, door Dhr. T van Drunen.
2. Rhenen en zijn burgers in de Middeleeuwen, door Prof. Dr. P. H. D. Leupen.
3. Rhenen vóór en ná de Hervorming, door Dr. H. P. Deys.

Opnieuw verschenen er drie nummers van Oud Rhenen, waaronder een speciale Oud Rhenen, uitgegeven ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de vereniging.

De vereniging is actief geweest op de Oranjemarkt op Koninginnedag.

Binnen de vereniging is de werkgroep archeologie actief. In het museum Het Rondeel worden vondsten schoongemaakt en geregistreerd. Door de werkgroep

is een inventarisatie verricht van grafheuvels in de gemeentebossen en op het terrein van jhr.mr.L.H.N.F.M.Bosch ridder van Rosenthal. Ook zijn een aantal grafheuvels schoongemaakt.

Op 26-4-1997 heeft de werkgroep een bezoek gebracht aan de ROB te Amersfoort. Er is op 24-7-1997 een bezoek gebracht aan Kerk-Avezaath in het kader van het archeologisch onderzoek bij de aanleg van de Betuwe-spoorlijn. De werkgroep is actief geweest bij archeologische opgravingen in het plan de Horst in Achterberg. Op 11-10-1997 heeft de werkgroep de amateur-archeologendag in Nieuwegein bezocht.

Voordat nieuwe bomen werden geplant op het monument de Cunerahevel heeft de werkgroep onder leiding van de provinciaal archeoloog een archeologisch onderzoek verricht. Door het tv-station SBS-6 is over het leven van Cunera en van de opgraving een korte documentaire gemaakt.

Het was een interessant en actief jaar voor de vereniging .

Rhenen, 15 januari 1998,
Ing. H. B. Gieszen, secretaris.

Jaarverslag 1997

Stichting 'Vrienden van het Streekmuseum Het Rondeel'

Sinds 1994 is de benaming 'Streekmuseum' niet meer van kracht en zou dus ook moeten worden veranderd in de naam van de stichting. Dit brengt echter extra kosten met zich mee, die beter bespaard kunnen worden hangende een discussie over de toekomstige organisatie van stichtingen, die tot doel hebben kennis over de rijke geschiedenis van Rhenen te vergroten, in de vorm van publikaties of uitbreiding van de collectie van het gemeentemuseum.

In 1997 kon voor het museum door de stichting een serie oude foto's van Rhenen worden aangeschaft, waaronder foto's van de dichtgevroren Rijn in de twintiger en vijftiger jaren en een fraaie vooroorlogse foto van de Grutterstraat.

Rhenen, januari 1998,
H.E. Dekhuijzen

Financieel jaarverslag 1997

Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o.

Inkomsten	fl.	Uitgaven	fl.
Contributies '96	175,00	Oud Rhenen	2.489,05
Contributies '97	7.950,00	Lezingen/zaalhuur	725,00
Contributies '98	385,00	Secretariaat	1.114,58
Losse verkoop	207,00	Kamer van Koophandel	61,00
Introducees	17,50	Abonnementen	281,20
Collecte Anjerfonds	136,50	Kosten wijziging statuten	223,25
Renten	107,61	Werkgroep archeologie Rhenen	246,80
Diverse ontvangsten	124,60	Diverse kosten	156,12
Subsidies en bijdragen jubileum	10.529,50	Index Oud Rhenen '92-'96	1.383,62
Verkoop jubileumboek	1.901,45	Kosten jubileum	11.071,09
	21.534,16		17.751,71
Saldo 1/1/1997	1.205,67	Saldi 31/12/1997	4.988,12
	22.739,83		22.739,83

Rhenen, 3 januari 1998

Willem H. Strous, penningmeester

Financieel jaarverslag 1997

Stichting 'Vrienden van het Streekmuseum Het Rondeel'

Inkomsten		Uitgaven	
Jaarlijkse bijdragen, donaties	f 190,—	Kamer van Koophandel	f 61,—
Creditrente	f 3,70	Aanschaf oude foto's van Rhenen	f 160,—
	f 193,70		f 221,—
Postbanksaldo per 31.12.1996	f 1513,31	Postbanksaldo per 31.12.1997	f 1486,01
	f 1707,01		f 1707,01

A.J. de Jong, penningmeester.

OLD RHENEN

ZEVENTIENDE JAARGANG

MEI 1998

NO.2

***Bestuur van de
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken***

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067
ABN-Amrobank 41.98.73.708, Postbank 1211163
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
Mw Ch. H. Delfin- van Mourik Broekman,
Veenendaal, tel. 0318-526839
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

*Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na
schriftelijke voorafgaande toestemming van de redactie.*

Omslagfoto: Naar een schilderij van J.M. Schäffer

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zeventiende jaargang

mei 1998

no. 2

Inhoudsopgave

Het Sparwoudefonds en zijn stichtster	blz. 5
De Reformatie in Rhenen	blz. 21

Van de redactie

In dit nummer treft u de voordracht aan die de heer drs J.F. Jacobs op 10 september 1997 voor onze vereniging hield over het vermaarde Sparwoudefonds en zijn stichtster Clara van Sparwoude. Op ons verzoek heeft de spreker zijn tekst voor u op papier gezet.

Dr H.P. Deys heeft de lezing over "Rhenen, voor en na de Hervorming", die hij op zaterdag 18 oktober 1997 ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen, hield verder uitgewerkt in het artikel "De Reformatie in Rhenen". Deze belangrijke periode uit de geschiedenis van onze stad staat nu op schrift waardoor velen er kennis van kunnen nemen.

Even rechtzetten!

In het voorgaande nummer van Oud Rhenen (januari 1998) werd op pag. 32 een foto gepubliceerd van Aleid van de Bunt en de heer S.J. Bure. Tussen haakjes werd vermeld dat de foto in circa 1962 werd gemaakt door J. Terlouw.

Wij moeten dit even rectificeren. De opname werd namelijk in 1959 gemaakt. Niet door J. Terlouw (waarbij u misschien dacht aan de oud-politicus Jan Terlouw) maar door ons verenigingslid Piet Terlouw die van 1946 tot 1970 redacteur was van het christelijk nationaal weekblad De Spiegel. De aanleiding tot het publiceren van o.a. deze foto in genoemd weekblad was een artikel van bovenvermeld verenigingslid over de tentoonstelling "Rhenen Koninklijke Residentie".

Het Sparwoudefonds en zijn stichtster

drs J.F. Jacobs

U weet, of u herinnert zich misschien nog, dat wij van 1952-'56 twee ministers van buitenlandse zaken tegelijk hebben gehad: mr. J.W. Beyen en mr. J.M.A.H. Luns. In 1968 heeft oud-minister Beyen zijn mémoires gepubliceerd, onder de titel 'Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren'.

Hij beschrijft daarin, hoe hij in 1918 zijn loopbaan begonnen is als jong ambtenaar op het Ministerie van Financiën, op de Generale Thesaurie. Daar huisden, zo schrijft hij, ook allerlei "bureaus, die zaken behartigden die met 's Lands Schatkist geen direct verband hielden. Een daarvan was het beheer der zgn. 'Stichtingen'. Deze stichtingen dateerden uit 17e en 18e eeuwse testamenten en waren door erfslaters in het leven geroepen om aan hun nalatenschappen voor de volgende eeuwen een hun welgevallige bestemming te geven. [...] Het beheer van de bestaande stichtingen was oorspronkelijk opgedragen aan de 'Wees- en Momboir-kamers'. Toen deze in 1852 werden opgeheven, ging het over op de Generale Thesaurie. De testamenten waarbij de stichtingen in het leven waren geroepen, schreven voor, wat moest gebeuren met de jaarlijkse revenuen van de in de stichting ingebrachte en in Staatsschuld belegde kapitalen. [...] In de meeste gevallen werden de revenuen uitgekeerd aan nakomelingen van broers of zusters van een kinderloze erfslater."

"Het grootste fonds", zo schrijft Beyen, "was het Fonds van Clara van Sparwoude, een kinderloze kapitaliste, die een aantal voorzieningen had getroffen, waarvan de voornaamste een huwelijksgeld was ten behoeve van behoeftige familieleden. Nu waren de neven en nichten van Clara zeer prolifiek. Bij andere stichtingen waren, door kinder-armoede der bevoordeelden, de bedragen aanzienlijk gebleven en de rechthebbenden welvarend. De nakomelingen van de verwanten van Clara van Sparwoude echter liepen in de tienduizenden en sommigen hadden aanspraak op onderdelen van centen. Een bejaard hoofdcommies hield ten Departemente het geslachtsregister bij. De nazaten hielden hem op de hoogte van huwelijken en geboorten. Hij kwam iedere ochtend op het Departement, trok zijn jas uit ter verwisseling tegen een luster-jasje, beschermde zijn manchetten met celluloid kapjes, ontsloot zijn rolbureau, vulde zijn pijp, stak hem op en opende de twee à drie brieven die dagelijks binnenkwamen; vervolgens nam hij de boeken met het geslachtsregister van Sparwoude uit de kast en vulde zorgvuldig met zijn fraaie handschrift in wat er toegevoegd moest worden. Daarna maakte hij de minute voor de bevestigingsbrief. Zijn gewichtigste taak was de opdracht aan de

Rijksbetaalmeester tot uitbetaling van, laten wij zeggen, 17 cent huwelijksgeld aan het echtpaar Smit in Krimpen aan de Lek. Zijn werkdag was gevuld. Hij had met niemand anders op de Thesaurie te maken dan zo nu en dan met de Thesaurier of de waarnemend Thesaurier. Ik moet aannemen, dat hij een gelukkig, deugdzaam en evenwichtig mens was; totdat op een kwade dag de Thesaurier (of de waarnemend Thesaurier) op de revolutionaire gedachte kwam, dat zijn werk toch eigenlijk geen zin meer had, en aan de Minister voorstelde een wetsontwerp in te dienen om te geraken tot opheffing van die stichtingen die niet meer aan de bedoelingen van de erflater konden beantwoorden.

Aan 'Onze Minister van Financiën' werd opgedragen tot liquidatie van deze stichtingen over te gaan op een wijze, die zoveel mogelijk overeenkwam met de bedoelingen van de erflater. Er waren wel oudere juristen, in en buiten het Parlement, die hun wenkbrauwen fronsten over deze rechtsverkrachting, maar de wet kwam tot stand. [...] We lieten de Minister besluiten dat aan de rechthebbenden op het huwelijksgeld van het Sparwoudefonds uitkeringen van f 25,- per hoofd zouden worden gegeven en dat wel op grond van door de Burgemeester van de woonplaats gecertificeerde armlastigheid. Een oproep werd geplaatst in de Staatscourant.

Toen enige dagen daarna de Chef van het Bureau Stichtingen op zijn kamer kwam, lagen er niet de gebruikelijke drie, maar, op stapels, enige duizenden brieven. Hij deed het enige verstandige wat hij doen kon. Hij zette zijn hoed niet af, trok zijn jas niet uit, maakte zijn bureau niet open, ... hij draaide zich om, ging naar huis, vroeg voortijdige pensionering en verscheen zelfs niet om afscheid te nemen. De wereld die hij begreep, waarin hij thuishoorde, was vernietigd, zij bestond niet meer. Hij had van zijn standpunt uit gelijk; het was hem menselijk toch niet mogelijk geweest een stuk overheidstaak af te breken, dat zijn levensvervulling was geweest.”¹

Het hiervoor geschetste beeld van Beyen is een beetje een karikatuur. Het was niet zo dat men b.v. 17 cent huwelijksgeld kreeg. Het huwelijksgeld bedroeg de laatste jaren van de stichting 20 gulden, wat qua koopkracht in die tijd nog altijd een welkom geschenk was. Waar Beyen op doelde, waren de legaten die losstonden van het huwelijksfonds. Clara van Sparwoude had nl. in haar testament in de eerste plaats een aantal familieleden en hun nakomelingen jaarlijks uit te keren legaten toebedacht, en vervolgens bepaald dat het geld dat er na de uitkering van die jaarlijkse legaten over zou blijven, zou dienen voor uitkeringen aan jonggehuwden. Die vaste legaten nu waren om te beginnen individueel verschillend van omvang, de ene neef kreeg meer dan de ander, en verder hing het er sterk van af hoeveel nakomelingen zo'n begunstigde had, voor de vraag hoeveel in later tijd iemands

aandeel in het legaat was. Sommige uitkeringen waren inderdaad gereduceerd tot fracties van een cent en werden nog slechts eens in de zoveel jaar uitgekeerd. Huwelijksgeld was daarentegen nog altijd de moeite waard: in de zeventiende eeuw kregen jonggehuwden maar liefst *f* 300 - een echte bruidsschat dus -, in de achttiende eeuw *f* 100 en op het eind, zoals gezegd, *f* 20. Er waren gegoede families die geen aanvraag meer indienden, omdat het bedrag hun te min was, maar voor de meesten was het toch de moeite waard.

Beyen schatte het aantal gerechtigden bij de opheffing op "in de tienduizenden" en dat is ook het aantal dat destijds wel genoemd werd: 30 à 40.000. Men moet zich eens voorstellen, wat dat nu, zeventig jaar later, genealogisch betekent. De aanspraken gingen steeds over op alle nakomelingen, in mannelijke zowel als vrouwelijke lijn. Dat betekent dat wij nu, als de stichting nog bestond, met meer dan honderdduizend gerechtigden te maken zouden hebben.

Het geeft tevens het belang aan, dat de administratie van het Sparwoudefonds momenteel voor de genealogen heeft: honderdduizend Nederlanders kunnen er zonder veel moeite hun verwantschapsrelatie tot Clara van Sparwoude achterhalen, en, als ze die eenmaal weten, hun kwartierstaat tot in de middeleeuwen voortzetten.

De opheffing van het Sparwoudefonds, of zoals het officieel heette, de Stichting Clara Jansdr. van Sparwoude, vond bij wet van 3 april 1922 plaats; er werd toen een aantal stichtingen tegelijk opgeheven. Maar de liquidatie van het Sparwoudefonds bleek de moeilijkste - Beyen memoreerde het al. Het regende aanvragen, en, nadat eind 1924 een voorlopig verdelingsplan gepubliceerd was, bezwaarschriften. Er bleek een nieuwe wet nodig om de Minister van Financiën vrijheid van handelen te geven. Eind 1926 werd het definitieve verdelingsplan gepubliceerd, waarop geen verhaal meer mogelijk was. Eventuele bezwaarschriften zouden, zo werd aan betrokkenen medegedeeld, niet meer in behandeling worden genomen.

Het kapitaal - *f* 528.600 plus een erfpachtje - werd verdeeld, behoudens hetgeen nodig bleef voor twee jaarlijkse uitkeringen - één van *f* 300 aan de theologische faculteit der Rijksuniversiteit te Leiden ter verdeling onder twee studenten in de theologie, en één van *f* 50 aan de regenten van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis in Delft voor een blijde maaltijd. Deze twee uitkeringen vinden nog steeds plaats.

Een vraag die ons natuurlijk interesseert, is: wat is er met het archief gebeurd?

De administratie van het Sparwoudefonds berust sinds 1958 bij het Gemeentearchief in Delft en vormt daar een apart onderdeel van het weeskamerarchief. Clara van Sparwoude had immers de weesmeesters van Delft met het toezicht op het beheer van haar nalatenschap belast.

Hoe gaat het nu met zoeken? Er moet, zou ik zeggen, wel een reden zijn om in het archief van het Sparwoudefonds te gaan zoeken. Er moet, dunkt mij, ergens nog een besef aanwezig zijn, dat uw ouders of grootouders in het verleden uit het fonds geld gekregen hebben. Bij de meeste families is die herinnering nog wel bewaard. Zo heeft een paar jaar geleden Wim Hazeu in zijn biografie van de dichter Gerrit Achterberg (1986) beschreven, hoe in diens familie, de familie Achterberg in Neerlangbroek (prov. Utrecht), die traditie nog leefde. Het zal over een paar jaar niet meer het geval zijn, maar momenteel is het nog zo dat oudere mensen het verhaal vertellen aan hun kinderen en kleinkinderen, en dan hangt het er natuurlijk van af, wat die daar mee doen. - De jaarlijkse reünies van verwanten van Clara van Sparwoude, dit jaar al voor de vijftiende keer georganiseerd, dragen er ook toe bij de herinnering levend te houden. In de pers wordt regelmatig aandacht aan die reünies besteed.

Wilt u een onderzoek in het archief van het Sparwoudefonds gaan doen, dan moet er, zoals gezegd, een reden voor zijn. Maar als u tot de inmiddels meer dan honderdduizend verwanten behoort, is het zeker zinvol. Er werken op het Delftse gemeentearchief heel behulpzame ambtenaren, wier geduld eindeloos is, groter in ieder geval dan dat van de hoofdcommies op het Departement van Financiën die destijds opstapte. Daarbij is de werkdruk niet minder geworden. Ging het toen om geld, momenteel gaat het om voorouders. Ik bewonder dan ook de heer Koops en de zijnen, die dag in, dag uit, de bezoekers welwillend te woord staan, die binnenkomen met de mededeling dat zij "van Clara van Sparwoude afstammen".

Waaruit bestaat nu het archief van het Sparwoudefonds? Ik maakte zo-even al het onderscheid tussen de legaten en het huwelijksfonds. Clara zelf was kinderloos en heeft aan een aantal neven en nichten jaarlijks uit te keren legaten toebedacht, die ook op hun nakomelingen zouden overgaan. Die legaten zijn afzonderlijk geadministreerd. Men heeft dus een afzonderlijke administratie van het legaat van Adriaen Hendricxz. van Tetrode, en een afzonderlijke administratie van het legaat van Claes Pietersz. de Bont, om er maar eens twee te noemen. Daartoe zijn in de vorige eeuw geslachtsregisters samengesteld, een reeks dikke delen in rode band, waarin alle nakomelingen van Adriaen Hendricxz. van Tetrode, van Claes Pietersz. de Bont enz. opgeschreven zijn. Die geslachtsregisters bevatten dus, wat de genealoog noemt, parenteel-staten. Het aandeel dat men had in een legaat, verschilde van gerechtigde tot gerechtigde, afhankelijk van de vertakkingen van de parenteel.

Daarnaast had men het huwelijksfonds. Daarin participeerden alle gerechtigden van alle legaten, en wel op voet van gelijkheid. Iedereen kreeg bij zijn of haar huwelijk hetzelfde bedrag. Daar was dus geen onderscheid naar 'staak'. Met dit

Geschilderd portret van Clara Jansdr. van Sparwoude (overl. 1615)

gelijkheidsbeginsel correspondeert een twintigste-eeuws kaartsysteem, dat volgens een schatting ongeveer 50.000 kaarten bevat, en gewoon van A tot Z loopt, zonder onderscheid naar staak. Daarbij is het kaartsysteem tot het einde toe bijgehouden, terwijl de geslachtsregisters slechts tot de eeuwwisseling lopen.

Het is daarom voor het onderzoek het makkelijkst, dat men met het kaartsysteem begint, en dan eventueel, afhankelijk van de vraagstelling, naderhand de geslachtsregisters erbij betreft. Op zich hebt u aan de kaart al voldoende om de afstamming tot en met de door Clara zelf nog aangewezen erfgenaam te leren kennen. Die afstammingslijn staat er helemaal op. In de geslachtsregisters staan dan meer gegevens over die voorouders, de huwelijksdata, in ieder geval van de 19e eeuw, en bovendien - het zijn immers parenteelstaten - die van hun broers en zusters en hun nakomelingen.

Een kort woord over Clara van Sparwoude en haar testament.

Zij overleed in 1615, vrij bejaard. Haar geboortjaar kennen wij niet, maar daar zij in 1556 gehuwd is, en haar ouders in 1524, zal zij rond 1530, misschien iets later geboren zijn. Haar man, Mr. Arent Vrancken. van der Meer, uit een bekend Delfts patricisch geslacht, was al eerder gehuwd geweest en ouder dan zij. Wij hebben een leeftijdsopgave van hem: op 30 augustus 1566 was hij 51 jaar; hij is dus omstreeks 1515 geboren. Hij overleed in december 1596, 81 jaar oud bijgevolg. In de negentien jaar die Clara daarna weduwe geweest is, maakte zij een testament en twee codicillen.

Beiden, man en vrouw, hebben de omwenteling van 1572 meegemaakt, en kwamen onwillekeurig voor de vraag te staan, in hoeverre zij daarmee méé zouden gaan. Clara's man was secretaris van Delft en had dus niet zoveel keus: in 1574 werd hij lidmaat van de gereformeerde gemeente. Clara zelf pas vijf jaar later. Het heeft haar misschien moeite gekost: zij kwam uit een uitgesproken katholiek milieu, met een volle broer, een halfbroer en een neef als priester. Maar nadat zij eenmaal het geloof gewisseld had, is zij een overtuigd protestante geworden. Die geest spreekt uit haar testament.

Vóór de Reformatie was het voor rijkere mensen gewoonte bij testament schenkingen te doen aan kerken en liefdadige instellingen. Onnoemelijk veel schenkingen werden gedaan voor memoriediensten, waarbij na de dood van de schenker een priester jaarlijks een mis moest lezen voor het zieleheil van de overledene en diens verwanten. De kerken en kloosters hadden op die manier een rijk grondbezit verworven, dat na de omwenteling van 1572 in beslag genomen werd. De inkomsten van die vrome stichtingen werden nu bestemd voor predikantstraktementen en onderwijsinstellingen.

Voor potentiële erflaters ontstond echter een vacuüm. Het was niet meer zoals 't hoorde om te laten bidden voor je zieleheil. Iedereen moest zelf maar uitmaken, niet alleen wat hij geloofde, maar ook wat er na z'n dood met z'n geld zou gebeuren. Sommige erflaters bleven aan een religieuze bestemming vasthouden, maar nu met een omgekeerde strekking. Zo was er een erflater die bepaalde dat er jaarlijks f 100 moest worden uitgekeerd aan een predikant, die daarvoor een preek moest houden tegen "katholieken, Turken en andere heidenen".²

Ook Clara van Sparwoude, vermoedelijk aarzelend gereformeerd geworden, heeft een deel van haar nalatenschap bestemd voor religieuze en liefdadige doelstellingen; twee daarvan worden, zoals gezegd, nog steeds uitgekeerd.

Doch de Reformatie en de daarmee samenhangende secularisatie van de geestelijke goederen plaatste potentiële erflaters, zoals Clara van Sparwoude, toch voor een probleem. Het heeft hen naar gedeeltelijk nieuwe bestemmingen voor hun vermogen doen zoeken. Het huwelijksfonds is in ieder geval een origineel idee. Clara bepaalde, dat de revenuen van haar kapitaal, na aftrek van de vaste jaarlijkse uitkeringen, zouden worden bestemd "tot uythylickinghe van vroomen ende eerlicke jongmans ende jongedochteren van mijn geslachte, dyet van doen souden mogen hebben, sonder aenschou te nemen off dye uyt wettelicken huwelicken gesprooten zijn dan nyet".

De toevoeging "sonder aenschou te nemen off dye uyt wettelicken huwelicken gesprooten zijn dan nyet" is minder verlicht en modern dan wij geneigd zijn te denken. Men stapte destijds makkelijker over het verschil tussen wettige en onwettige afstamming heen. Zelfs de grens tussen wettig en onwettig was niet altijd scherp te trekken: pas het concilie van Trente heeft in 1563 strengere criteria voor het sluiten van huwelijken en de legitimiteit van kinderen geformuleerd. (Daar hebben wij ook de doop- en trouwboeken aan te danken.)

Clara van Sparwoude was bovendien met het probleem vertrouwd, daar haar vader een onwettige dochter had, ouder dan zijzelf, die blijkbaar toch tot de familie gerekend werd. Clara heeft aan de drie dochters van deze zuster elk een legaat vermaakt.

Het testament van 28 januari 1598 is een omvangrijk stuk en ook de twee codicillen van 1602 en 1610 bevatten veel beschikkingen en namen. Het originele testament en de grossen van de codicillen berusten in het archief van het Sparwoudefonds op het Delftse gemeentearchief, terwijl van het codicil van 1610 ook nog de minuut bewaard is gebleven in de Delftse notariële archieven.

De omvang van Clara's vermogen - in 1922 een half miljoen - blijkt niet uit het testament, wél uit de jaarrekeningen van de rentmeesters die het vermogen na haar

dood beheerden. Van deze rekeningen zijn er helaas maar elf bewaard gebleven: de oudste is van 1623, de volgende van 1677, dan 1731, '36, '38, '41, '75 t.m. '77 en 1805/06. Er moeten vroeger dus een kleine tweehonderd rentmeestersrekeningen geweest zijn, met nog de nodige bijlagen. Er is dus wel erg opgeruimd.

De rekening van 1623, de achtste van Adriaen Jansz. Groenlant, de eerste rentmeester, geeft een beeld van haar vermogen. Mevrouw W.E. Meiboom, de gemeentearchivaris van Spaarnwoude en Haarlemmerliede, heeft in 1992 in een voordracht op de Sparwoude-reünie een analyse gegeven van hoe Clara's vermogen belegd was. Naast inkomsten uit gronden en huizen in 20 ambachten, waaronder Spaarnwoude, had ze inkomsten uit losrenten (39 stuks), uit lijfrenten op personen (12 maal) en uit obligaties (20). Binnen deze onderdelen heeft zij aan verdere risicospreiding gedaan; de obligaties b.v. zijn niet van één instelling, maar van o.a. de Verenigde Oostindische Compagnie, het gewest Holland en de stad Delft.

Men kan zich afvragen, hoe Clara aan het omvangrijke vermogen is gekomen: volgens het toenmalige erfrecht niet van haar man, al zal zij wel het vruchtgebruik van diens goederen hebben genoten. Stellig heeft zij het een en ander van haar ouders geërfd en van haar broer, Mr. Willem Jansz., priester, maar ik denk dat zij vooral zelf met een gelukkige hand en goed geadviseerd, belegd heeft. In haar testament geeft zij ook aanwijzingen, hoe het kapitaal moet blijven groeien. De typering van oud-minister Beyen: 'een kinderloze kapitaliste' is zo gek nog niet.

Wie waren nu de begunstigten? Velen kregen slechts een eenmalig legaat, b.v. een zilveren schaal. Er zijn er bij die moeilijk thuis te brengen zijn: "Item die kinderen van za. Toentgen, in haer leven wonachtich tot Leyden, van dewelcke een dochter binnen deser stadt Delft, gehylickt aen een Engelsman, wonende es." Het waren dus lang niet allemaal familieleden.

Maar het was slechts een beperkt aantal, uitsluitend familieleden dat een blijvend, jaarlijks uit te keren legaat kreeg, dat ook op de nakomelingen zou overgaan, en in sommige gevallen, bij uitsterven van een tak, van de ene tak op de ander. Het waren slechts deze verwanten en hun nakomelingen die ook participeerden in het huwelijksfonds.

Van de verschillende takken of staken waren er in 1922 nog zeven over. Het gaat daarbij om verwanten van Clara van zowel haar vaders als haar moeders kant. Er zijn dus twee groepen gerechtigden, die onderling geen verwantschap hebben, nl. haar verwanten van vaders- en die van moederskant.

Ik zal eerst de zeven 'staken' even noemen:

van vaderskant:

de nakomelingen van Adriaen Hendricxz. van Tetrode - een achterneef
die van Trijntgen Gerritsdr.,

1700	26	October	5	"	"	1700	26	October	5	"	"
1701	18	December	18	"	"	1701	18	December	18	"	"
1702	10	April	10	"	"	1702	10	April	10	"	"
1703	15	May	15	"	"	1703	15	May	15	"	"
1704	10	May	10	"	"	1704	10	May	10	"	"
1705	15	May	15	"	"	1705	15	May	15	"	"
1706	10	May	10	"	"	1706	10	May	10	"	"
1707	15	May	15	"	"	1707	15	May	15	"	"
1708	10	May	10	"	"	1708	10	May	10	"	"
1709	15	May	15	"	"	1709	15	May	15	"	"
1710	10	May	10	"	"	1710	10	May	10	"	"
1711	15	May	15	"	"	1711	15	May	15	"	"
1712	10	May	10	"	"	1712	10	May	10	"	"
1713	15	May	15	"	"	1713	15	May	15	"	"
1714	10	May	10	"	"	1714	10	May	10	"	"
1715	15	May	15	"	"	1715	15	May	15	"	"
1716	10	May	10	"	"	1716	10	May	10	"	"
1717	15	May	15	"	"	1717	15	May	15	"	"
1718	10	May	10	"	"	1718	10	May	10	"	"
1719	15	May	15	"	"	1719	15	May	15	"	"
1720	10	May	10	"	"	1720	10	May	10	"	"
1721	15	May	15	"	"	1721	15	May	15	"	"
1722	10	May	10	"	"	1722	10	May	10	"	"
1723	15	May	15	"	"	1723	15	May	15	"	"
1724	10	May	10	"	"	1724	10	May	10	"	"
1725	15	May	15	"	"	1725	15	May	15	"	"
1726	10	May	10	"	"	1726	10	May	10	"	"
1727	15	May	15	"	"	1727	15	May	15	"	"
1728	10	May	10	"	"	1728	10	May	10	"	"
1729	15	May	15	"	"	1729	15	May	15	"	"
1730	10	May	10	"	"	1730	10	May	10	"	"
1731	15	May	15	"	"	1731	15	May	15	"	"
1732	10	May	10	"	"	1732	10	May	10	"	"
1733	15	May	15	"	"	1733	15	May	15	"	"
1734	10	May	10	"	"	1734	10	May	10	"	"
1735	15	May	15	"	"	1735	15	May	15	"	"
1736	10	May	10	"	"	1736	10	May	10	"	"
1737	15	May	15	"	"	1737	15	May	15	"	"
1738	10	May	10	"	"	1738	10	May	10	"	"
1739	15	May	15	"	"	1739	15	May	15	"	"
1740	10	May	10	"	"	1740	10	May	10	"	"
1741	15	May	15	"	"	1741	15	May	15	"	"
1742	10	May	10	"	"	1742	10	May	10	"	"
1743	15	May	15	"	"	1743	15	May	15	"	"
1744	10	May	10	"	"	1744	10	May	10	"	"
1745	15	May	15	"	"	1745	15	May	15	"	"
1746	10	May	10	"	"	1746	10	May	10	"	"
1747	15	May	15	"	"	1747	15	May	15	"	"
1748	10	May	10	"	"	1748	10	May	10	"	"
1749	15	May	15	"	"	1749	15	May	15	"	"
1750	10	May	10	"	"	1750	10	May	10	"	"
1751	15	May	15	"	"	1751	15	May	15	"	"
1752	10	May	10	"	"	1752	10	May	10	"	"
1753	15	May	15	"	"	1753	15	May	15	"	"
1754	10	May	10	"	"	1754	10	May	10	"	"
1755	15	May	15	"	"	1755	15	May	15	"	"
1756	10	May	10	"	"	1756	10	May	10	"	"
1757	15	May	15	"	"	1757	15	May	15	"	"
1758	10	May	10	"	"	1758	10	May	10	"	"
1759	15	May	15	"	"	1759	15	May	15	"	"
1760	10	May	10	"	"	1760	10	May	10	"	"
1761	15	May	15	"	"	1761	15	May	15	"	"
1762	10	May	10	"	"	1762	10	May	10	"	"
1763	15	May	15	"	"	1763	15	May	15	"	"
1764	10	May	10	"	"	1764	10	May	10	"	"
1765	15	May	15	"	"	1765	15	May	15	"	"
1766	10	May	10	"	"	1766	10	May	10	"	"
1767	15	May	15	"	"	1767	15	May	15	"	"
1768	10	May	10	"	"	1768	10	May	10	"	"
1769	15	May	15	"	"	1769	15	May	15	"	"
1770	10	May	10	"	"	1770	10	May	10	"	"
1771	15	May	15	"	"	1771	15	May	15	"	"
1772	10	May	10	"	"	1772	10	May	10	"	"
1773	15	May	15	"	"	1773	15	May	15	"	"
1774	10	May	10	"	"	1774	10	May	10	"	"
1775	15	May	15	"	"	1775	15	May	15	"	"
1776	10	May	10	"	"	1776	10	May	10	"	"
1777	15	May	15	"	"	1777	15	May	15	"	"
1778	10	May	10	"	"	1778	10	May	10	"	"
1779	15	May	15	"	"	1779	15	May	15	"	"
1780	10	May	10	"	"	1780	10	May	10	"	"
1781	15	May	15	"	"	1781	15	May	15	"	"
1782	10	May	10	"	"	1782	10	May	10	"	"
1783	15	May	15	"	"	1783	15	May	15	"	"
1784	10	May	10	"	"	1784	10	May	10	"	"
1785	15	May	15	"	"	1785	15	May	15	"	"
1786	10	May	10	"	"	1786	10	May	10	"	"
1787	15	May	15	"	"	1787	15	May	15	"	"
1788	10	May	10	"	"	1788	10	May	10	"	"
1789	15	May	15	"	"	1789	15	May	15	"	"
1790	10	May	10	"	"	1790	10	May	10	"	"
1791	15	May	15	"	"	1791	15	May	15	"	"
1792	10	May	10	"	"	1792	10	May	10	"	"
1793	15	May	15	"	"	1793	15	May	15	"	"
1794	10	May	10	"	"	1794	10	May	10	"	"
1795	15	May	15	"	"	1795	15	May	15	"	"
1796	10	May	10	"	"	1796	10	May	10	"	"
1797	15	May	15	"	"	1797	15	May	15	"	"
1798	10	May	10	"	"	1798	10	May	10	"	"
1799	15	May	15	"	"	1799	15	May	15	"	"
1800	10	May	10	"	"	1800	10	May	10	"	"

Voorbeelden van jaarlijkse uitkeringen uit het Sparwoudefonds aan Rhenenaren; hier aan Teunis van Schuilenburg en Cornelis Taats, begin 18e eeuw. Zij waren afstammelingen van Claes Pietersz. de Bont, een achterneef van Clara van Sparwoude.

die van Jannetgen Gerritsdr.

en die van Magdaleentgen Cornelisdr.

Het betreft hier de drie dochters van Clara's onwettige zuster Maritgen Jansdr.; vervolgens van moederskant:

de nakomelingen van Claes Pietersz. de Bont - een achterneef

die van Hypolitus Arentsz. Verhouck - idem en die van Elisabeth Claesdr. en Jan Claesz. van Thorenvliet, een achternicht en -neef, die administratief samen als één staak beschouwd werden.

Ik wil nu wat dieper op Clara's voorgeslacht en verwanten ingaan. Allereerst haar voorouders en verwanten van vaderskant.

De naam Van Sparwoude of Van Spaerwoude (met ae) is hetzelfde als Van Spaernwoude, genoemd naar de plaatsnaam Spaarnwoude in Kennemerland (en de rivier het Spaarne). Spaerwoude en Sparwoude waren in de 16e-17e eeuw alternatieve schrijfwijzen voor Spaernwoude, ook in de plaats zelf. Zowel in Delft als in Spaarnwoude is een straat naar Clara genoemd; in Delft heet die de Clara van Sparwoudestraat, in Spaarnwoude de Clara van Spaarnwoudestraat.

Clara van Sparwoude voerde niet de naam van haar vader. Die voerde nl. geen geslachtsnaam. Hij heette enkel Jan Heynricxz. met daarachter vermeld zijn beroep: goudsmid.

Clara van Sparwoude heeft haar naam te danken aan het feit dat zij vernoemd was naar haar grootmoeder van vaderskant: Claer (Claertgen) Gerytsdr. van Spaernwoude, gehuwd met Heynrick Jansz., goudsmid uit Haarlem, naderhand in Delft. Die grootmoeder Claer Gerytsdr. van Spaernwoude behoorde tot het adellijke geslacht Van Spaernwoude, al kunnen we haar niet precies in de genealogie plaatsen. Het is een nogal ingewikkeld geslacht, met al vroeg verschillende takken. De familie Van Spaernwoude voerde een leeuw in haar wapen. Onze Clara Jansdr. van Sparwoude heeft wel de naam van haar grootmoeder gekregen, maar niet het wapen. Zij voerde gewoon het wapen van haar vader: een schuin geplaatste vis met aan weerszijden een ster.

In het algemeen heeft men bij de genealogie van middeleeuwse geslachten meer houvast aan het wapen dan aan de naam. Het wapen vererft in beginsel in de mannelijke lijn; met betrekking tot de naam kan men nergens op rekenen en niets voorspellen.

Gaat men Clara's afstamming in de rechte, d.w.z. de ononderbroken mannelijke lijn na, dan blijkt men geen enkel houvast te hebben aan enige naam, maar wel aan het wapen. Met behulp van het wapen is het destijds de heer M. Thierry de Bye Dölleman gelukt de stamreeks in Haarlem tot in de veertiende eeuw op te voeren. Clara van Sparwoude had behalve een volle broer en een halfbroer die priester

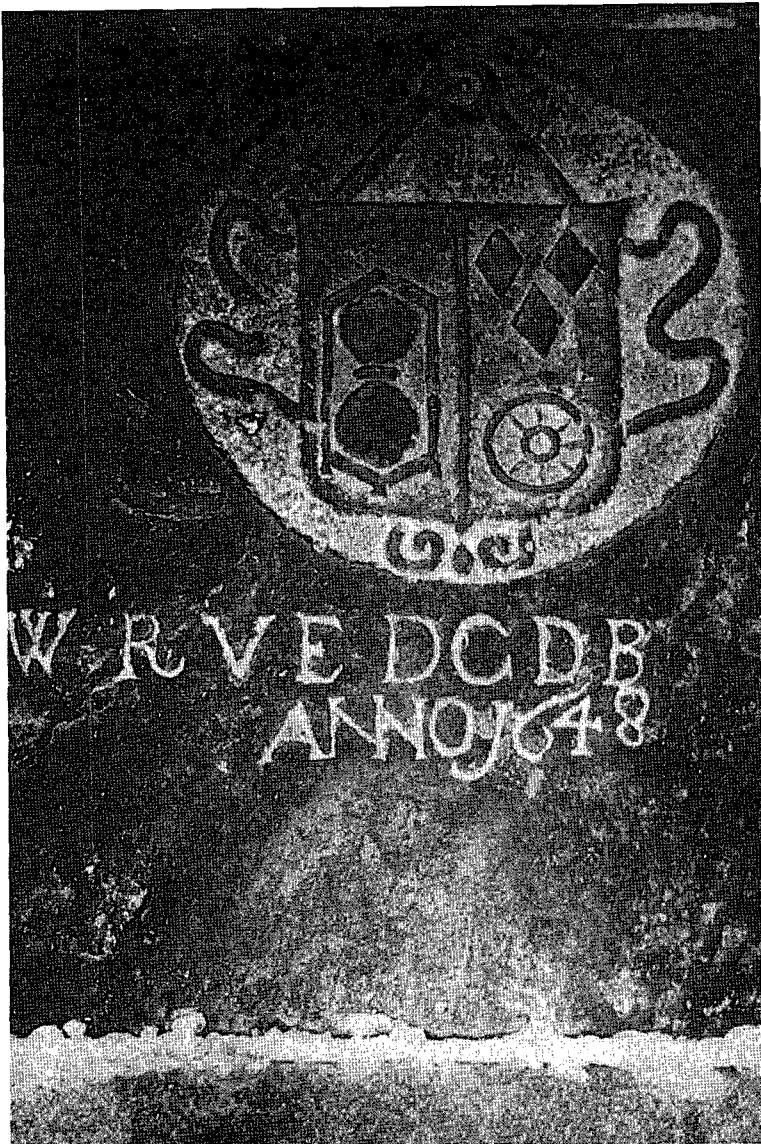
waren, nog een halfbroer, Adriaen Jansz., een kind uit het eerste huwelijk van haar vader Jan Heynricxz. met Maritgen Bartholomeusdr. De nakomelingen van deze Adriaen Jansz. woonden in Leiden en voerden de naam Van Tetrode, naar gebleken is omdat de moeder van Maritgen Bartholomeusdr. een Van Tetrode was uit Leiden. Dit geslacht van rijke brouwers (men denke aan het St. Stevens- of Tetrodehofje in de Haarlemmerstraat), kwam oorspronkelijk eveneens uit Kennemerland - uit Tetrode, het huidige Overveen (gem. Bloemendaal). Het was van lage adel en de rechte lijn is tot 1365 te vervolgen.

Wat Maritgen Jansdr. betreft, de natuurlijke dochter van Clara's vader - wij kennen haar moeder niet. Wij weten wel dat haar jongste dochter Magdaleentgen Cornelisdr. trouwde met iemand uit het Delftse geslacht Stuling en dat een zoon van deze omstreeks 1625 in Delft korte tijd de naam Van Spaerwoude heeft gevoerd - waarschijnlijk om zijn verwantschap met Clara te onderstrepen. Hij stamde natuurlijk indirect ook van de oude Van Spaernwoude's af.

Clara's voorouders en verwanten van moederskant mogen er ook zijn.

Haar moeder Willemtggen Willemsdr. was in Schiedam geboren. Willemtggen's vader Willem Florysz. maakte deel uit van een Schiedamse magistraatsfamilie, die als wapen een molenrad voerde en tot het begin van de vijftiende eeuw terug te voeren is. Van Willemtggen's moeder, Pietertgen Adriaensdr., is daarentegen weinig bekend. Sinds kort weten wij dat deze laatste een grootmoeder had in Delft, Machtelt Jacobsdr., maar wij weten niet hoe; deze betovergrootmoeder van Clara hangt dus een beetje in de lucht. (Naar haar is wel Machtelt Willemsdr. vernoemd, een volle zuster van Willemtggen Willemsdr. en voormoeder van de staken De Bont en Verhouck.) Wij weten nog dat Pietertgen Adriaensdr. na het overlijden van haar man met haar kinderen van Schiedam naar Leiden is verhuisd en hertrouwd is met de brouwer Willem Willemsz., een zoon van de stichters van het St. Annahofje aldaar. Uit dit huwelijk werd nog een zoon geboren, Jonge Jan Willemsz. Het zijn diens kleinkinderen Elisabeth Claesdr. en Jan Claesz. van Thorenvliet, die door Clara met een legaat bedacht werden - de laatste van de zeven staken. 'Van Thorenvliet' heetten zij naar het huis Thorenvliet onder Valkenburg, dat in het bezit was geweest van hun overgrootvader, de brouwer Willem Willemsz.

Tenslotte de betekenis van het voorgaande voor Rhenen. Die vloeit voort uit het feit dat één van Clara's achterneven, Claes Pietersz. de Bont, in 1601 als jongman van Delft huwde met een meisje uit Rhenen, Maritgen Claesdr., en zich hier gevestigd heeft. Zijn nageslacht is de meest uitgebreide van de zeven 'staken' en schijnt vooral in Veenendaal sterk vertegenwoordigd te zijn. Op de Sparwoude-reünies vormen de nakomelingen van Claes Pietersz. de Bont steeds het sterkste contingent.

Epitaaf van Clara van Sparwoude in de kerk de 'Oude Delft' te Delft met haar familiewapen, een schuingeplaatste snoek, vergezeld van twee vijfpuntige sterren.

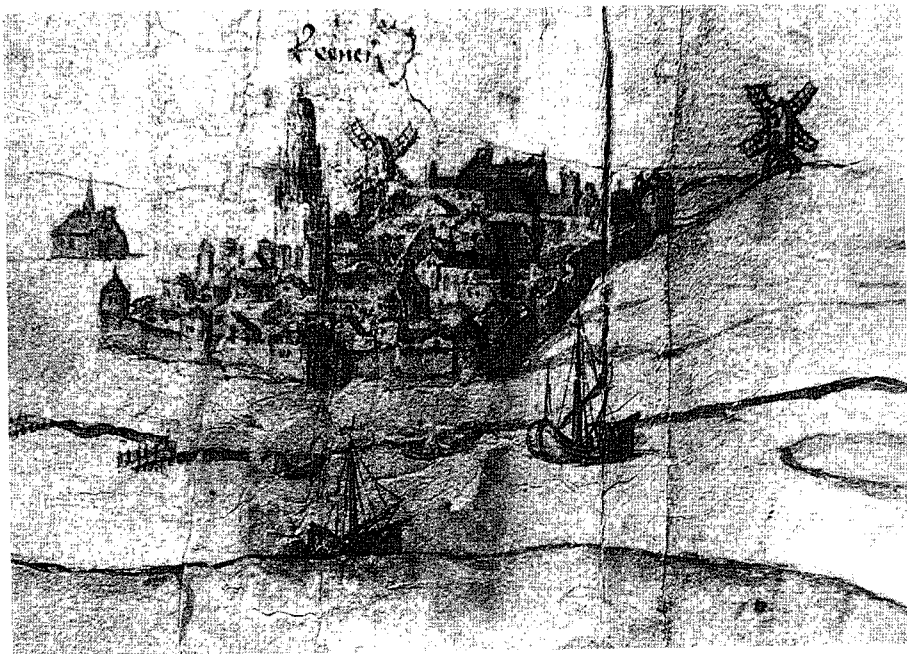
Van zijn dochter Dirckgen Claesdr. de Bont en haar man Willem Roelofsz. van E(e)de(n) is in de Cunerakerk nog een grafsteen bewaard, vóór het orgel links, dat in een gedeeld schild de wapens Van E(e)de(n) en De Bont vertoont. Als het wapen Van E(e)de(n) fungeert een zandloper - deze komt ook op de grafsteen van een andere Van E(e)de(n) voor; als het wapen De Bont ziet men drie ruiten (2 boven, 1 onder) en daaronder een achtpakig wiel. Hoewel de voorouders van Claes Pietersz. de Bont in de rechte mannelijke lijn (de lijn waarin het wapen pleegt te vererven) tot het eind van de vijftiende eeuw in Leiden te achterhalen zijn - is het wapen niet uit oudere bron bekend. Misschien heeft Claes Pietersz. de Bont het zelf ontworpen, onkundig van een ouder wapen dat in het begin van de zestiende eeuw door zijn Leidse familie gevoerd werd.

¹ J.W. Beyen, Het spel en de knickers. Een kroniek van vijftig jaren. Rotterdam 1968, pag.18-20; hier met enkele verbeteringen weergegeven.

² Beyen, a.w., p.19

Grafsteen van Willem Roelofsz. van Eden en Dirckje Claesdr. de Bont in de Cunerakerk te Rhenen. Hierop de wapens: een zandloper (Van Eden) en drie ruiten en een rad (De Bont).

Rhenen op een kaart van 1555.

De Reformatie in Rhenen

H.P. Deys

Inleiding

Het is voor een goed begrip van de hiernavolgende uiteenzetting nodig zeer in het kort iets te vertellen over de bestuurlijke en sociale situatie in het Rhenen anno 1550. Hierbij wil ik meteen vaststellen, dat we in de tijd van vóór de Hervorming zitten, dus dat iedereen in Nederland rooms-katholiek was. Hoe de religieuze beleving, de devotie toen was, is mij niet bekend.

Rhenen was toen een klein ommuurd, haast nog middeleeuws, omsloten door hoge stadsmuren. Er waren drie stadspoorten (Westpoort, Bergpoort en Rijnpoort), waar poortwachters, en in tijden van gevaar burgerwachten de wacht hielden.

De stad telde ca. 200 huizen, waarin ongeveer 700 mensen woonden. Er werd onderscheid gemaakt tussen burgers, die de burger-eed hadden afgelegd, 'inwoonders' zonder rechten, en huisluiden, dat wil zeggen de boeren die buiten de stadsmuren woonden. Al met al zullen er nog geen 100 boeren op het platteland hebben gewoond.

In 1528 heeft de stad Rhenen aan Karel V een eed van trouw afgelegd en in 1548 verleende keizer Karel V aan Rhenen een stadsordonnantie, waarin het stedelijk bestuur werd gereguleerd. Deze ordonnantie is tot op de dag van vandaag bewaard gebleven.

Het burgerlijk bestuur werd uitgeoefend door een stadsbestuur, de z.g. stadsregering. Aan het hoofd stond de schout, ook wel Hoofdofficier geheten, geassisteerd door een hulpschout of substituut-schout, die later Veenendaal onder zijn hoede kreeg, toen deze nederzetting zich allengs begon uit te breiden. Daarnaast waren er 2 burgemeesters, elk voor twee jaar benoemd en om het jaar trad een van beide af. Voorts waren er 7 schepenen en 8 raden. Tot ongeveer 1600 kende men ook nog 'het corpus' of ook wel de 'zestienen' genoemd, die bijzondere raadsvergaderingen mochten bijwonen: 'Indien daer groote merckelijke ende sware saecken voorvallen ende anders niet, dat in sulcken gevalle die schout ende burgemeesteren, noch sestien van de treffelijksten burgeren ende inwoonders bij hen sullen mogen roepen'. Daarnaast diende er een secretaris, een kameraar, 2 deurwaarders of gerechtsboden en 2 stadsboden.

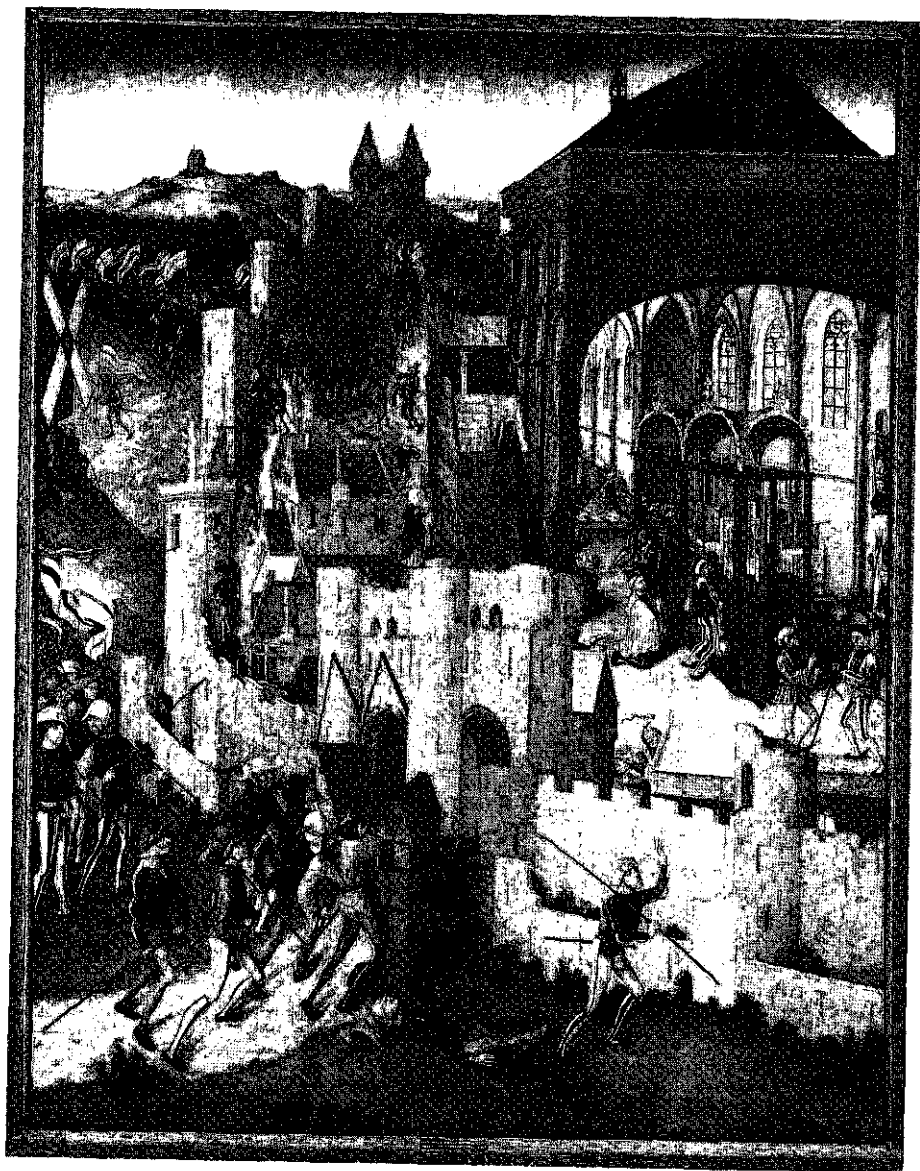
Het Gerecht bestond uit de schout, burgemeesters en schepenen. Zij deden de rechtspraak, de oude schepenbank is nog aanwezig in het Oude Raadhuis. De schout werd benoemd door de bisschop van Utrecht en later door de stadhouder. De burgemeesters, schepenen en raden eveneens, maar deze werden benoemd uit een

door het stadsbestuur opgestelde lijst van aanbeveling. Daarnaast fungeerden nog 3 kerkmeesters, 2 gasthuismeesters, 2 weesmeesters en tot ca. 1560 een leprosenmeester. Men kende in het stadje al een vrij grote diversiteit aan beroepen: de chirurgyn, dit was dan meestal een Meester zus of zo, verder een apotheker, een vroedvrouw, drie schoolmeesters en voorts allerlei handwerkslieden en middenstanders. Bierbrouwers, tappers, herbergiers, broodbakkers, (2-3) molenaars (2-3 windmolens en 1 rosmolen), stoffenvers, kleermakers, schoenmakers, 3 hoedenmakers (waaronder een schenenhoedemaker), een kuiper, enkele smeden, een slotenmaker, een rademaker, een ketelboeter, glazenmakers, timmerlieden, een scheepstimmerman, metselaars, een leidekker, voerlieden met paard en wagen, een lijndraaier (touwslager), een leertouwer (zeg maar leerlooier), een aantal wevers, een hekelster (vlas- of hennepkamster) en vele andere. Merkwaardigerwijs waren er geen steenhouwers. Ten tijde van de bouw van de Cuneratoren moesten deze elders geworven worden, onder andere in de Betuwe.

Op kerkelijk gebied is de zaak iets gecompliceerder. Er was in Rhenen sinds ca. 1300 of 1400 een vestiging van de Ridderlijke Duitse Orde, de zogenaamde Commanderie. Aan het hoofd stond een commandeur, een ridder-priester, die viel onder de Landscommandeur in Utrecht. De commandeur was vermoedelijk de hoofdpriester in de Rhenense parochiekerk, de Cunerakerk, maar er is in de stukken daarnaast ook sprake van 'de parochiepaap'. Bovendien waren er nog enkele andere priesters, maar het is onzeker of deze onder de Commanderie vielen. Tot slot waren er tevens een of meerdere kapellanen en een of meer paters.

De kerkdiensten (ook nog steeds rooms-katholiek) werden bijgestaan door vicariën (priesters die een bepaalde toelage kregen ten behoeve van speciale diensten), de koster, de organist, de orgeltrapper, koorknapen e.d.

De kerk was heel vroeger gewijd aan St. Petrus, vandaar dat in het stadswapen nog steeds de sleutel voorkomt. De baard van de sleutel wordt gevormd door de letters SP van Sanct Petrus. Er was aanvankelijk nog geen kerktoeren. Vermoedelijk ca. 1400 werd de kerk gewijd aan St. Cunera, voor wie overigens geen officiële heiligverklaring heeft plaatsgevonden. Rond die tijd moeten ook de bedevaarten naar het veronderstelde graf van St. Cunera te Rhenen een aanvang hebben gekregen. Ieder jaar trok een stoet van 6.000 tot wellicht wel 10.000 gelovigen in de tweede week van juni naar Rhenen. Hoogtepunt van deze 8 dagen durende periode was de processie, die vanuit de Cunerakerk via Elst, Prattenburg, de Cuneraweg, Achterberg en de Cuneralaan weer naar de kerk liep. Met het geld dat deze bedevaartgangers aan giften en bij aankoop van pelgrimstekens binnenbrachten kon de Cuneratoren worden gebouwd. Hoewel er al eerder een orgel in de kerk heeft gestaan, werd het eerste grote orgel, een geschenk van de Nederlandse

De Cunerakerk was in 1499 nog in volle glorie een katholieke kerk. Linksboven is de St. Athoniskapel zichtbaar.

paus Adriaan VI, geplaatst in 1527.

Er zijn vele speciale kerkdiensten of missen geweest, die door particulieren werden gefinancierd. Enkele voorbeelden zijn de volgende diensten. In 1418 werd namelijk door Evert Freyse en Johan Borre van Hemert een kerkdienst te Rhenen gesticht, waarbij de bezoldiging en benoeming van een officiant werden geregeld. In 1437 werd door Agniese Sjongen een altaar en een vicarie ter ere van de H. Maagd en St. Matthijs in de Cunerakerk gesticht. In 1558 werd door de latere aartsbisschop Frederick Schenck (van Tautenburg), de proost van St. Pieter te Utrecht als vicaris van de vicarie van de H. Maagd en van St. Matthijs aangesteld Ludolphus Francisci de Noert. In 1559 werd deze vicarie vervuld door Everardus Bartholomei aan Jacobus Lystrius, die te Hulst de vicarie van het H. Kruis bekleedde. In 1514 werd kapelaan Arnoldus Everhardi van Bueren begiftigd met de vicarie van St. Catharina en St. Lutger. Er zijn echter veel meer van dergelijke voorbeelden te noemen.

De diensten in de Cunerakerk

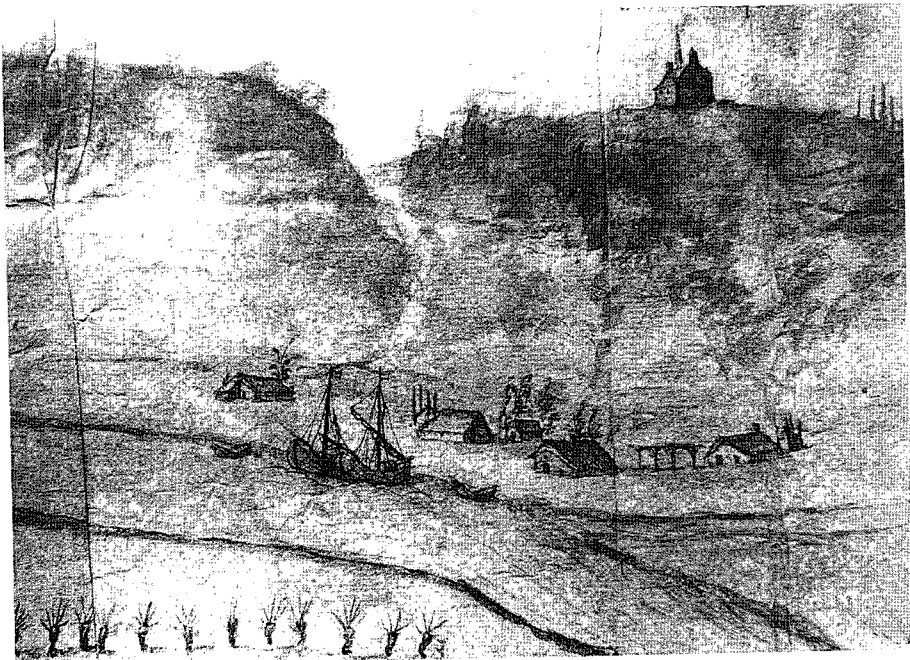
Er is in feite niets bekend over de toedracht van de eredienst in de Cunerakerk, zeker niet in de tijd vóór de Hervorming. We weten voor een deel welke altaren er in de kerk hebben gestaan en we weten wie er in het laatste decennium vóór de invoering van de Hervorming bij de dienst betrokken waren. Maar feiten als: hoe vaak werden er diensten gehouden, in welke taal sprak men de gelovigen toe en nog veel meer zullen wel voor altijd onbekend blijven. Toch zijn er enkele bijzonderheden te destilleren uit verzoeken om salarisverbetering, die door een tweetal bij de eredienst betrokken personen aan de kerkmeesters werden ingediend.

We krijgen een aardige indruk van de werkzaamheden die de schoolmeester bij de kerkdiensten moest verrichten. In het Oud-archief Rhenen¹ bevindt zich een brief van de schoolmeester Goert Berntsz., aan de kerkmeesters geschreven in 1566, waarin hij zich beklaagt over de geringe vergoeding van negen gulden per jaar die hij voor zijn vele werkzaamheden ten behoeve van de kerk ontving. Bij zijn aantreden, acht jaar geleden, leek dit bedrag, dat reeds door zijn voorgangers werd ontvangen, redelijk, maar door de toegenomen inflatie zag hij zich gedwongen om opslag te vragen. Hij somde in zijn verzoekschrift op wat hij al niet voor diensten en officiën (volgens de oude gewoonte) moest verrichten: ten eerste elke dag, zowel op werkdagen als op heiligendagen, moest hij de missen zingen met de koralen (koorknappen) en de koster. Ten tweede kwamen daar de vroegmissen in de week bij, ook op hoogtijdagen. Daarenboven nog de Lieve Vrouwenmissen en andere bijzondere dagen. Ten derde moest hij elke avond (uitgezonderd twee dagen per week waarin hij door het Lieve Vrouwengilde werd afgelost) alleen met zijn klerk

het Lof zingen, nadat hij zulke grote en treurige schoolse beslommeringen achter de rug had. Ten vierde moest hij de koralen zangles geven opdat zij 'bequam te choor mogen wesen', waarbij hij echter de ervaring had dat wanneer er juist iets mee was te beginnen, zij er mee ophielden, zodat hij weer van voren af aan moest beginnen. Ten vijfde tenslotte moest hij bij alle processies, zowel binnen als buiten, met zijn schoolkinderen aanwezig zijn. Alle genoemde diensten kwamen neer op de schouders van hem, de schoolmeester, 'want wie daer gaet ofte koempt hij moet altijd vast staen'. Hij laat het aan de kerkmeesters over of zij vinden dat hij al of niet wordt onderbetaald, maar hij verzoekt zijn stipendium aan te laten passen naar billijkheid en naar gelegenheid des tijds. Zijn verzoek heeft een goed resultaat opgeleverd, want hij kreeg een extra uitkering van 6 Karolus guldens. Of dit een vaste verhoging inhield is niet geheel duidelijk. De kerkrekeningen beginnen pas bij 1571. In die van 1572 wordt aan Goert Berntsz. wel het een en ander uitbetaald: 10 stuivers voor zijn presentie tijdens de Cunera-vaart, 20 gulden voor het feit dat hij gedurende een geheel jaar de hoogmis zingt, die koralen les geeft, en vanwege het zingen van de vroegmissen. Met de organist, de orgelblazer en de koster kreeg hij 11 stuivers en een oortje omdat zij op St. Sijmonsdag de hoogmis plechtig gezongen en verzorgd hadden. Voor allerlei andere, niet nader gespecificeerde diensten ten behoeve van de kerk, samen met de kapelaan, voorts de Heren Hendrik van Wijck, Steven IJsbrandtsz. en Cornelis Gerritsz., Jan Lulofs., Wouter Henricksz. de koster, Mr. Gerrit (Bock) de organist en de zes koorknapen ontving hij nog zo'n 19 gulden voor allerlei werkzaamheden, verbonden aan de kerkelijke eredienst.

Ook van de koster is een dergelijk briefje bewaard gebleven². Het is een verzoekschrift anno 1568 van Wouter Henricksz., koster der parochiekerk van Rhenen, aan de kerkmeesters. Hij had sinds zijn aanstelling, twaalf jaar eerder, de zeven getijden helpen zingen, maar nu moest hij veel extra inspanningen leveren omdat door overlijden of ziekte het koor onvoldoende leden telde. Aan de ene zijde van het koor dat eertijds wel vijf of zes stemmen had, moest hij nu samen met de schoolmeester het werk voor wel zes personen verrichten, zonder hulp van die van de andere zijde, die ook maar met zijn drieën waren en overigens genoeg te doen hadden. Hij vroeg om enige verbetering van zijn salaris. Ook hij had succes, want de kerkmeesters zegden hem 50% verhoging van zijn presentiegeld toe, totdat het koor met zangers versterkt zou zijn.

Uit enkele bewaard gebleven kerkrekeningen weten wij, dat er bij gelegenheid ook door anderen, dan Rhenense geestelijken werd geprekeerd. Zo werd, kennelijk op Rhenens verzoek, tijdens het octaaf (de acht dagen) van Cunera door Observanten uit Amersfoort, het heiligdom uit de kerk aan den volke getoond, en 'naar ouder

De Sint Anthoniskapel heeft tot aan de afbraak ervan in 1579 op de Heimenberg, de tegenwoordige Grebbeberg gestaan.

gewoonte' gepreekt. In 1574 heeft echter Heer Jasper de kapellaan op Goeden Vrijdag de passie gepreekt, omdat 'die Observanten van Amersfoort nijet en quamen'. De Observanten behoorden tot een geloofsstroming onder kloosterlingen, die een meer rechtzinnige uitoefening van de rooms-katholieke religie voorstonden. Het is aannemelijk dat zij in Rhenen kwamen preken om een tegenwicht te vormen tegen onwelkome tendenzen, die zij reeds in hun eigen religie ontwaarden, maar zeker ook tegen de toenemende ketterse gedachten bij een steeds groter wordend deel van de bevolking.

Het grootste deel van het geestelijk leven speelde zich af in de Cunerakerk. Er waren echter ook nog andere gebouwen, zoals kapellen, waaronder de Agnietenkapel (ook wel Agnietenkerkje genoemd), behorende bij het Agnietenklooster. Door de bisschop van Utrecht en door de Duitse Orde werden diverse privilegiën aan dit convent verleend. Het klooster beschikte over een aantal bezittingen: huizen in de stad Rhenen, hofsteden en landerijen buiten de stad en ook in de Mars en in de provincie Gelderland, voorts veengronden, erfpachten, verschillende 'renten' die uit goederen aan het convent vielen.

De bij het convent behorende kapel of kerk werd geschonken door Mr. Wouter van Renen en gesticht in 1410. In 1470 gaf bisschop David van Bourgondië toestemming het kerkje af te breken en een nieuwe te bouwen, de altaren te verwijderen en ze opnieuw te plaatsen. Er waren in de loop der tijd verschillende kapellanen aan de kapel verbonden. In de jaren tussen 1498 en 1594 waren dit Arnoldus Everardi (Eversz.) van Bueren, Henric Lijster, Gerrit Jansz. van Aken en Cornelis Cornelisz. In 1518 werd de vicarie in de kapel van het convent verenigd met het ambt van pater van het convent. De laatste pater was Gerrit Jansz. van Aken. Naast hem stond de mater van het convent Annalaus. Aan dit convent was een rentmeester verbonden om toe te zien op een juist financieel beheer. In 1477 was Gerrit van Wijck de rentmeester.

Bij het Gasthuis behoorde eveneens een kapel, de Gasthuiskapel. Deze kapel heeft vermoedelijk geen grote rol gespeeld in de kerkelijke erediensten. Toch hebben er vóór de Reformatie diensten in deze kapel plaatsgevonden, hetgeen uit de Gasthuisrekeningen blijkt. Sinds de 17de eeuw (na de Hervorming) werd deze kapel gebruikt als opslagplaats, onder meer ten behoeve van de brandweer. Ook hebben er tijdens de Franse overheersing in 1672/74 de kerkdiensten van de protestanten plaatsgevonden, toen de rooms-katholieken van de Fransen de Cunerakerk toegewezen gekregen hadden. De Gasthuiskapel werd pas na de Tweede Wereldoorlog afgebroken.

Op de Grebbeberg, die toen nog Heimenberg heette, heeft nog een kapel gestaan, de St. Anthoniskapel. Van deze kapel, die in 1579 werd afgebroken, is verder vrijwel niets bekend.

Er heeft in Rhenen nog een belangrijke kapel gestaan, namelijk die op het huis ter Horst in Achterberg. Deze kapel werd in 1347 door bisschop Jan van Arkel verheven tot een kapittelkerk, gewijd aan de H. Drievuldigheid. Hieraan waren een deken en enkele kanunniken verbonden. Het kasteel de Horst werd in 1528 door de Geldersen verwoest. De toen vier aanwezige prebendaten hebben de eerstvolgende jaren hun diensten verricht in de Cunerakerk. Een van hen was Jan Goch, die in 1534 overleed. Karel V bepaalde toen dat zijn opvolger voortaan dienst zou verrichten te Abcoude, de drie andere beneficianten mochten tot hun dood toe in Rhenen blijven functioneren. Van hun opvolgers zou er echter één als priester op het Utrechtse slot Vredenburg en een op het huis Ter Eem worden geplaatst. De derde zou verbonden blijven aan de kerk te Rhenen. In 1566 werd deze prebende, die in de Cunerakerk gevestigd was, verenigd met het pastoraat te Veenendaal, waarvoor Karel V reeds in 1549 een parochiekerk had toegezegd. In 1565 was rentmeester van de prebendaten van de Horst: Harman Scherpinck, die uit de archieven als een grote lastpost naar voren komt.

Na de Reformatie zijn de prebenden ondergebracht onder de gebeneficeerde goederen. Deze stonden ter begeving van de stadhouder, hij kon dus bepalen aan wie deze werden toegewezen. In 1644 werden de goederen, die aan de kapel van de Horst hadden toebehoord verkocht. De verkregen geldsom werd belegd op het kantoor van de generale middelen der provincie, de algemene 'pot' ten behoeve van de prebendaten. Sinds 1651 dienden de vicariën en de prebenden van de Horst, op besluit van de Staten van Utrecht, na versterving (overlijden) aangewend te worden ten behoeve van de bouw en reparatie van kerken en subsidie van geestelijken.

Voorboden van de Hervorming

Wij moeten ons voorstellen, dat de voorboden van de Hervorming zich in de hierboven getekende sfeer aankondigden. In 1517 heeft Luther zijn beroemde stellingen tegen het misbruik van de aflaathandel bekend gemaakt. Hiermee kwam het begin van een godsdienstige beweging die een grote omwenteling in West-Europa teweeg zou brengen. Heel langzaam verspreidden de ideeën over een hervormde, ook protestantse of gereformeerde religie genoemd, zich door de verschillende landen. Zwaar onderdrukt door de rooms-katholieke kerk en de daarmee samenhangende burgerlijke overheden, kwamen niettemin deze ideeën overal tot uiting. Langzamerhand komen wij in de periode van de hagepreken en later van de schuilkerken. Ook onder rooms-katholieke geleerden begon men te twijfelen aan de juistheid van de sinds eeuwen geldende leer. Voor Rhenen heb ik in 1532 voor de eerste keer een aanwijzing in deze richting aangetroffen. Een bijzonder interessante zaak³ heeft zich namelijk afgespeeld in de geleerden van de

Rhenense priesters zelf. We zijn in het jaar 1532, dus een flink aantal jaren terug. Het ging om een aanklacht tegen de Heer Aernt van der Bock, priester van de Duitse Orde en kapellaan in de Kerk van Rhenen, die er van beticht werd dat hij besmet zou zijn met Lutheraanse werken, welke tegen God en alles wat Heilig is gekant zijn. Hij woonde en werkte anderhalf jaar in de Rhenense kerk en hij bleek in het bezit te zijn van een 'Duijts boecxken geëntituleert Vanden auden Adam', dat uitgegeven was door een Duitse heer in Frankfort. Na een officieel onderzoek bleek dat de Rhenense priester Hendrik Lijster op een of andere manier aan het boekje gekomen was, en het aan Bock ter hand had gesteld, die als prediker beoordelen kon of dit boekje vreemde en onbehoorlijke uitspraken bevatte. Heer Aernt heeft dit boekje weer aan Lijster teruggegeven met de mededeling, dat het moeilijk te begrijpen was en volgens officiële uitspraak van de keizerlijke majesteit verboden was. Een tiental vicarii en gemene priesters van de kerk van Rhenen vielen hem in deze zaak bij en verklaarden dat Aernt van der Bock, vanaf de eerste dag tot vandaag toe, zich tot zijn toehoorders steeds heeft geuit naar de gebruiken en gewoonten van de heilige Christelijke kerk, de predikatie van het heilig Evangelie,

Hagepreken vonden alom in het land plaats. (schilderij door S. De Poorter, 1850; Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht).

de epistels en andere zaken steeds zonder vermenging van vreemde en onbehoorlijke meningen en zaken heeft uitgesproken. Iedereen kon getuigen, dat hij de heilige sacramenten zonder afwijkingen had verricht. Bovendien had hij zich in woord en in werk, in de kerk en op straat steeds gedragen als een goed gewijd heer en kapellaan behoorde. Ook schout, burgemeesters, schepenen en de raad van de stad Rhenen bevestigden dat zij hem alleen kenden als een goed en eerlijk vroom heer. Hij had in de kerk niet anders dan als zijn voorvaderen gepreekt en geleerd. In de kerk, in de straten en de stegen was hij steeds een goed eerlijk heer geweest. Zij hadden uit zijn mond nimmer iets van enige Lutherie vernomen. En daar ging het om: de Lutherie, de beïnvloeding door de uitspraken van Luther.

De kwestie werd afgewikkeld door Anthonis van Lalaing, graaf van Hoogstraten, de stadhouder van Utrecht. Hij stond bekend als een zeer orthodox en rechtzinnig man, die een fervent bestrijder van alle ketterij was. Naar aanleiding van een request van Aernt van der Bock, waarbij de beide bovengenoemde verklaringen waren gevoegd, werd uiteindelijk (mondeling) vrijspraak verleend.

Onvrede

De eerste indicatie van onvrede met het kerkelijk gebeuren in Rhenen treffen we aan in de notulen van het Rhenense stadsbestuur van december 1558. In een vergadering van schout, burgemeesters, schepenen, raden en, hetgeen uitzonderlijk is, kerkmeesters, werd besloten dat een van de beide burgemeesters met een schepen en twee kerkmeesters naar de Landscommandeur in Utrecht zouden gaan om zich daar te beklagen over de uitvoering van de kerkdienst in Rhenen. Wat de achtergronden waren, zullen we nooit te weten komen, maar het is een protest, en tevens een teken van bemoeienis van het stadsbestuur met de liturgie, en dat nog wel in de rooms-katholieke periode.

In 1564 horen we weer iets dergelijks, maar dan blijft het plaatselijk. Burgemeester Cronenburch werd met een schepen en een raad gemachtigd om samen met twee kerkmeesters bij de Commandeur Cornelis Jansz. van Oudewater 'aen te geven van die gebreken van sijne capellanen ende vanden dienst inder kercke op dat den selve den dienst onderholt ende doet onderhouden op dat die regierders ende kerkmeesters voorsz. nijt veroirsait en worden vorder provisie te versoucken'. Ze dreigden dus met maatregelen, wanneer de commandeur geen verandering in de dienst aan zou brengen. Dit wijst dus weer op het feit, dat de plaatselijke overheid invloed kon uitoefenen op de eredienst.

Bij alle verwickelingen en voortgang van de opkomst van de Hervorming blijkt dat in verreweg de meeste gevallen alle belangrijke maatregelen, die in Rhenen werden

afgekondigd, afkomstig waren van de Staten van Utrecht, of van de Stad Utrecht. Het was zelfs zo, dat de meeste plakaten betreffende deze geloofsomwenteling van de stad Utrecht afkomstig waren. Het Utrechtse stadsbestuur was veel directer betrokken bij de in steeds groter aantal toenemende gereformeerden, die met hun rechtstreeks gestelde eisen een veel groter druk uitoefenden op het stadsbestuur, dan op de Staten. De Staten stonden wat verder af en waren voornamelijk afhankelijk van de prins van Oranje, die zeer diplomatiek zijn maatregelen moest uitvaardigen en moest schipperen tussen velerlei andere belangengroeperingen.

In principe was het gereformeerde geloof niet sterk afwijkend van de oude rooms-katholieke religie, alleen de uiterlijke vormen van de roomse kerk waren de hervormden een doorn in het oog..

De bede- en dankdagen, die in de Hervormde kerk al gauw in gebruik kwamen, moeten rechtstreeks afkomstig zijn van de rooms-katholieke generale processies, die officieel werden afgekondigd 'omme God almachtich oitmoedick te bidden dat synder Godlicker goedertierenheyt believe over zyn volck bermhertich ende genadich te wesen'.

Beeldenstorm

Overal in het land werden de gereformeerde godsdienstoefeningen, die aanvankelijk heimelijk en in het open veld plaatsvonden, steeds meer en meer openlijk gevoerd, tot zelfs in enkele steden. In 1566 vond in de Nederlanden de eerste golf van de Beeldenstorm plaats. Deze begon in Vlaanderen, maar deze golf van vernielzucht verspreidde zich al snel naar de noordelijke Nederlanden. De beeldenstorm heeft niet in alle steden gewoed, zo bleven onder andere Rotterdam, Gouda en Dordrecht hiervoor gevrijwaard. In Utrecht werden twee kerken ingenomen en de beelden eruit verwijderd. Van de eerste beeldenstorm, die allerwegen zeer uitgesproken is geweest, merken we in Rhenen niets en we moeten aannemen dat deze eerste golf geheel aan onze stad voorbij is gegaan.

Naar aanleiding van de beeldenstorm in 1566 zond Philips II in 1567 de hertog van Alva naar de Nederlanden. Een van eerste maatregelen die hij trof, was het instellen van de Bloedraad en een bevel, alle kerken, kloosters en altaren, die door de beeldenstorm hadden geleden, weer te herstellen, 'soedat den dienst Godt's ende die kerckelicke ende geestelicke Officien daer mogen gedaen worden met sullicke betaemlicheijt ende werdicheit als sullicx behoert'. Het gevolg was dat vrijwel overal de predikingen gestaakt werden en de godsdienstoefeningen van de 'onroomsen', zoals ze ook wel werden genoemd, weer in alle heimelijkheid

plaatsvonden.

Het is interessant te weten, wat er in onze stad tijdens de beeldenstorm is gebeurd. Ik vermoed dat de rechtstreekse gevolgen van deze eerste golf geheel aan Rhenen voorbij zijn gegaan. De grote golf, die vanuit Vlaanderen en Brabant op onze provincies af kwam, bereikte eind augustus de stad Utrecht. 'Die van de nieuwe religie', zoals ze genoemd werden, eisten twee kerken in de stad op en omdat dit niet snel genoeg gebeurde werden uit de Geertrui-kerk enkele beelden verwijderd om er gepast hun predikaties te kunnen houden.

De naderende onrust is natuurlijk niet aan het Rhenense stadsbestuur voorbij gegaan. Er werden al gauw maatregelen genomen, die ik niet anders kan interpreteren dan dat deze verband moeten houden met deze woelige tijd. In januari 1567 werden alle waarden, waardinnen, burgers en inwoners, die 's nachts iemand te logeren hadden, verplicht de namen hiervan door te geven aan de schout. Weldra werd dit veranderd in 'de wacht'. Niemand mocht ook, hetzij overdag of des nachts, met een ladder de stad in of uit 'slacken ofte slanteren'. Nieuw was de maatregel, dat alle burgers en inwoners verplicht waren, zich bij 'klokkegeslag' of bij 'geroep', zowel overdag als 's nachts met een goed wapen te melden bij hun rotmeesters, zeg maar een vorm van burgerwacht. Wanneer men hier geen gevolg aan gaf, werd het

De Rhenense binnenstad, niet veel veranderd nog sinds de Hervorming.

burgerschap verbeurd verklaard, zeker geen kleinigheid. Wanneer zulk oproer 's nachts plaats vond, was men verplicht een lantaarn buiten te hangen of een kaars voor het raam te ontsteken om enige verlichting in de duisternis te scheppen. Bovendien was men verplicht, een 'goed halsgeweer', d.w.z. een spies of hellebaard te bezitten. Er werden overigens meer van dergelijke maatregelen afgekondigd.

Alva

Medio 1569 ontving het Rhenense stadsbestuur een brief van het Hof van Utrecht. Hierin stond dat het de hertog van Alva ter ore was gekomen, dat in vele steden en plaatsen de heilige sacramenten van het altaar en de heilige olie op straat niet begeleid en gedragen werden met de vereiste reverentie en toewijding, zoals betaamd. Tevens werd bepaald dat zij, die zich in hun stervensuur niet hadden laten voorzien van de heilige sacramenten die gewoonlijk door de heilige kerk bij het sterven als katholiek werden verstrekt, niet in gewijde aarde zouden mogen worden begraven. Het stadsbestuur besloot naar aanleiding hiervan dat voortaan de heilige sacramenten 'bijder stonde' gedragen zouden worden door twee gezworen leden van de Wet en raden, die het dichtst bij de stervende woonden, en wel na oproep door de commandeur of door zijn kapellanen. Voor diegenen die buiten de stad woonden binnen 'het gerecht of kerspel van Rhenen', die de heilige sacramenten nodig hadden, werd bepaald dat de heilige sacramenten door ten minste twee burens uit de kerk gehaald zouden moeten worden en na afloop weer in de kerk teruggebracht zouden moeten worden. Deze mededeling werd door de kapellaan op zondag in de Cunerakerk na de predikatie afgeroepen.

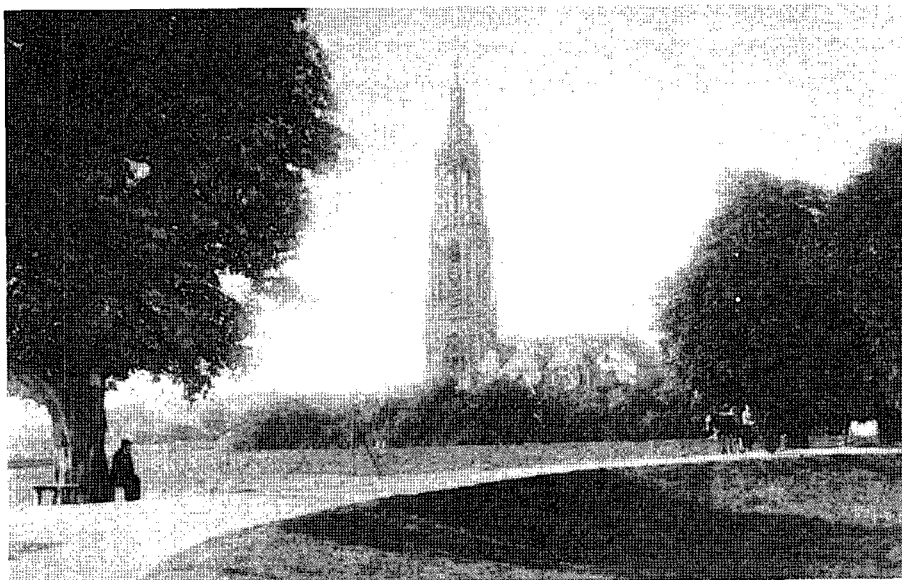
Ondanks alle onderdrukking was de drijvende kracht van de nieuwe religie niet te temmen. Overal vonden bijeenkomsten en predikingen plaats, meestal onder gevaarlijke omstandigheden. Reeds vrij snel kwam de kerkelijke organisatie van de hervormden in de Nederlanden op gang. Na een Nationale Synode te Wezel (1568) en te Emden (1571) werd in Dordrecht een Provinciale Synode van Holland en Zeeland gehouden. Hier werd onder meer een eenvoudigheid in de godsdienst-oefeningen vastgelegd, geen feestdagen, geen lange predikatiën en een handhaving van de rechten van de kerkelijke gemeente onder andere ten aanzien van de benoemingen. Ook werd hier de Heidelbergse Catechismus als uitgangspunt voor de geloofsbelijdenis vastgesteld. Op de Nationale Synode van 1581 te Middelburg werd bepaald, dat men geen predikant tegen de zin van de gemeente zou benoemen, voorts werden de taken van de schoolmeesters omschreven en kwam de hiërarchische indeling tot stand in: kerkenraad, Classis, Particuliere Synode en Nationale Synode. Reeds in 1582 zijn de predikant en de cameraar-kerkmeester van Rhenen op de classis-vergadering te Utrecht geweest. In dat jaar is er ook te Rhenen

reeds een classis-vergadering geweest.

In april 1571 besloot het stadsbestuur het Gasthuis weer open te stellen voor de armen naar ouder gewoonte. Er mochten geen vreemde melaatsen rond lopen, anders dan op donderdagen. Er mochten geen melaatsen in de kerk komen of in de deuropening blijven staan, evenmin voor de deuren van de burgers, dichterbij dan de goot of de stoep. Ze mochten ook niet op openbare banken gaan zitten drinken of klappen, ook niet op de banken in de poorten, waar de mensen gewoonlijk zitten. Men moest zich houden aan de bepalingen, opgenomen in de Lazarusbrief, te weten dat zij met vliegers (een wijde mantel) moesten lopen, een klap op de borst moesten dragen en een witte band op de hoed of het hoofd moesten hebben.

11 Juni 1571: de oude en jonge schutten werd op hun oude plichten gewezen, waarbij zij de komende nacht en ook voortaan, zodra als de (Cunera-) processie 's nachts de stad uit zou gaan, hier zouden blijven waken bij de relikwie van Sinte Cunera, zo lang het heiligdom buiten de stad voor de deuren van Wouter van Suijlen opgesteld zou zijn, en zij moesten deze relikwie opstellen in het midden van de wagens.

Naar aanleiding van een door enkele vicarissen, de koster en de schoolmeester van Rhenen aan de hertog van Alva gezonden request, kwam er in juni 1573 een brief met een uitspraak van het Hof van Utrecht binnen, mede geadviseerd door de aartsbisschop van Utrecht (Frederik Schenck van Tautenburg). Gezien de fundatie van de zeven Getijden, in het verleden gefundeerd in de Cunerakerk, gehoord het advies van de kerkmeesters van Rhenen, beval het Hof, met het oog op een goede uitoefening van de godsdienst, de kerkmeesters, ook in de toekomst, tot wederopzeggens toe, aan de vier vicarissen, de koster en de schoolmeester, die op devote wijze de zeven getijden zingen, elke dag een stuiver uit te betalen boven de stuiver, die zij hier reeds van ouds voor ontvingen. Deze extra stuiver diende betaald te worden uit de fundatie, waaruit men in het verleden reeds de eerste stuiver betaalde. Mocht een van de vicarieën vacant geworden zijn, hetzij bij overlijden of anderszins, dan mochten de kerkmeesters iedere keer een ander bekwaam persoon toelaten, wezende vicaris, mits deze in Rhenen geboren was. Dit kon ook een arme priester zijn, bekwaam in het zingen en van onbesproken gedrag en conversatie zijnde. Voorts moest een bekwaam persoon, waartoe het Hof de koster of de schoolmeester voorstelde, die daartoe het meest geschikt was en die de eed moest afleggen, belovende dat hij van het begin af aan een goede en eerlijke administratie zou bijhouden van die personen, die absent waren geweest bij het zingen van de zeven getijden, hetzij door ziekte, of anderszins. Het presentiegeld mocht alleen aan diegenen worden uitbetaald, die ook daadwerkelijk hadden meegezongen, en die

De Cunerakerk, zoals deze er tijdens de Hervorming moet hebben uitgezien.

door de kerkmeesters waren toegelaten en op het register van de koster of de schoolmeester voorkwamen. Deze moesten de administratie om niet doen, en de uitbetaling volgens deze lijst diende te geschieden door de kerkmeesters.

Heidelbergse Catechismus

In 1580 hadden de Staten van Holland in een octrooi tot het drukken van de Heidelbergse catechismus verklaard, dat deze diende tot onderwijzing van de Christelijke Religie, welke in de 'Evangelische Gereformeerde Kerk der Nederlanden', zoals men toen zei, werd geleerd en uitgeoefend. De Hervormde kerk werd als kerkgenootschap bijzonder bepaald door de Nederlandse Geloofsbelijdenis van Guido de Brès, waarin veel calvinistische elementen aanwezig waren. Dit was duidelijk een onderscheid met de Augsburgse confessie, die de Lutherse traditie aanhing.

De aanduiding 'Hervormde Kerk' en 'de Gereformeerden' was in die tijd identiek. In Rhenen is tot aan 1809 echter steeds de aanduiding 'Gereformeerde kerk' gebruikt. Pas toen van de Koning, en van de Synode der Hervormde kerk mededelingen kwamen, die aan de Hervormde kerk te Rhenen waren gericht, kwam in het eerste kwart van de 19de eeuw de term Hervormd alhier in zwang.

In de aanvang was de protestantse kerk heel duidelijk een soort staatskerk. Al gauw echter ontstond bij beide partijen, de Staat en de Kerk, een wederkerige naijver met betrekking tot de invloed op elkaars gezag. Er was reeds vroeg na de invoering van de Hervorming een tweetal richtingen, stromingen in de kerk te bespeuren. Eén richting onderschreef het gezag en de invloed van de Staat (of de plaatselijke overheid) op de kerk als een door God ingestelde macht (de Zwingliaanse richting). De andere richting (Calvinistisch) wees het oppergezag van de Staat op de Kerk juist af en zij keerde zich dan ook het meest tegen een invloed van de regenten op geestelijke zaken. Hoewel in de loop der tijd de tweede richting steeds meer en meer terrein won, zien wij zeker nog in de achttiende en in iets mindere mate de negentiende eeuw een halsstarrig vasthouden van de Rhenense magistraat aan haar steeds meer tanende invloed op de Rhenense Kerk. Dit heeft meerdere malen tot conflicten geleid. De Calvinisten hadden over het algemeen de grootste macht en onder hun geleerden bestond ook onderling de grootste eenheid. Ten opzichte van andere geloofsrichtingen waren zij echter het meest intolerant.

Synoden

Op een Provinciale Synode in 1574 en op de Nationale Synode in 1578, beide te Dordrecht gehouden, trachtte men een kerk-orde in te stellen in de Calvinistische zin, maar deze werd niet door de verschillende Staten in de Nederlanden aanvaard. Een van de belangrijkste geschilpunten was het recht van de stedelijke overheid om kerkenraadsleden, ouderlingen en diakenen te benoemen, of althans het recht van goedkeuring op door de kerk te benoemen leden. Het kwam in dit verband zelfs tot verregaande geschillen tussen hoogleraren in de godgeleerdheid te Leiden. In 1582 nog konden de Staten van Holland zelfs bepalen, dat in de Synode geen zaken meer aan de orde mochten worden gesteld, laat staan besluiten worden genomen, zonder voorafgaande toestemming van de Staten.

Na de afzwering van Philips II in 1581 verkeerden de Nederlanden zonder souverein vorst. Na lang zoeken kwam in 1585 de Engelse graaf Leicester naar de Nederlanden. Deze verwachtte meer bijval van de Calvinistische richting dan van andere partijen en dit deed hem besluiten zijn steun te betuigen aan deze stroming, die hem bovendien het meeste na was. Toen hij dan ook in 1586 een Nationale Kerkvergadering in Den Haag bijeen riep, kon hier een nieuwe Kerk-ordening worden vastgesteld, die slechts zeer geringe invloed van de overheid toestond. Nationale Synoden zouden voortaan zonder toestemming van de Staten kunnen worden gehouden en de stadsbesturen kregen volgens deze nieuwe kerk-orde nauwelijks invloed bij de verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen. Leicester bekrachtigde deze nieuwe kerkelijke besluiten zelfs als wet, waardoor de verschillende Staten deze wel zouden moeten eerbiedigen. Vanzelfsprekend werd de verhouding er met Leicester niet beter op, die zich dan ook in 1587 genoodzaakt zag afstand van zijn landvoogdij te doen en weer naar Engeland terug te reizen. In Utrecht werd in 1590 weer een nieuwe kerk-orde vastgesteld waarbij de overheden weer meer macht kregen.

In 1576 kwam de Unie tussen de gewesten Holland en Zeeland tot stand (de Pacificatie van Gent), waarbij een verbod werd gelegd op alle religies, die tegen het Evangelie, waarmee men de protestantse religie bedoelde, waren. Begin 1579 werd deze unie sterk uitgebreid in de Unie van Utrecht. Dit was een verbond van de gewesten Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht, waarbij zich later ook andere gewesten aansloten. Deze unie vormt het begin van onze huidige staat der Nederlanden. Hoofdzak voor ons is het feit, dat een belangrijk aspect was de religievrede, oorspronkelijk een idee van de Prins. Dit hield gewetensvrijheid voor iedereen in en niemand zou om de religie mogen worden lastig gevallen en voorts zou er voor geestelijken die verbleven in conventen e.d. vrijheid tot het dragen van habijten zijn. Echter was tevens bepaald dat Holland en Zeeland zich 'sullen dragen

nae haarlieder goet duncken', waardoor zij bij hun eerdere besluit konden blijven. De overige gewesten moesten zich richten naar de Religievrede (van 1578), of zelf iets verzinnen. Het zou in de praktijk blijken, dat in de noordelijke delen de Hervormden sterk bevoordeeld werden.

In 1578 werd in Utrecht de dwangburcht Vredenburg afgebroken. Er was grote druk van de Spanjaarden elders in ons gewest: Wijk bij Duurstede werd bezet en ook Amersfoort en Vreeswijk werden bedreigd. Ongetwijfeld zal ook in Rhenen de spanning voelbaar geweest zijn. Nog in 1574/75 zat Rhenen opgescheept met een bezetting door Spaanse troepen. Eén van de vendelaanvoerders was Don Gaspar de Gorea.

Kennelijk naar aanleiding van plaatselijke incidenten werd op 28-11-1578 door Schout, burgemeesters, schepenen en raden der stede van Rhenen verordonneerd dat niemand van de burgers, inwoners en ondersaten, zowel geestelijken als leken (wereldlijken), onderling iets ten aanzien van de oude en de nieuwe Gereformeerde religie zou mogen misdoen of miszeggen, noch in woord of geschrift, op een boete van 6 gulden. Deze ordonnantie werd in december nogmaals gepubliceerd. Terzelfder tijd waren enkele vertegenwoordigers van de nieuwe gereformeerde religie met de schout overeen gekomen, dat zij hun aanhangers zouden vermanen, ook maar iets ten aanzien van enige kerk te ondernemen, voor zij een schriftelijke toestemming van de stadhouder kunnen overleggen. Een dergelijke bepaling vinden wij pas in 1579 in de ordonnantie van de stad Utrecht aangaande het uitoefenen van de Gereformeerde Religie⁴.

Christogelovigen

Belangrijk is een verzoek van de gemene borgers en ingezetenen van de gereformeerde religie, in de stad Rhenen, dat in februari 1579 aan het stadsbestuur werd gericht. Zij schreven namelijk dat de plaats waar zij hun predikatie hielden en het Heilig Evangelie werd geopenbaard en waar zij hun godsdienstoefeningen mochten houden, hier zeer ongeschikt voor was geworden. Het aantal gereformeerden en christogelovigen nam, volgens de brief, 'den Almachtigen zij lof', dagelijks dusdanig toe, dat de huidige plaats te klein en te eng was geworden. Zij deden een beroep op het plakkaat van de Religievrede in deze provincie, waarin alle magistraten werd opgedragen aan diegenen, die van de gereformeerde religie waren, een geschikte ruimte ter beschikking te stellen, waarin zij hun godsdienst konden uitoefenen. Zij verzochten om gebruik te mogen maken van de kerk van het convent (van St. Agnieten), die immers leeg stond en waar toen geen openbare diensten en godsdienstoefeningen ten behoeve van de burgers en onderzaten in werden

gehouden. Bovendien hadden 'die van het Convent' nog twee andere plaatsen om hun religie uit te oefenen. Zij verzochten de Edele Heeren de pater en de mater van het convent op te dragen, de kerk open te stellen ten behoeve van de verzoekers, om daarin ernstig hun godsdiensten te kunnen houden. Het stadsbestuur besloot eenparig hiermee in te stemmen en gelastte de pater en mater van het convent de kerk binnen 24 uur te openen teneinde de gereformeerden hun religie daar in te kunnen laten uitoefenen. De pater (Gerrit van Aken) gaf zich echter niet meteen gewonnen en hij wilde eerst een afschrift van het bevelschrift zien. De deurwaarder verwees hem daarop naar de gemeentesecretaris.

Op 10-2-1579 werd aan de cameraar-kerkmeester (de 'penningmeester') gelast, voortaan de heren vicarissen, burgers, kinderen, schoolmeester en koster voor hun presentie (het presentiegeld dat zij ontvingen voor hun aandeel bij het zingen van de zeven getijden) niet meer uit te betalen, dan waar zij van ouds en uit ouder gewoonte volgens de fundatie recht op hadden.

Het stadsbestuur ontving op 10 februari 1579⁵ een brief d.d. 30 januari 1579 van graaf Jan van Nassau, stadhouder van Gelderland, die namens zijn broer, de prins van Oranje, aan burgemeesters, schepenen en raden de opdracht doorgaf, de predikanten behoorlijk te onderhouden uit de opbrengst van de goederen van de geestelijkheid of de kerk. Besloten werd dit bevel uit te voeren. Nassau stond aan het hoofd van de organisatie van de Unie van Utrecht en hij stond bekend als een ijverig voorstander en drijfkracht achter de Hervorming.

Op 30 mei 1579 ordonneerden de regeerders van Rhenen Frans Verwaj en de andere kerkmeesters, de predikant Mr. Willem [Wirtzfeldius] voorlopig voor zijn onderhoud een bedrag van 300 gulden te betalen, jaarlijks uit te keren in vier termijnen, elke termijn van 3 maanden, ingaande de 1e januari laatstleden. Dit besluit was een uitvoeisel, van de opdracht, vermeld in de brief van Jan van Nassau⁶. Deze mededeling uit de stadsnotulen bewijst dus, dat reeds vanaf 1 januari 1579 een predikant in Rhenen was aangetrokken, Willem Wirtsfeld. Helaas is volledig onbekend, waar hij vandaan kwam, wat zijn achtergronden en opleiding waren en hoe hij in Rhenen terecht is gekomen. De aanduiding Meester wijst op een universitaire achtergrond, mogelijk was hij magister in de artes en hij zou dan eerder als priester werkzaam zijn geweest. Wel is bekend waar de predikant werd gehuisvest. Hij heeft aanvankelijk, vermoedelijk ongeveer gedurende een jaar, op kamers gezeten bij de kerkmeester Joachim Stevensz., die daar 6 gulden voor kreeg, 2% van het jaarsalaris van de predikant van 300 gulden. Hij kreeg onderdak in een van de ruimtes van het Agnieten convent. Bij zijn ontslag per januari 1592 werd geschreven over de 'paters kamer', die daarna opgeknapt moest worden. Zijn

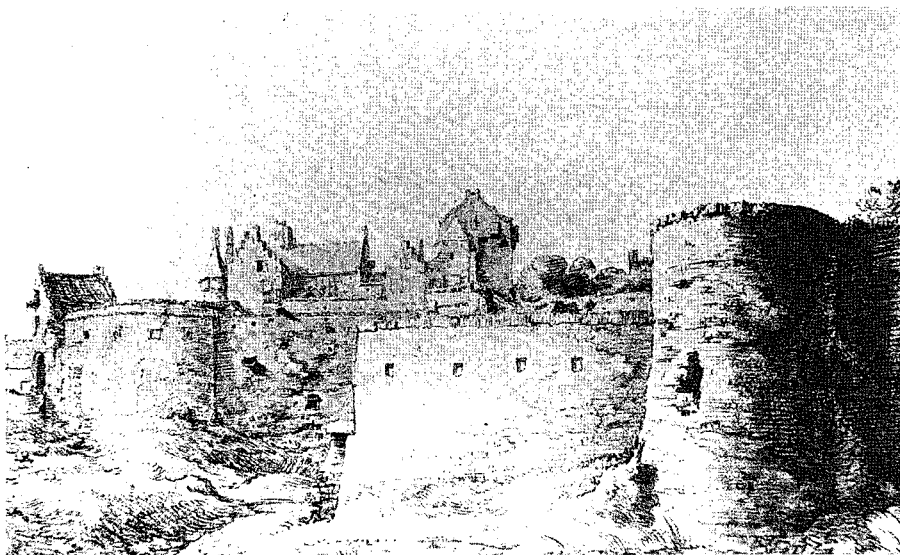
opvolger, de predikant Mr. Willem van Oosterzee, werd in het Conventshuis ondergebracht bij de Mater procuratrix⁷.

Volgens de kerkrekening over het jaar 1579/1580 heeft de commandeur Aert Dirksz. van der Goude nog een jaar dienst gedaan. Hij verzorgde nog de hoogmissen, hij heeft een geheel jaar bij het graf van Borre van Hemert met een wijkwast het miserere mei deus gezongen, kennelijk was hij hier dus vicaris van. Bovendien zong hij de collecten, het Donderdagse Lof en het Sacraments Lof. Ook de andere vicarissen met de schoolmeester, de koster en de organist hebben tijdens de Lieve Hoogtijden en de Hoogmissen de gezangen verzorgd. Ook de koorknappen kregen uitbetaald.

7-12-1580 (1579??)⁸. Het Rhenense gerecht beval op 7-12-1580 (1579??) de vicarissen Henrick van Wijck, Steven Ijsbrantsz., Jan Ludolfz., Thonis Evertsz., Wouter Henricksz. (de koster) en Mr. Guert schoolmeester, dat zij onmiddellijk en zonder schadevergoeding te eisen de door hen aangespannen procedure inzake de stadsprivileges bij het Hof van Utrecht in zouden trekken. Dit is dus een reactie van de gedupeerden geweest op het besluit van 10-2-1579 om de presentiegelden niet meer uit te betalen.

In maart 1580 vond het verraad plaats van de aanvankelijk prinsgezinde graaf Rennenberg, die onverwacht de stad Groningen aan de Spanjaarden uitleverde. Deze daad bracht in het land bijzonder veel beroering teweeg en veroorzaakte veel onrust ten opzichte van de houding tegenover de rooms-katholieken. Dit verraad heeft de Spaanse zaak meer kwaad dan goed gebracht, doordat er een tweede golf van beeldenstorm over het land is gegaan. Onder meer in Utrecht ontstond een tweede beeldenstorm, waarbij aan de, na moeizame besprekingen bereikte afspraken met de stadsoverheid voorbij werd gegaan. In deze stad kregen de hervormden toen twee kerken toegewezen: de Geertekerk en de Predikherenkerk. De toestand werd zelfs zo ernstig genomen, dat reeds na een jaar een van de belangrijkste bepalingen van de Unie van Utrecht werd afgeschaft: door stadhouder (?), schout en regeerders van Utrecht werd een algemeen verbod afgekondigd op het uitoefenen van de Roomse godsdienst en het dragen van geestelijke gewaden.

Op 10-5-1580 werd in Rhenen besloten dat men van de koster de sleutels van de kerk zou opvragen, opdat de kerk gesloten zou kunnen blijven, om de opbrengst van de inhoud van de kerk te kunnen taxeren⁹. Tevens werd hem het verbod opgelegd om de kerkklokken te luiden ten behoeve van de missen, de vespers en alle andere diensten. Wanneer hij zich hier niet aan zou houden zou hij zijn baantje en het burgerschap van de stad verliezen. Rhenen had toen al bijna anderhalf jaar een predikant in dienst.

Een deel van de Rhenense stadsmuur, ca. 1670, door H. Saftleven. Museum in Weimar.

Enkele dagen later heeft de koster een eed afgelegd, waarop men besloot hem de sleutels van de kerk te laten behouden. De inhoud van deze eed is niet bekend, maar het zal wel een belofte van gehoorzaamheid aan het stadsbestuur geweest zijn.

Vreemde inwoners

De meeste belangrijke maatregelen betreffende de nieuwe geloofsrichting, die in deze tijd door het Rhenense stadsbestuur werden afgekondigd, waren in overeenstemming met die, welke door de Staten van de provincie, of door het stadsbestuur van Utrecht werden vastgesteld. Op 17 mei 1580 hebben schout, burgemeesters en regeerders van Rhenen echter een maatregel genomen, die vermoedelijk door henzelf werd opgesteld. Voortaan mocht namelijk niemand, of het nu een geestelijke of een burger was, enige vergadering meer houden binnen de stad Rhenen en de Vrijheid, hetzij s' nachts of overdag, in het geheim of in het openbaar, tenzij de toestemming van de schout, burgemeesters en regeerders van Rhenen was verkregen. Hiermee hoopte het stadsbestuur greep te krijgen op de wanorde van vele predikingen en orde op zaken te kunnen stellen.

Op 18 mei werd het besluit genomen, dat alle 'vreemde inwoners' der stad, die zich in de afgelopen 2 jaar metterwoon in de stad hadden gevestigd, en die nog geen bewijs van hun laatste woonplaats hadden overgelegd, dit binnen 4 dagen alsnog

moesten doen, op straffe van directe uitzetting uit de stad. Deze maatregel hield vermoedelijk verband met het grote aantal vluchtelingen, die bij 'zuiveringsacties' van de Spanjaarden elders waren gevlucht. In een aantal andere steden werden zij zelfs zonder meer de stad uit gezet.

Op 6 juni 1580 besloot men dat in iedere stadspoort een rot burgerwachten aanwezig moest zijn op St. Cunera-avond en St. Cuneradag. Deze maatregel hield ongetwijfeld verband met het weren van eventuele bedevaartgangers, die mogelijkwerwijs nog niet op de hoogte zouden zijn geweest van de 'omwenteling' in Rhenen, waarbij er van het ontvangen van pelgrims geen sprake meer zou zijn. Het aantal pelgrims was trouwens de laatste jaren reeds sterk afgenomen. In 1572 waren dit er, gezien de opbrengst uit de offerkist, ruw geschat de helft van het aantal van 1571. In 1574 werd door een van de kerkmeesters aan de rentmeester medegedeeld dat hij niet naar Rhenen behoefde te komen om de offerkist te lichten, omdat 'die vaert nijet te beduijden en heeft gehadt'. In 1579 is de offerkist niet eens meer geopend en we vinden in dat jaar, evenmin natuurlijk in de volgende jaren, een verantwoording van dit geld.

Tevens werd op 6 juni 1580 door de schout, burgemeesters, schepenen en raden bepaald dat heer Gerrit van Aken¹⁰, de pater van het Sint Agnieten convent binnen Rhenen, binnen drie dagen uit de stad moest vertrekken. Dit besluit werd herhaald op 14 december 1581 (!), op het ziekbed van de secretaris ondertekend, om te worden doorgezonden naar de gecommiteerden van de Staten van Utrecht. Helaas is niet na te gaan, of het jaartal 1581 een verschrijving is geweest, dan wel of de herhaalde vermelding inderdaad bijna anderhalf jaar later werd neergeschreven. Wel is het een feit, dat pater Van Aken de stad inderdaad niet heeft verlaten. Volgens een document, aanwezig in het archief van de Duitse Orde te Utrecht, was Geraedt van Aken, 'pater van Sinte Agnieten Convente aldaer' in 1583 nog partij in een geschil tussen de Rhenense commandeur Ditterich von Bloijs Treslong enerzijds en het convent anderzijds, over een strook grond waarover het regenwater werd afgevoerd.

Op 18 juni 1580 werd de algemene ordonnantie van de Staten van Utrecht van kracht dat het verbod behelsde op de uitoefening van de Roomse religie en het dragen van geestelijke kledij. Elke vorm van de uitoefening van de Roomse religie werd hierbij verboden verklaard aan alle priesters en geestelijken van alle orden, met als boete het verbeurd verklaren van hun beneficium of officium, en voor hen die dit niet genoten een boete van 10 Karolus gulden. Het werd tevens alle geestelijken, mannen of vrouwen, verboden langs de openbare weg zich in geestelijke klederen of habijten te vertonen. Tot slot werd bepaald, dat alle paters en

maters van de conventen hun kloosterlingen de vrijheid tot het verlaten van het klooster moesten geven, dit als gevolg van de Religie-vrede. In Rhenen werd deze ordonnantie op 23 juni vanaf het stadhuis bekend gemaakt. De ordonnantie werd in Veenendaal in de kerk voorgelezen door ene Ghisbertse.

Zuivering van de kerk

In juli is vermoedelijk definitief het doek gevallen voor de rooms-katholieke erediensten in de Cunerakerk. Op 3 juli 1580 besloot de magistraat dat zij met de kerkmeesters in de kerk aanwezig zou zijn bij het verwijderen van de beelden en het zuiveren van de kerk¹. De kerkmeesters kregen de opdracht er op toe te zien dat alleen het nuttige en toelaatbare zou gebeuren en dat er niets vernield of beschadigd zou worden. Voorts werd bepaald, dat alleen datgene zou mogen worden verwijderd, dat door de magistraat en de kerkmeesters was opgedragen en wie zich hier niet aan hield zou worden gestraft. Deze maatregelen wijzen dus op een ordelijke gang van zaken en van een beeldenstorm in de gebruikelijke zin des woords is toen geen sprake geweest.

Men had aanvankelijk moeilijkheden met de vrouw van de koster, die weigerde om de sleutels van de kerk en van het oliekelertje aan kerkmeester Johan van der Waij af te geven, met de mededeling: 'die en sult ghij noch nijemants krijen'. Toen zij op het stadhuis ontboden werd en het gerecht van haar de sleutels opeiste, bleef zij bij haar weigering deze af te staan.

In een dagboekantekening van de bekende familiewapendeskundige Arnout van Buchell lezen wij bij Juli 1580: 'In deze maand namen de Utrechtenaren op verzoek van schout Laurens van Nieuwenhoven (Van Nijhoff) de kerken van Rhenen in en vernielden de beelden'. Deze nuchtere constatering moeten wij in verband brengen met een besluit van het Rhenense stadsbestuur van 5 juli 1580. Toen werd kerkmeester Frans Verwaj namelijk opgedragen de zes voerlieden die 'hen uit Utrecht hierheen gebracht' hebben, 9 gulden uit te betalen. Dit bedrag vertegenwoordigt een huidige waarde van ca. 1800 gulden, geen gering bedrag. Hoeveel helpers zijn dit geweest? Verwaj moest trouwens de helpers uit Utrecht ook nog een 'propijne' schenken, dat wil zeggen een onkostenvergoeding. Zij kregen elk 30 stuivers 'voor hun assistentie', tegen de huidige waarde omgerekend een bedrag van 300 gulden. Een officiële mededeling betreffende de ingebruikname van de Cunerakerk door de gereformeerden ben ik niet tegengekomen.

In juli 1580 heeft dus de Rhenense overheid met behulp van een aantal helpers uit Utrecht de beelden, altaren en andere voorwerpen van de rooms-katholieke eredienst uit de Cunerakerk verwijderd. De vraag blijft, waarom men hiervoor

mensen uit Utrecht nodig heeft gehad, hetgeen met zo veel kosten gepaard is gegaan. Ook blijft de vraag open, waarom deze zeer gematigde vorm van beeldenstorm van het stadsbestuur is uitgegaan. Zag men in, dat de 'nieuwe religie' de zaak gewonnen had en men dus voor een voldongen feit stond? Was men uit overtuiging 'om' gegaan? Behoorden alle betrokkenen, ook de kerkmeesters, inmiddels al tot de gereformeerden? In elk geval heeft men bij het behoeden van de Cunerakerk tegen ongewenste zuiveringen en vernielingen door aanhangers van de nieuwe leer geen hulp in hoeven roepen van de schutterij, zoals dit in andere plaatsen wel het geval is geweest.

In de 'Ordre op de geestelickheyt ende hare goederen' van 1580 bepaalden de Staten van Utrecht dat men het 'joffrouwenconvent te Rhenen zou laten versterven tot een competent getal en daarvan zou maken canonissen, half van adel en half burgerkinderen'. Men stond geen nieuwe intredingen meer toe, maar wilde de zaak laten uitsterven. In 1603 werd er door de Staten een rentmeester benoemd om toe te zien dat er geen goederen zouden worden onttrokken, die moesten worden aangewend tot het onderhoud van deze kloosterlingen. De gebouwen van het vervallen convent werden door de Staten in 1629 verkocht aan Frederik V van de Palts, koning van Bohemen, die op deze plaats zijn zomerpaleis bouwde. Toen verbleven er nog enkele kloosterzusters en bovendien de predikant Johannes Wirtsfeldius, die alle een nieuw onderkomen verkregen.

Toen men de koster Wouter Hendricksz. op 8 augustus 1580 vroeg, waar het kerkzilver was gebleven, vertelde hij dat hij dit zelf in bewaring had genomen. Hem werd bevolen dit zilver terstond aan de kameraar-kerkmeester te overhandigen.

We zien in landelijk kader dat de uitsluiting en de onderdrukking van de Roomse kerk tot enkele tegenacties, vooral van Rome en Madrid hebben geleid. Zo werd na het overlijden (in 1580) van Frederik Schenck van Tautenburg, de tweede en laatste aartsbisschop van Utrecht, een opvolger benoemd, die echter geen toegang tot de noordelijke Nederlanden kreeg. Ook andere nieuwe roomse hoogwaardigheidsbekleders kregen geen vaste voet in ons land. Er vormde zich een beweging die vanuit de zuidelijke Nederlanden naar het noorden trok en deze trachtte de opkomst van de Hervorming nog te stoppen. Dit waren de Malcontenten die ontevreden waren met de hervormingsgezinde houding van de overheden in de Nederlanden. In Rhenen bemerken wij echter aanvankelijk niets van al deze schermutselingen op hoog niveau. Na de invoering van de Hervorming alhier is Rhenen volledig een Hervormde plaats geworden. Er heeft zich in december 1580 nog een kleine schermutseling plaatsgevonden, toen de Staten van Utrecht, die al geheel

protestants waren, soldaten ter inkwartiering naar Rhenen hadden gezonden. Een aantal burgers 'Rhoomsch ende genoughsaem maelcontent gesint' hadden de poortbewakers gedwongen de poorten gesloten te houden, tegen de bedoelingen van het stadsbestuur in. Deze groepering wilde zelf de stad bewaken en weigerde een eed aan het stadsbestuur af te leggen. Met deze eed moest onder meer worden gezworen dat men eensgezind de stad zou behouden tegen de prins van Parma, de Spanjaarden en de Malcontenten.

Toch blijkt, ook in landelijk verband, dat de onderdrukking van de roomsen geleidelijk afnam. Prins Frederik Hendrik, de opvolger (1625) van Maurits, was minder onverdraagzaam dan zijn halfbroer. Ook heeft de Vrede van Munster (1648) tot een steeds toenemende vrijheid van de Rooms en bijgedragen, vooral dank zij de afgenomen dreiging van de Spaanse legers. Dit geschiedde overigens zeer tot ongenoegen van de meeste predikanten.

Zelfs 100 jaar later, in 1674, blijkt dat er in Rhenen slechts 12 à 13 praktiserende rooms-katholieke gezinnen woonden. Deze werden voor zover is na te gaan, met rust gelaten, behalve toen zij in de jaren 1672/73, tijdens de Franse overheersing, dank zij deze bezettingsmacht, allerlei privileges kregen. Nadat de Fransen vertrokken waren, werden deze gezinnen financieel zwaar belast, doordat zij op moesten draaien voor de schade, die de Cunerakerk en het interieur waren toegebracht.

Omdat gebleken was, dat een aantal mensen zich niets aantrok van de ordonnantie op het verbod van het uitoefenen van de roomse religie en zij bovendien dagelijks bij elkaar kwamen, waarbij zij de gereformeerden ten aanzien van het verwijderen van de beelden op straat en elders bedreigden, werd bepaald dat niemand, zowel van de gereformeerde als van de roomse religie, in het geheim of in het openbaar mocht kwaadspreken over het verwijderen der beelden. De Staten van Utrecht dreigden met ruiters en soldaten Rhenen binnen te vallen, wanneer men zich hier niet aan hield.

In de laatste dagen van 1580 is er toch ook in Rhenen sprake geweest van een kleine tegenactie door de Contrareformatie. Nadat de Staten van Utrecht troepen hadden gezonden naar Rhenen hebben Roomsgezinden en Malcontenten in de stad, tegen de zin van de magistraat in, de bewakers van de stadspoorten gedwongen deze gesloten te houden. Zij vaardigden een deputatie af naar het stadsbestuur en zij wilden een eigen eed formuleren en zelf de stad bewaken. De Rhenense magistraat echter had een eigen eedsaflegging geformuleerd, maar de oproerigen weigerden deze eed af te leggen. Deze eed hield in dat iedereen moest beloven en zweren dat men trouw zou blijven aan de stadsregering en eendrachtig de stad zou verdedigen

tegen de Spanjaarden onder de prins van Parma. Deze vijand lag reeds voor Leeuwen aan de Waal, slechts twee uren gaans van Rhenen. Hoe deze strubbelingen de kop zijn ingedrukt blijkt helaas niet uit de stadsnotulen, maar het is duidelijk dat de hervormingsgezinde magistraat het heft weer spoedig in handen had.

Op 3 april 1581 werd Frederick Taets, pastoor¹² te Veenendaal, voor het Gerecht te Rhenen opgeroepen. Hem werd de ordonnantie op het verbod van de uitoefening der roomse religie voorgelezen, waarna hem bevolen werd zich hieraan te houden en niet te schelden op de Staten. Hem werd tevens te verstaan gegeven, dat wanneer hem gevraagd werd binnen of buiten het rechtsgebied van Rhenen enige kinderen volgens de roomse religie te dopen, hij eerst aan de magistraat van Rhenen moest mededelen, wie hem een dergelijk verzoek had gedaan.

In de Staten van Utrecht waren inmiddels enkele 'Gedeputeerden tot de directie van de geestelijke goederen' benoemd. Zij werden in november 1581 belast met het onderzoek van de door de magistraat van Rhenen aan de pater Gerrit van Aken aangezegde uitzetting uit het convent en de stad Rhenen. Na het onderzoek van de affaire gelastten zij de magistraat van Rhenen de pater te 'lijden ende gedogen', hem toe te staan aldaar te blijven wonen en hem de administratie van de goederen van het convent, als voorheen, te laten verzorgen, totdat door de Staten ten aanzien van de paters een algemene maatregel zou zijn genomen. Voorts moest, gehoord de conventualen in het convent, de Rhenense magistraat het jonge meisje, waarvan blijkens de uitspraak eerder sprake was geweest, weer als een volwaardig lid in het convent toelaten. Kennelijk was er sprake van een jonge kloosterlinge die op aandrang van het stadsbestuur, volgens de resolutie van 18 juni 1580, uit het convent moet zijn verwijderd.

Op 20 dec. 1581 werd door of namens Prins Willem van Oranje een plakkaat uitgevaardigd met het verbod tot het uitgeven van allerlei ergerlijke geschriften, maar eveneens het verbod tot de uitoefening van de Roomse godsdienst en het dragen van geestelijke gewaden. Na de afzwering van Philips II werd het duidelijk, dat Prins Willem van Oranje slechts nog de Gereformeerde Evangelische religie (de Hervormde kerk) zou beschermen.

Met de verandering van de aard van de kerkdiensten in de Cunerakerk, moesten natuurlijk ook aan de inrichting van de kerk veranderingen worden aangebracht. Vermoedelijk is in 1580/1581 de nieuwe preekstoel aangeschaft, de kerkrekening over dat jaar ontbreekt helaas. In het jaar 1581/1582 werd in elk geval de kap van de preekstoel aangevoerd, evenals de 'steen', vermoedelijk het doopvont. Eind

februari 1582 werd het 'gehemelsel' boven de preekstoel geplaatst, dit is vermoedelijk de kap. Er is 7 pond touw gekocht om mee te beieren. De cameraar is naar Utrecht geweest om een nieuwe bijbel aan te schaffen, een tinnen beker en een tinnen lampetkan voor de kerk. Bij de roomse eredienst was dit allemaal zilver! De bijbel kostte 5 gulden, de beker en de lampetkan 36 stuivers, dus bijna 2 gulden. Door Mr. Thonis van Triest werden werkzaamheden verricht aan de ramen en tevens verrichtte hij schilderwerk in de kerk en aan de preekstoel. In dat jaar werd voor 44 mandagen werk verzet bij het maken van de kerkbanken. Er verscheen een portaal aan de zuiddeur van de kerk en een stoeltje, waarop de zandloper kon worden geplaatst. De zandloper werd gebruikt om te voorkomen dat de preken te ver uit zouden lopen. Van de koperslager Jan Petersz. van Cuelen werd een metalen luchter, blaker of kandelaar gekocht.

Helaas treffen wij een grote leemte aan in het stads-notulenboek over de periode 1581-1583. Wel zijn er schaarse mededelingen over accijnzen, maar op bestuurlijk gebied treffen we niets bijzonders aan.

In september 1583 werden op verzoek van de Staten van Utrecht 30 soldaten gehuisvest in de kloosterkerk, zolang zij nog niet elders voor eigen logies hadden gezorgd. Dit houdt ongetwijfeld verband met de aanwezigheid van Spaanse troepen in de buurt. Eind december 1584 werd besloten al het zilver van de 'kerke-lap' te verkopen, wegend 21 loot troce wight, hetgeen door burgemeester Hendrik Lijster in Utrecht verkocht werd. In 1585 werd aan de pater en de conventualen in het St. Agnietenklooster opgedragen, twee deuren van een naast het convent gelegen woonhuis dicht te metselen en twee nieuwe deuren te maken aan de zijde van de Doodstraat, om daarmee in deze woning soldaten te kunnen legeren.

Dominee Wirtzfeld

Rhenens eerste predikant, Willem Wirtzfeldius, heeft nogal wat problemen met het stadsbestuur gehad, problemen die uiteindelijk zijn vertrek naar Harderwijk hebben genoodzaakt. Ook was er een conflict met de plaatselijke commandeur over een financiële vergoeding, waar hij recht op had. Wat was het geval?

'Willem van Wijrtzfelt, diener Godlijcken Woorts der kercken tot Rhenen', heeft in december 1588 van Gerrit Jansz. van Gelder, namens de Commandeur te Rhenen, vanwege de Commanderie een bedrag van 40 karolus gulden voorschot op zijn salaris gekregen. Als gevolg van een resolutie van de Staten kreeg de predikant boven zijn salaris een bijdrage van 100 gulden per jaar uit de Commanderie-goederen.

In april 1590 heeft de predikant Willem Wirtzfeldius van de Commandeur

achterstallige uitkering van 2 maal 100 gulden over 1588 en 1589 opgeëist. Naar aanleiding hiervan heeft de magistraat de predikant tot de orde geroepen. Van de stad kreeg deze predikant namelijk reeds 300 'vrij geld' zonder enige korting, bovendien vrije woning, vrijstelling van alle wachten en biljettingen. De stad vond dat de predikant voortaan de 100 gulden van de Commandeur moest laten zitten, en zich tevreden moest stellen met de 300 gulden die hij reeds kreeg. Dit was immers voldoende om een 'eerlijk hujs op te houden', 'want die rijksten binnen Rhenen tegenwoordich sulcken vrijen incomen niet en hebben'.

Met de commandeur Diederick van Bloys van Treslong ging de magistraat een overeenkomst aan. Van de 200 gulden waarvan eerder sprake was zou de stad er 100 ontvangen 'ten behoeve ende reparatie deeser stede', en van de per jaar ter beschikking zijnde 100 gulden zou de stad er jaarlijks maar 50 ontvangen. Dus de commanderij kwam er met de helft van het door de Staten vastgestelde bedrag van af. Mochten de Staten echter toch besluiten, de predikant een hogere uitkering door de commanderij toe te kennen, dan zou de magistraat dit bedrag aan de commanderij restitueren.

Op 5 oktober 1591 werd de kerkdienaar of predikant Wilhelmus Wirtzfeldius om 'pregnante en zwaarwichtige redenen gelicentieerd en afgedankt', om in zijn plaats een 'goet, eerlijck ende vreedsaem predicant (gelijck in haere hooft-stadt van Utrecht sijn)' te benoemen. In het raadsverslag staat: 'Omdat zeer weinig gemeenteleden in de kerk komen om God's woord te horen, daar velen van hen een afkeer hebben van de tegenwoordige predikant, hebben subst. schout, burgemeesters, schepenen, de raad en het corpus oftewel de zestien uit de burgerij besloten de predikant af te danken en in zijn plaats een goed, eerlijk en vreedzaam ander predikant aan te nemen, met advies van de Staten'. Het is een pikant detail, dat aan dit ontslag mede verantwoordelijk was Wouter Henricksz., die zowel vóór de Hervorming als erna, koster was in de Cunerakerk.

Wirtzfeld heeft daarop een brief geschreven aan stadhouder Maurits van Nassau, kennelijk met de bedoeling het besluit nietig te laten verklaren. In Rhenen heeft men op 12 oktober ter gelegenheid van dit heugelijke feit in oktober een uur lang de klokken laten luiden. Maurits verbleef toevallig te Rhenen op doortocht van Nijmegen, welke stad hij toen juist veroverd had. Het stadsbestuur besloot hem een tonnetje van 50 kwarten wijn aan te bieden, maar aangezien de cameraar hier niet zo gauw aan kon komen, werden uiteindelijk 40 kwarten Rhijnse wijn aan het gevolg van de prins geschonken. De wijn werd overigens geleverd door de cameraar zelf.

Toen Wirtzfeld, die in het convent een woning had, zijn verzoek indiende bij Maurits, die gewoonlijk ook in het convent logeerde wanneer hij door Rhenen

kwam, bleek dat Maurits juist op het punt stond van vertrekken naar Utrecht. Hij heeft op het verzoek geen beslissing genomen, maar de burgemeesters van Rhenen gelast mee naar Utrecht te reizen. Hier aangekomen vernamen zij dat Maurits de zaak had overgedragen aan de Staten van Utrecht. Na onderzoek door de Staten werd het ontslag echter goedgekeurd. Zij stonden toe, dat Rhenen een nieuwe predikant zocht, mits de voordracht eerst aan de Staten ter goedkeuring zou worden voorgelegd, zodat de predikant geëxamineerd en daarna bevestigd zou kunnen worden. Samen met de 'godvruchtige kerkenraad' der stad Utrecht werd gezocht naar een 'ordinaris minister ende predicant van de suvere Apostolische ende gereformeerde religie (gelijck in de geünieerde Nederlandsche Provinciën ende sonderling binnen de hoofstadt van Utrecht geëxerceert ende gebruickt wordt)'.

Dominee Van Oosterzee

De keuze viel op de 'eersame' Wilhelmus van Oosterzee uit Hoornert bij Gorcum. Deze stemde toe in de beroeping, mits hij van zijn classis demissie zou krijgen. Met advies van de Staten werd Van Oosterzee een tractement van 400 gulden per jaar toegezegd, uit te betalen in 4 termijnen, ingaande 19 november 1591. 'Ende daer beneffens vrij huisvestinge sonder dat men hem met eenige Borgerlicke lasten sall bezwaren, maer hem alle vrijheden sall laten genieten, gelijk andere predicanten in de steden deeser Provincie'.

Op 25 oktober werd de predikant Wirtzfeld aangeschreven, dat hij met ingang van 3 november de preekstoel in de kerk van Rhenen moest verlaten en binnen 8 dagen zijn woning moest ontruimen. Hij kreeg tractement uitgekeerd tot aan het eind van het jaar. Burgemeester Rochus van Dulcken ging daarna met een van de Utrechtse predikanten (Joannes Gerobolus) naar Gorcum, om daar aan de classis toestemming tot benoeming van de predikant Van Oosterzee te verkrijgen.

In november kwam het de magistraat ter ore, dat Willem Wirtzfeld ten huize van wijlen Hendrik Lijster gepredikt had. Om allerlei problemen te voorkomen werd hem verboden voortaan in het Rhenens rechtsgebied te prediken of bijeenkomsten te houden. Ook werden andere bijeenkomsten die in verband met deze zaak stonden verboden.

Deze zaak had nog een nasleep, want de Raad van State in Den Haag zond op 7 december 1591 nog een brief aan de Rhenense magistraat. Hierin schreven zij dat zij van de zaak kennis hadden genomen, en clementie vroegen voor de predikant, die met vrouw en 4 kinderen ontslagen dreigde te worden. Zij erkenden dat de kwestie van de religie de hoofdreden was van de oorlog tegen de vijand, maar toch verzochten zij dringend Wirtzfeld, gezien zijn lange staat van dienst van 13 jaar, en het feit dat hij de stad niet had verlaten ondanks de gevaarlijke situatie met de

vijand, voorlopig in zijn ambt en rechten te willen herstellen, totdat de Staten de zaak volledig zouden hebben uitgezocht.

In mei 1590 werd een maatregel van de Staten van Utrecht en de magistraat van de stad Utrecht bekend gemaakt. Hierbij werd het iedereen verboden om binnen of buiten de stad, onder de dekmantel van het uitoefenen der gereformeerde religie, diensten te organiseren, geschriften voor te lezen, psalmen op gereformeerde wijze te zingen, en nog veel meer van dergelijke zaken. Het was slechts toegestaan deze godsdienstoefeningen uitsluitend in het openbaar, op de gebruikelijke tijden te houden op de gebruikelijke plaatsen. Deze maatregel was bedoeld om alle clandestiene niet-gereformeerde uitingen de kop in te drukken.

In een kerkordening, door de Staten van Utrecht uitgevaardigd januari 1590 (en 1593), werd bepaald dat men in de steden en ten plattelande verplicht was een nieuwe predikant aan te trekken, wanneer de vorige om welke reden dan ook vertrokken of overleden was. Elke nieuwe predikant moest aan de Staten worden voorgesteld, waarna hij door hen geëxamineerd en eventueel toegelaten zou worden. Wanneer men niet tijdig een nieuwe predikant zou aanstellen, zou deze door de Staten worden benoemd. De Staten en de magistraat mochten echter zonder enige opgaaf van redenen een predikant of een andere kerkdienaar ontslaan, zonder toestemming van elkaar te hoeven vragen.

Het was predikanten verboden zelf ouderlingen en diakenen te benoemen. Dit was voorbehouden aan de magistraat. Kerkenraadsvergaderingen tussen de predikant, ouderlingen en diakenen mochten slechts met toestemming van de magistraat worden gehouden, en wel uitsluitend in aanwezigheid van afgevaardigden van de magistraat. Het was niet toegestaan om andere dan kerkelijke zaken op deze vergaderingen te behandelen. Vastgelegd werd de verplichting, voortaan de gedoopten te administreren, bepalingen werden opgenomen betreffende het heilig Avondmaal, de beproeving, het huwelijk en de predikingen. De kerkelijke discipline, ook wel de broederlijke vermaning genoemd, zou dienen te geschieden volgens Mattheus 18, door een afgevaardigde van de kerkenraad. Wanneer men na 3 vermaningen nog niet berouw heeft getoond, moet de onboetvaardige gestraft worden door uitsluiting van het Avondmaal.

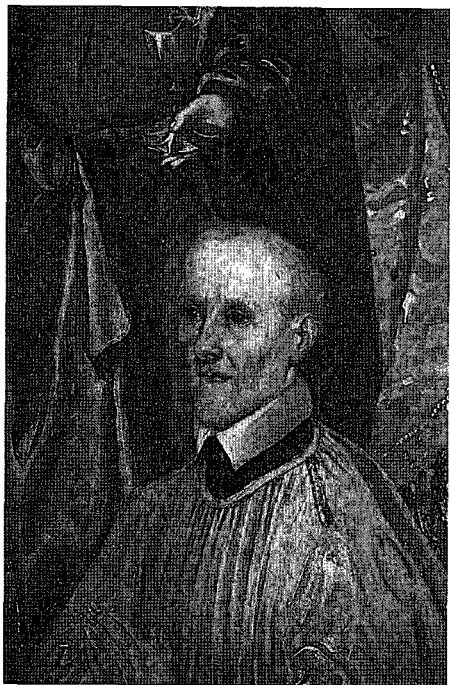
Merkwaardigerwijs werd deze kerkordening pas in november van dat jaar in Rhenen afgekondigd.

Op 7 maart 1592 werd de aanstelling van Van Oosterzee bevestigd, en wel met ingang van Vrouw Lichtmis ! (een oude 'katholieke' datumaanduiding: 2 februari). Van Oosterzee kwam te wonen in het convent, waar toen ook nog steeds enkele

Agnieten in woonden.

Een van de eerste zaken die Van Oosterzee regelde was het door de 'policie' (het stadsbestuur) aanstellen van twee kerkenraadsleden en twee aalmoezeniers (diakenen). Hij nomineerde hiervoor de substituut schout Gerrit Knijff en burgemeester Dulcken als kerkenraadsleden, en Aelbert Verweij, Willem Elisz. en Jan Jansz. Snijers als aalmoezeniers, hetgeen door de politie werd overgenomen. De aalmoezeniers werd opgedragen goede administratie van hun uitgaven aan te leggen. Kerkenraadsvergaderingen mochten alleen in aanwezigheid van een afvaardiging van de magistraat plaatsvinden.

In mei 1592 bleek een vicarie in het Gasthuis á 50 gulden door overlijden te zijn vrijgekomen. Het stadsbestuur vroeg aan de stadhouder van Utrecht, die het recht bezat deze vicarie te collationeren (vergeven), om deze vicarie te mogen aanwenden ten behoeve van het onderhoud van de predikant, de koster en andere kerkdienaren. De stadhouder stemde hierin toe en bepaalde dat de vicarie mocht dienen ten behoeve van het onderhoud van de predikant, de koster en de reparatie van de kerk.

De Rhenense priester Johan Ludolfsz. Van Rhenen op een zijluik van het triptiek van de Laudes Marianae, door Nicolaes van Borculo, Utrecht, Museum Catharijneconvent.

Johannes Ludolphi

Een interessante geschiedenis is die van de vicaris Johannes Ludolphus of Ludolphi. Hij heette ook wel Johan van Rhenen. We komen zijn naam voor het eerst tegen in de kerkrekening van 1572, waar hij m.i.v. 1 juni uitbetalingen krijgt voor verrichte kerkdiensten. Hij heet dan aanvankelijk Jan Lulofszoen en is kennelijk Heer Cornelis Gerritsz. opgevolgd. In 1573 heet hij clerck of clericus, hij behoort dus tot de geestelijkheid. Dan ontbreken enkele kerkrekeningen, maar vanaf 1578 staat hij geboekt als Heer Jan Luloffs of Heer Jan Luloffs zoon, hij is dan dus inmiddels tot priester gewijd. In de kerkrekeningen van 1591 t/m 1617

komt jaarlijks de volgende post voor: Heeren Jan Ludolffsz. ende Thonis Evertsz. Vicarissen ende Wouter Henricxsz. coster voir hoir ordinaris off enckele presentie elcx een stuver sdaeghs, maeckende voor hem drieen 54 £. Bij de post van 1607 staat: Heer Jan Ludolffsz., Anthonis Evertsz. ende Wouter Henricxsz. coomen jaerlicks voor haer ordinaris presentie den tijdt van een geheel jaer d somme van Liiij £ waarvan den rendant haerluijden gecort heeft vj £ tot betaelinge vande schoolmeester voor zijn extraordinaris kerckendienst, coempt xlvij £. In maart 1592 is er nog een kwestie over de verdeling van de 'pot' van de presentiegelden, en in november moet een achterstand aan presentiegeld over de jaren 1579 tot 1582 aan de vicarissen worden uitbetaald. Het is opvallend, dat nog tot zo'n 37 jaar na de Reformatie in Rhenen aan een oude, rooms katholieke instelling als vicarissen, gelden worden uitbetaald.

Over Johannes Ludolphi is een diepgaand onderzoek gepubliceerd door Casper H. Staal¹³. Hij toonde aan dat de vicaris omstreeks 1600 uit Rhenen met de relieken van Cunera is verdwenen. Daarna is hij geruime tijd in Vleuten op het Huis den Ham als priester werkzaam geweest en hij overleed op 7 mei 1615. Uit het feit dat in Rhenen tot aan 1617 presentiegelden aan hem zijn uitgekeerd, volgt dat een ander het geld voor hem in ontvangst moet hebben genomen.

Er is trouwens nog meer over hem bekend, en wel gedurende zijn verblijf in Rhenen. In 1588 vroeg hij aan de magistraat van Rhenen toestemming om 10 of 12 burgermeisjes te mogen leren lezen en schrijven. Na overleg met de schoolmeester besloot de magistraat hem toestemming te verlenen om 12 meisjes, en meer niet, te leren lezen en schrijven. Hij moest echter aan de gewone schoolmeester in vier termijnen het normale schoolgeld uitbetalen, dat de meisjes normaliter aan de schoolmeester zouden hebben betaald. Dit houdt in, dat Jan Ludolffsz. er kennelijk nog wat aan overhield. Hem werd echter verboden om boeken te gebruiken, die 'contrarie die gereformeerde religie' waren en hij moest die boeken bovendien eerst aan de magistraat ter inzage geven. Het mini-schooltje had kennelijk succes, want in 1589 verzochten enkele burgers zelf aan de magistraat, om ook hún kinderen op het schooltje van Jan Ludolffsz. te mogen school laten gaan. Na overleg met de gewone schoolmeester werd het aantal van 12 leerlingen uitgebreid tot maximaal 20 leerlingen, mits alle ouders het normaal verschuldigde schoolgeld aan de schoolmeester betaalden.

Hoe het zit met de aanwezigheid van Jan Ludolffsz. in Rhenen ná 1600 is nog onduidelijk. Er bestaat een testament uit 1603¹⁴ van Gijsbertgen en Marie Huijbertsz., waarin zij bepaalden dat heer Johan Ludolffs en zijn moeder in het huis, waarin zij toen woonden, zouden mogen blijven wonen tot aan het overlijden van de moeder toe. Tot onderhoud van zijn moeder zou heer Jan het halve inkomen, dat bij het huis behoorde, tot aan haar dood mogen genieten. Daarna zou

Jan het huis moeten verlaten ten behoeve van twee arme vrouwen, aldus het testament. Mogelijk is de moeder vlak daarna overleden, want in 1606 blijkt Jan eigenaar te zijn van een huis met één haardstede¹⁵, dat blijkens de vermelde volgorde tussen het tolhuis en de commanderij moet hebben gelegen, dus aan de huidige Koningshof. De moeder was mogelijk in 1572 reeds weduwe, want toen was er een Kunera Luijloff Jansz. weduwe, dus de weduwe van Luijloff Jansz., die een gedeelte van de weigemeente pachtte ten behoeve van het inscharen van vee. Dit zou de moeder van Jan Ludolffsz. geweest kunnen zijn.

Slot

Met de komst van de predikant Willem van Oosterzee en de beschrijving van de mij bekende gegevens van Jan Ludolffsz. hebben we intussen de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw bereikt. Hiermee begint de grote opmars van de Hervorming in Rhenen. Zoals vrijwel overal in ons land gold dit voornamelijk het calvinisme. Ik zal later verder op de geschiedenis van de Hervormde Kerk te Rhenen ingaan.

Dit artikel is een verdere uitwerking van de lezing, door mij gehouden op 18 oktober 1997 ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken.

Noten:

- ¹ Oud-archief Rhenen, Inv. 777.
- ² Oud-archief Rhenen, Inv. 777.
- ³ Achief Duitse Orde, Inv. 2325. De vicarissen en de priesters die ondertekenden waren: Gijsbert de Weess, Joest Goch, Theodricus Goch, Wilhelms de Someren(?), en Theodricus Holl en voorts Arnoldus de Bruijn, Henrico Lijster, Bernardus Lijster, Cornelis die Greeff, Johannes Beijer.
- ⁴ Johan van de Water, Groot Placaatboek 1729 III, 4.
- ⁵ Oud-archief Rhenen Inv. 3, p. 1.
- ⁶ 'dit alles volgens de bevelen van de hooggeboren Heer graaf Johan van Nassau in opdracht van de prins van Oranje, stadhouder 's lands van Utrecht, aan burgemeesters en schepenen de 30e januari laatstleden gedaan'.
- ⁷ '..... die reparatie gedaen aen het Conventshuijs daer die predicant Oosterzee inne woont bij de Mater procuratrix '.
- ⁸ In de stadsnotulen staat 1580. Er heeft zich echter vaker een verwisseling tussen 1579 en 1580 voorgedaan,, zodat we hier moeten veronderstellen, dat het jaar 1579 is geweest.
- ⁹ 'ende dat om te schouwen allen incomen die daer vuijt rijsen moegen ter tijt anders daerinne geordonneert sijn'.
- ¹⁰ Over pater Gerrit Jansz. van Aken, afkomstig uit Alkmaar, volgt later een korte beschrijving.
- ¹¹ ' int affsetten vande beelden ende schoenmaecken vander kercken'.
- ¹² In de stukken staat 'gesubstitueerd pastoor', dus was hij een vervangend pastoor, in de plaats gesteld voor iemand anders.
- ¹³ Staal, C.H., 'Johan Ludolph van Rhenen, vicaris te Vleuten, paap op Den Ham en redder van de Cunera-reliëken', in: Jaarboek Oud-Utrecht (1996), p. 69-86.
- ¹⁴ Oud-archief Rhenen Inv. 906.
- ¹⁵ Oud-archief Rhenen, Inv. 275.

OLD RHENEN

ZEVENTIENDE JAARGANG

SEPTEMBER 1998

NO.3

***Bestuur van de
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken***

Voorzitter : Dr. H.P. Deys, Rhenen, tel. 0317-612812
Secretaris : Ing. H.B. Gieszen, Bruine Engseweg 40,
3911 CL Rhenen, tel. 0317-616076
Penningmeester : W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067
ABN-Amrobank 41.98.73.708, Postbank 1211163
Leden : H.E. Dekhuijzen, Rhenen, tel. 0317-612653
Mw Ch. H. Delfin- van Mourik Broekman,
Veenendaal, tel. 0318-526839
A.J. van Drunen, Rhenen, tel. 0317-617038
Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039

Redactiecommissie Oud Rhenen:

Dr. A.J. de Jong, Voorthuizen, tel. 0342-471039
W.H. Strous, Rhenen, tel. 0317-614067

Inleveren kopij: Bruine Engseweg 25, 3911 CJ Rhenen

ISSN-1384-3338

*Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na
schriftelijke voorafgaande toestemming van de redactie.*

Omslagfoto: Naar een schilderij van J.M. Schäffer

O U D R H E N E N

Tijdschrift voor de Historie van Rhenen

uitgegeven door de

Historische Vereniging

Oudheidkamer Rhenen en Omstreken

zeventiende jaargang

september 1998

no. 3

Inhoudsopgave

Jacob van Manen Adriaanszn (Utrecht 1752 - Rhenen 1822)	blz.	5
Putten en pompen in Rhenen	blz.	12
Huisnamen in de binnenstad van Rhenen eind 16e eeuw	blz.	38

Jacob van Manen Adriaanszn (Utrecht 1752 - Rhenen 1822) patriot en schrijver, opvoedkundige en bestuurder

Willem H. Strous

Verantwoording

Het onderstaande artikel is een aantal jaren geleden aangeboden aan de redactie van Utrechtse Biografieën. Omdat Jacob van Manen niet zijn hele leven in Utrecht heeft gewoond en gewerkt werden er wat twijfels uitgesproken of Van Manen wel in de reeks zou passen; wellicht zou hij beter in te passen zijn in de regionale biografieënreeks die na de Utrechtse zou verschijnen. Begin dit jaar werd de auteur meegedeeld dat zijn bijdrage, na aanbrengen van de nodige correcties en aanvullingen, zou kunnen worden opgenomen in het vijfde en laatste deel van de Utrechtse reeks die in november 1998 zal verschijnen. In juni 1998 werd de auteur echter meegedeeld dat zijn bijdrage te mager werd bevonden ten opzichte van de andere. Bovendien vertoonde de Utrechtse periode van Van Manen nog omissies. Derhalve werd de bijdrage geweigerd.

De auteur is van mening dat alle gegevens die hij in de afgelopen jaren heeft verzameld niet in de la mogen blijven liggen. Gaandeweg zijn onderzoek kwam er een bijzondere man naar voren die de laatste twintig jaren van zijn leven in onze stad heeft gewoond en gewerkt. Als hoofdschout in 1803 te Rhenen aangesteld, welke functie na de Franse Tijd werd veranderd in vrederechter, heeft Van Manen jarenlang door zijn lokale rechtspraak zijn stempel kunnen drukken op de Rhenense samenleving van zijn tijd. In die twintig jaar bleef hij ook in Rhenen zeer productief op literair gebied waarvan de vele, door hem in de wacht gesleepte prijzen, als bewijs mogen dienen. En vanaf 1801 tot zijn dood in 1822 was hij schoolopziener in oostelijk Utrecht waardoor hij zijn ideeën op onderwijskundig gebied naar voren kon brengen.

Voortgekomen uit de kleine burgerij van Utrecht had Van Manen zich, door zijn uitzonderlijke kwaliteiten, een positie verworven en zich als een van de zeer weinige, vroege patriotten uit zijn kringen ook die positie weten te behouden, op een voor zijn afkomst hoog niveau. In de literatuur wordt zeer waarderend over hem geschreven.

Wellicht kunnen de reeds gevonden bijzonderheden eens leiden tot een volwaardige biografie. Nog steeds komen nieuwe gegevens boven water; ook wat hierna volgt is een aangevulde versie van de geweigerde bijdrage.

Jacob van Manen

Jacob van Manen werd op 15 april 1752 in Utrecht geboren als zoon van Adriaan van Manen, koopman in tabak, en diens tweede vrouw Johanna Vogel. Zijn moeder stierf op 4 oktober 1755, waarna zijn vader hertrouwde met Johanna Eggerix. Jacob trouwde op 26 mei 1802 te Renswoude met Anna Abrahamina Johanna Christina Brouwer. Zij kregen acht kinderen¹. Hij stierf op 6 november 1822 in Rhenen. Bij de volkstelling van 1829 komt in de registers van Rhenen geen enkele Van Manen, en eveneens geen A.A.J.C. Brouwer meer voor². Waar het gezin of de afzonderlijke gezinsleden gebleven zijn, is niet onderzocht.

Jacob van Manen begon zijn loopbaan als kleermaker. Daarnaast werd hij genoemd als vlekuitsdoener wat een voorloper van de hedendaagse stomerij moet zijn geweest. Hij was dus middenstander, een kleine zelfstandige. Maar hij was meer. Hij bewoog zich in literaire kringen en ontwikkelde zich tot publicist en literator. En hij sloot zich aan bij de patriotse beweging. Jacob had het geluk in Utrecht op te groeien waar de verlichte ideeën van het einde van de 18e eeuw in deze universiteitsstad een goede voedingsbodem vonden.

Hij was 29 jaar toen Joan Derk van der Capellen tot den Pol in 1781 zijn pamflet *Aan het volk van Nederlandt* liet verschijnen. Het was het tweede jaar van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) en de desastreuze gevolgen voor de Republiek lieten zich al voelen. Het pamflet riep de burger op mondig te worden, zich te verzetten tegen het heersende politieke bestel waarvan stadhouder prins Willem V het boegbeeld was, zich te bewapenen en gebruik te maken van de mogelijkheden van de drukpers. De oproep tot burgerbewapening werd in Utrecht ondersteund door de sinds 1780 verschenen *De Post van den Neder-Rijn*, een van de belangrijkste patriotse kranten en ook Jacob sloot zich aan. Hij werd secretaris van het exercitiegenootschap *Pro Patria et Libertate* en hanteerde in die functie veelvuldig de pen. Ter gelegenheid van de eerste verjaardag van 't Genootschap van *Wapenhandel* te Utrecht³ dichtte hij een cantate. Zo raakte hij tot over zijn oren betrokken bij de patriotse activiteiten in Utrecht.

Al eerder had hij pogingen ondernomen zich op literair terrein te onderscheiden. In 1775 was hij, 23 jaar oud, met de kunstschilder R. Gardenaar en de verkooptman J. de Waal, mede-oprichter van *De digtkunst bloeit, daar d'yver groeit*, waarvan ook zijn broer Jan van Manen, de drogist en courantier Pieter 't Hoen, de klerk Jacobus de Vaal en J.H. van Doelen lid waren. Als secretaris correspondeerde hij met J. Franq van Berkheij⁴. Later werd het genootschap omgedoopt in 't *Genootschap ter spreuke voerende Volmaakter door den Tijd*.

In een anonieme, handgeschreven persoonsbeschrijving⁵ wordt Jacob van Manen

vermeld als behorende tot de niet onverdienstelijke letterkundigen en dichters van het laatst der achttiende eeuw toen overal in de Republiek vooruitstrevende personen zich organiseerden in dichtgenootschappen om gelijkgestemde zielen te ontmoeten. In 1780 deed hij mee aan een literaire wedstrijd van het Leidsch Genootschap met zijn gedicht over *Gods Wijsheid in Zijnen Werken*. Hij werd niet bekroond maar zijn gedicht werd wel opgenomen in de werken van het Leidsch Genootschap.

Jacob bewoog zich op een breed terrein en sleepte bekroningen en medailles in de wacht met verhandelingen over zeer verscheiden onderwerpen. Door zijn literaire werkzaamheden en zijn connecties in genootschappen van kunsten en wetenschappen ontsteeg hij zijn maatschappelijke achtergrond. Al denkende en schrijvende verbreedde hij zijn gezichtsveld. Als hij in 1793 in zijn *Wijsgeerig en geschiedkundig onderzoek naar de wettige oppermagt in de Vereenigde Nederlanden sedert de afzwering van Philips II* verwijst naar de Unie van Utrecht moet hij onvermijdelijk de oligarchische structuur van zijn tijd die zich sinds Koning-Stadhouder Willem III in de Republiek heeft ontwikkeld, hebben verworpen. Ook over de militie van de Staat had hij zijn ideeën als hij in 1784 schrijft *Over het tot stand brengen van het krijgswezen*. Het is onvermijdelijk dat zijn literaire en zijn politieke bezigheden gelijke tred hielden.

Het vrijcorps waarvan Jacob secretaris was werd op 6 februari 1783 opgericht door en uit leden van de schutterij die zich vrijwillig buiten de reguliere acht vendels of compagnieën om verder wilden bekwamen in de wapenhandel. Het genootschap had naast het militaire aspect ook politieke bedoelingen: alleen patriotse medestanders waren welkom, en het corps stond, in tegenstelling tot de schutterij, niet onder toezicht van de vroedschap. Zo kon men bij het stadsbestuur aandringen op wijziging van het regeringsreglement van 1674 dat onder andere benoemingen van vroedschapsleden regelde. Omdat de stadsregering niet voldoende reageerde op de bezwaren tegen het concept-reglement werden uit elke compagnie 3 leden aangewezen om namens de bevolking met de vroedschap te onderhandelen, de zogenaamde geconstitueerden. Jacob van Manen was een van deze 24 vertegenwoordigers die, pas na sterke aandrang, door de vroedschap werden erkend. Hun politieke tegenstanders verspreidden eind 1784 het spotdicht "*Schets van eenige fraaye Characters*" waarin Jacob "*Een vlekbal, krom van rijmerij*" werd genoemd. Als geconstitueerde werd Jacob in 1785 direct betrokken bij de Sichterman-affaire. Jonathan Sichterman werd door de vroedschap gekozen als raadslid, en als consequentie tevens als officier van een van de vendels, met voorbijgaan van de uitdrukkelijke wens van de leden van het betreffende vendel die hem voor een officiersfunctie onbekwaam vonden. De strijd die hierover losbrandde tussen stadsbestuur en burgerij was fel en werd door de burgers, onder aanvoering van de

student Ondaatje, slechts onder dreiging met geweld gewonnen: de verkiezing van Sichterman werd ongedaan gemaakt. Toen de meerderheid van de vroedschap, met name de aristocraten onder hen, uit protest tegen het geweld aftrad boden de geconstitueerden nader overleg aan hetgeen niet werd geaccepteerd; de vroedschap wilde voor eens en voor altijd laten zien wie het bestuur in de stad uitoefende. De verkiezing van Sichterman werd gehandhaafd.

Naar aanleiding van deze onverkwikkelijke affaire startte Jacob van Manen een eigen krant, genaamd *De Vrye Nederlander* die hij tevens gebruikte om de ideeën van zijn genootschap te spuien. Zijn *De Vrye Nederlander* werd op de derde nationale vergadering van vrijkorpsen, in juni 1785, aangewezen als huisorgaan van schutterijen en exercitiegenootschappen in geheel Nederland hetgeen veel zegt over het belang van *Pro Patria et Libertate* en diens secretaris.

Na de inval door de Pruisen in september 1787 ontvluchtte hij als zovelen Utrecht. Waarschijnlijk dankzij zijn patriotse connecties stelde Johan Willem Hannes, heer van de heerlijkheden Empel en Meerwijk, hem in februari 1788 aan tot drossaard, om vervolgens goedkeuring van de Staten-Generaal op de aanstelling aan te vragen en te verkrijgen. De advocaat-fiscaal van Brabant, H. J. van Oldenbarneveld genaamd Witte Tullingh, tekende echter protest aan en kreeg gehoor; de goedkeuring op de aanstelling werd ingetrokken. Jacob van Manen loochende, in zijn verzoek tot herziening, zijn patriotse verleden - hij ontkende zelfs de acte van plechtige verbintenis ter verdediging van de republikeinse constitutie van 1785 te Heusden te hebben getekend -, wat voor Van Oldenbarneveld aanleiding was vervolging tegen hem in te stellen "op grond van voorliegen van de soeverein"⁶. Jacob verscheen niet voor het gerecht en de eis tot levenslange verbanning uit Staats-Brabant werd toegewezen.

Hij moet zich toen bij zijn eveneens uit de Republiek gevluchte mede-patriotten in Noord Frankrijk hebben gevoegd want in een van de bewaarde lijsten van vluchtelingen⁷ komt hij, naast vele andere Utrechtenaren, voor als Jacques van Mannen. Zijn beroep wordt dan niet vermeld, maar wel: "a servi le Patriotisme depuis 1783 et notamment en qualité d'aide Major de la Ville. Il a perdu par la Revolution une place de Bailli dans le Mairie de Bois-le-Duc. Poursuivi criminellement et decreté de prise de Corps, il a été obligé de quitter sa Patrie sans esperance de pouvoir jamais y retourner". Hij is daar dus aangekomen nadat hem het leven en werken in Noord Brabant onmogelijk was gemaakt.

Maar in 1793 is hij weer terug in het vaderland als hij in Renswoude wordt aangesteld als adjunctschout, secretaris en gaarder van de heerlijkheid. Ook die post zal hij hebben verkregen via zijn patriotse relaties.

In 1795 kwam hij terug op het landelijke en gewestelijke politieke toneel toen hij door het district Utrecht naar de Nationale Vergadering (1796 - 1797) werd afgevaardigd waar hij regelmatig het woord voerde. Ook daar trachtte hij zijn democratische idealen om te zetten in daden. Hij hoorde niet tot de radicale vleugel want terwijl hij prominent zijn aandeel leverde in de beraadslagingen over de Constitutie van 1796, werd hij bij de staatsgreep van 22 januari 1798 in de Gevangenpoort gevangen gezet. Tijdens deze detentie, die duurde tot augustus 1798, leverde hij een bijdrage in de vorm van een ingekleurde tekening met gedicht, gedaateerd 28 april 1798, aan het Album Amicorum van Mr Lambert Engelbert van Eck (1754-1803)⁸, zijn mede-gevangene. Het gedicht begint met:

*"'k Verfoei, als gij, 't geweld dat ons hier samen bragt.
Doch geenzins de uren van ons Staatsgevangen leven!"*

In de daaropvolgende jaren was hij lid van het Departementaal Bestuur van de Rijn (1799-1802), lid Commissie Watersnood (1799), lid Commissie tot afhandeling der onafgedane stukken en gecommitteerde tot den Staat van dijken, wegen en wateren binnen het Departement van den Rijn.

Daarna kwam zijn Rhenense periode.

Deze laatste twintig jaren van zijn leven was hij min of meer uitgespeeld op het politieke vlak. In 1803 werd hij aangesteld als (hoofd)schout van Rhenen; in 1811, als Nederland een provincie is van Frankrijk, heette zijn functie Juge de Paix, en vanaf 1813 tot aan zijn overlijden in 1822 werd hij Vrederechter genoemd. Daarnaast was hij in het district werkzaam als dijkgraaf en schoolopziener. Dit waren echter allemaal betrekkingen op lokaal en regionaal gebied; op gewestelijk en nationaal vlak deed hij niet meer mee. Nadat Willem V vanuit Oranienburg in 1801 zijn aanhangers toestemming had gegeven weer ambten te aanvaarden en vele oud-regenten hun plaats in de maatschappij weer innamen, kwam Van Manen politiek op het tweede plan.

Hij wijdde zich aan zijn in 1802 gesticht gezin, aan zijn werk als schoolopziener van het district, en aan zijn literaire werkzaamheden. In de gemeentelijke archiefstukken komt hij nog slechts voor als hij weer eens overhoop ligt met het gemeentebestuur van Rhenen over bijvoorbeeld aan wie het recht toekomt van het luiden van de klokken van de Cunerakerk⁹. Het was de tijd van scheiding van kerk en staat; de kerkgebouwen werden toegewezen aan de geloofsgemeenschappen, de torens van die kerken vanwege hun strategische belang aan de overheid. De conflicten met het stadsbestuur zijn echter niet in de persoonlijke sfeer uitgevochten want de aangevers van Van Manen's overlijden in 1822 waren de heren Hendrik Huibert van Deventer,

burgemeester, en Johannes Christiaan Paulus Eliza Menso, als goede vrienden van de overledene.

Hij schreef in deze jaren verhandelingen over een breed scala van onderwerpen: *De reden van 't gering getal beoefenaars van 't historisch vlak der schilderkunst in ons vaderland; De levenswijze, gewoonten en zeden onzer voorouders van de vroegste tijden tot het eind der 16e eeuw; Over de weelde bij de inwoners der Nederlanden en hare voortgang en invloed op den burgerstaat*. In 1821 werd hij door de Maatschappij van Letterkunde te Leiden benoemd tot lid, maar waarschijnlijk ten gevolge van zijn spoedig overlijden daarna, werd hij niet vermeld op de ledenlijst.

Daarnaast behoorde hij vanwege zijn positie als schout in de beginjaren en later als vrederechter tot de notabelen van Rhenen en heeft hij door deze positie zijn stempel kunnen drukken op de lokale samenleving

Toch, en dat is een vraag waarop nog geen antwoord is gekomen, heeft hij moeite gehad zijn gezin te onderhouden. In 1815/1816 wordt in de gemeenteraad een verzoek van Van Manen in handen gesteld van de burgemeester om hem mee te delen dat men niet genegen is hem de jaarlijkse 100 ton turf ten laste van de gemeentekas ter beschikking te stellen¹⁰. Terwijl zo'n emolument, waarop Van Manen zich beroept, zijn financiële noden zou hebben kunnen verlichten. Toen hij overleed liet hij zijn vrouw en talrijk kroost achter in de zorgen van de Gast- en Weeshuismeesters¹¹. Van Manen was er niet in geslaagd, met al zijn banen en baantjes die toch voor een min of meer vast inkomen garant hadden moeten staan, zijn gezin in goede financiële toestand achter te laten.

Literatuur

Bruin, R.E. de, "De tweede ronde. De rol van Utrechtse patriotten in de Bataafse-Franse tijd". In: *o Vrijheid! onwaardig pand!* Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht/Cred. T.J. Hoekstra ... et al. Bilthoven: Vereniging Oud-Utrecht. -III

Elias, A.M., en Paula C.M. Schölvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810*, Amsterdam 1991

Hulzen, A. van, *Utrecht in de Patriottentijd*, Zaltbommel, 1966

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1784 en 1785, 1787, en 1795

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel III, Leiden 1914

Sas, N.C.F. van, "Politiek als leerproces: het patriottisme in Utrecht, 1783-1787". In: *o Vrijheid! onwaardig pand!* Aspecten van de patriottenbeweging in stad en gewest Utrecht/Cred. T.J. Hoekstra ... et al. Bilthoven: Vereniging Oud-Utrecht. -III.

Sas, N.C.F. van, "Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de

patriottentijd. Enkele kanttekeningen". In: *De Nederlandse revolutie? 1787*, Amsterdam 1988, pag. 181 e.v.

Singeling, C.B.F., *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800*, Utrecht 1991

Vereniging Veluwe Geslachten, *Index op de doopboeken Rhenen 1634-1812*

Centraal Bureau voor Genealogie, *Jaarboeken IV (1950) en VI (1952)*

Noten

- ¹ Rijksarchief in Utrecht, Memorie van successie 11 juni 1823
- ² Oud Archief Rhenen (OAR), inv.nr. 629, Volkstelling 1829/1830
- ³ Muller Catalogus nr 1275 vf 864
- ⁴ Gemeentearchief Leiden, Collectie LFvB 60
- ⁵ Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief Van Dam van Brakel, inv.nr. 195
- ⁶ Rijksarchief in Noord-Brabant, Raad van Brabant 1586/1591-1795, Criminele procesdossiers 1598-1795
- ⁷ Algemeen Rijksarchief Den Haag, Collectie Dumont - Pigalle, inv.nr.12, Lijsten van vluchtelingen
- ⁸ RAG, Archief Van Eck, inv.nr. 51
- ⁹ OAR, inv.nr. 440 1797-1803B Minuten van resolutien van de vroedschap, de municipaliteit, den raad, het gemeentebestuur
- ¹⁰ OAR, inv.nr 563, fo 14, Notulen Raad Gemeente Rhenen 1814-1826
- ¹¹ OAR, inv.nr. 563 Notulen Raad Gemeente Rhenen 1814-1826, vrijdag 22-11-1822

Putten en pompen in Rhenen

dr. H.P. Deys

De mens heeft voor zijn levensbehoud, maar ook voor zijn hygiëne altijd een grote en dringende behoefte aan water gehad. Deze behoefte heeft in het verleden soms tot grootse werken aanleiding gegeven wanneer dit water van verre oorden moest worden aangevoerd. Wanneer wij denken aan de aquaducten die in de Romeinse tijd, maar ook wel daarvoor, door mensenhanden werden opgebouwd, dan bewijst dit de absolute noodzaak van een toereikende hoeveelheid water.

Natuurlijk gold dit ook voor de Rhenense bevolking, alleen was hier gelukkig voldoende water in de bodem aanwezig. Door middel van het graven van een put kon men dan vrijelijk beschikken over water van voldoende kwaliteit. Op het platteland, in Elst en vooral ook in Achterberg, lag dit grondwater niet bijzonder diep. In de Rhenense binnenstad echter moesten diepe putten worden gegraven, voordat men tot aan het grondwater was gekomen.

Wij moeten onderscheid maken tussen het begrip put en het begrip pomp. Bij een put wordt een diep gat gegraven, waarna men het water met behulp van een put-emmer naar boven kon trekken. Bij een pomp wordt ook een put gegraven, maar hierbij wordt het water door middel van een pompmechanisme naar boven gepompt. In Rhenen hebben wij in het verleden beide systemen gekend, waarbij de put, als oudste en eenvoudigste vorm, vroeger als enige mogelijkheid aanwezig was. Later, vooral in de laatste drie decennia van de vorige eeuw, heeft men alhier een aantal pompen aangebracht.

Putten

Waterputten werden vroeger steeds met de hand gegraven. Dit graven geschiedde als volgt. Na het graven van een relatief ondiepe put werd tegen de rand van het ontstane gat een bakstenen mantel gemetseld van, laten we zeggen, 2 meter hoogte. Na het hard worden van de specie werd de put van onderuit verder gegraven, waardoor de gemetselde mantel naar beneden zakte. Daarna werd bovenop de mantel weer een nieuw stuk gemetseld, waarna weer van onderen verder grond werd afgegraven. Dit ging net zolang door tot de gewenste diepte was bereikt.

De mantel was zo sterk dat deze de graver voor instorten van de grond behoeftte en later natuurlijk ook de put voor langdurig gebruik geschikt maakte. Dit soort putten heeft gewoonlijk een vrij grote diameter van om en nabij de 1 à 2 meter. Soms zien we, bij restanten van opgegraven putten, dat er her en der ijzeren stutten

van de ene zijde van de wand naar de andere waren aangebracht. Vermoedelijk hebben deze tevens gediend als klimijzers om een eventuele afdaling mogelijk te maken.

Bij de ouderwetse putten werd water geput door er een emmer aan een ketting of een touw in te laten zakken. Dit kon enigszins worden gemechaniseerd door een touw rondom een houten klos te laten wikkelen, die door middel van een slinger kon worden rondgedraaid. Ook werden wel ijzeren kettingen gebruikt. Het zal niemand verbazen, dat in het verleden vele malen per ongeluk (?) het touw in de put terecht kwam, waarna dit er door de plaatselijke smid weer moest worden uitgevist. Om het water in de put enigszins te beschermen tegen invallend vuil, maar vooral ook om er het hijsmechanisme van het touw of de ketting aan te bevestigen, werd boven de put een afdakje aangebracht. Een andere methode om de emmer gemakkelijk naar beneden en naar boven te krijgen werd gebruikt door de emmer door middel van een lange slagboom de diepte in te brengen. Een voorbeeld van de eerste soort put is te zien op afb. 737 in 'Achter Berg en Rijn' [voortaan afgekort ABR] en vaag op afb. 772. Een put met een slagboom is voor een deel te zien op afb. 778.

Een groot nadeel van het gebruik van een put, en dan vooral wanneer hier ook drinkwater uit wordt betrokken, is de grote kans op vervuiling van het water in de put. Bij ondiepe putten bestaat het gevaar van vervuiling door situaties in de nabije omgeving, zoals een begraafplaats of mestvaalt, en tegenwoordig natuurlijk gifbelten e.d..

Om het gemak van het putten van water te vergroten, en mede om de kans op vervuiling van bovenaf te minimaliseren werden sinds de tweede helft van de vorige eeuw omhulsels aangebracht boven de put, waarbij door middel van een mechaniek het water naar boven kon worden geheveld: de pomp.

Bij de beschrijving van de pomp beperk ik mij tot de eenvoudigste vorm, die van de zogenaamde perspomp. Hierbij gaat een lange dunne pijp de grond in totdat deze in het grondwater reikt. Ook kon een dergelijke pijp in een bestaande oude put worden aangebracht. Een andere manier, waarmee men een pijp in de grond kon slaan, is te zien op afb. ABR 583. Hier ging het om een vrij ondiepe put. Hierbij gebruikte men metalen kokers, die door middel van een flens aan elkaar geschroefd konden worden. Zo'n koker werd op de grond geplaatst en sterk verzwaaard door middel van zandzakken. Dan werd met water onder hoge druk gespoten, waardoor de onderliggende aarde wegspoelde en de koker zakte. Een nieuw stuk koker werd er op geschroefd en weer werd met water gespoten tot de koker weer ver genoeg naar beneden gezakt was, en zo voorts. Hier werd dan de ombouw bovenop de put geplaatst. Het bovenstuk van deze pijp werd verbonden met het zuigermechanisme, dat zich dus in de ombouw bevond.

Bij het eerst beschreven type was de pijp verbonden aan een bronzen of roodkoperen cylinder, waarin een zuiger heen en weer kan bewegen. Deze zuiger bestond uit een stuk hardhout, verzwaaard met een stuk lood. Aan de onderkant van de cylinder bevond zich een klepje en in de zuiger was een klepje aangebracht. Om de zuiger waren ter versteviging koperen banden aangebracht en leer met vet dienden als afdichting. De zuiger werd bediend met behulp van een zwengel. We kennen twee typen: bij het ene type ging de zwengel heen en weer, dus van links naar rechts, en bij het andere type liep de zwengel af en aan, dus van de pomp naar de bediener en terug. Er bestonden ook dubbele pompen waar meerdere uitlopen aan zaten, waarvoor ook twee zwengels nodig waren.

Wanneer de zuiger omhoog wordt getrokken, zal het klepje in de zuiger zich sluiten, en water wordt uit de pijp omhoog gezogen. Wanneer nu de zuiger weer omlaag gaat, dan sluit het klepje onderin de cylinder, waardoor het water niet terug kan vallen: het perst zich door de klep van de zuiger waardoor er boven de zuiger een kolom water ontstaat. Door een aantal malen met de zuiger heen en weer te pompen, zal er een steeds hogere kolom water boven de zuiger ontstaan, totdat deze via de tuit van de pomp naar buiten komt. Omdat men water maar tot maximaal ongeveer 6 m omhoog kan zuigen, moet bij diepe putten de cylinder onderin de put worden aangebracht. Water kan namelijk wel naar boven geduwd worden.

Het spreekt voor zich dat de beschreven mechanismen onderhoudsgevoelig waren. Reparaties aan de zuiger geschieden door loodgieters, reparaties aan het zwengelmechanisme door smeden. Verder waren nog andere vaklieden hierbij betrokken. We zien dan ook in de stadsrekeningen ieder jaar weer allerlei steeds terugkomende uitbetalingen aan smeden, loodgieters, timmerlieden en metselaars voor arbeidsloon. Winkeliers leverden materialen, zoals reuzel, slaolie, grof zout, katoen (kluwen lampe-katoen), menie etc. Zelfs de schoenmaker kwam er aan te pas, wegens de levering van leer voor de zuigers.

Ook werd rijloon uitbetaald ten behoeve van transport van materiaal, voornamelijk van Rhenen naar Elst. Later werden ook de kosten van de tram naar Elst gedeclareerd, maar er werd vroeger ook wel per schip vervoerd.

Stadspuiten

Rhenen kende in het verleden een aantal stadspuiten en -pompen, bedoeld voor openbaar gebruik. In vroeger tijden zijn er uitsluitend putten geweest, in later tijden kwamen hier veelal de mechanische pompen voor in de plaats. De oudste vermelding van een Rhenense put vond ik in 1560. Deze betrof de put op de Vismarkt, de huidige Markt. De eerste vermelding van een pomp in Rhenen

trof ik aan in 1739, toen besloten werd tot de bouw van de pomp op de Markt (ABR afb. 204).

Het doel van deze openbare putten en pompen, in een tijd toen er nog geen openbare waterleiding bestond, was het verzekeren van de watervoorziening ten behoeve van diegenen, die geen eigen put op eigen terrein bezaten. Het eigen bezit van putten en pompen is in de loop der tijden, met het toenemen van de welvaart, toegenomen. Zo bleek na de verwoesting van Rhenen in mei 1940, toen de gehele binnenstad en vele huizen aan de Herenstraat vrijwel plat lagen, dat de meeste woonhuizen aan de Herenstraat een eigen put of pomp in de achtertuin hadden staan.

Een bijkomend doel van de openbare putten was de watervoorziening bij branden. Dit was een voortdurende zorg van het openbaar bestuur, vooral in een tijd waarin nog veel huizen van hout waren gebouwd en van strooien daken waren voorzien. Daarom waren allerlei maatregelen gericht op het verkleinen van de kans op brand, zoals het minimaliseren van de voorraad brandhout bij bakkers, het verbod op dekken van daken met stro, het verbod op het storten van as en op het bewaren van gedroogde mest langs de openbare weg etc. De schoorstenen werden regelmatig gevisiteerd. Een belangrijke verplichting was dat de burgers leren brandemmers gereed moesten hebben staan, zodat in geval van brand er voldoende emmers beschikbaar waren. Om in geval van brand onmiddellijk een hoeveelheid water beschikbaar te hebben stonden er hier en daar zogenaamde brandbakken, welke steeds met water gevuld behoorden te zijn. In het begin van de 17de eeuw stonden er in de binnenstad drie van dergelijke bakken met een vurenhouten deksel erop: een bij de nieuwe brouwer bij het Gasthuiskerkje, de tweede bak, de zogenaamde 'Conventsbak' stond voor de kloosterkerk (vlak bij de Westpoort) en de derde in de Muntstraat. Ook was toen in een aantal brandladders met haken voorzien.

In februari 1649 was er sprake van een strenge winter en grote droogte. Iedere burger was toen verplicht een ton met water in huis te hebben om problemen bij brand te voorkomen. Tevens moesten alle leren brandemmers goed gerepareerd worden en op elk moment getoond kunnen worden. Gedurende deze periode zouden in plaats van één, twee kleppermannen de wacht houden, waarvoor dan ook dubbel klepgeld diende te worden betaald.

In 1696 waren er 4 putten in de binnenstad: bij de Syndicus (de Generaalsput), bij Palmert (het is nog onbekend, waar de brouwer Frans Palmert, 'de lieutenant', woonde, vermoedelijk doelde men op de pomp onderaan de Molenstraat), op het Kerkhof (hoek Torenstraat) en op de Markt.

Het hoofddoel van de putten en pompen was echter de openbare watervoorziening voor de huishoudens. De aanleg en het onderhoud van putten en pompen behoorde dan ook tot de zorg van het stadsbestuur.

Haakman beschrijft in 1847 vijf putten: die onder aan de Molenstraat, die op de Markt, die bij het oude kerkhof (hoek Torenstraat), de put in de Visscherstraat (Zuidwal) en de Generaalsput in de Herenstraat. Hij vertelt ons verder: 'Het is voorwaar geen geringe zegen, bijzonder voor de behoeftige klasse, dat men te Rhenen, in onderscheiding van zoo vele andere steden des vaderlands, ten allen tijde, zoowel des zomers bij langdurige droogte, als des winters bij felle vorst, zich op alle uren van den dag zonder eenige betaling, van versch water kan voorzien, hoewel het verkrijgen daarvan voor vele huisgezinnen met eenige moeite en tijdverlies gepaard gaat, omdat men het gewoonlijk in tonnen, die door twee personen tusschen stokken gedragen worden, moet afhalen. Slechts vier inwoners zijn van dien last bevrijd, doordien zij een dergelijke put in den tuin achter hunne woningen bezitten'.

Pompen

Rond het begin van de twintigste eeuw waren alle openbare putten in Rhenen voorzien van een mechaniek, waardoor we van pompen moeten spreken. Dit mechaniek bevond zich in een opbouw boven de put. We kunnen, naar de verschillende typen van de opbouw onderscheid maken in een drietal soorten pompen:

De pomp op de Fred. v.d. Paltschhof. Op de voorgrond Bertus van Altena. (1911).

- gemetselde pompen, dat wil zeggen dat de opbouw boven de waterput bestond uit gemetselde stenen.
- blauwe pompen, dit waren pompen met panelen van blauwachtige arduinsteen.
- ijzeren pompen waren pompen met een opbouw van gietijzer.

Op de blauwe pompen en de gemetselde pompen zat een grote houten deksel met een puntig torentje erop, geheel bekleed met zink. Het gehele deksel kon er worden afgehaald ten behoeve van reparaties. Duidelijk is deze kap zichtbaar op afb. ABR 406. Een enkele keer gebeurde het wel dat een of ander stuk gereedschap in de put viel. Het was dan reddeloos verloren, een kleine ramp want in die tijd moest vrijwel al het gereedschap door de smid zelf worden vervaardigd.

Laten wij de Rhenense pompen eens nader bekijken. Op de plattegrond in 'Achter Berg en Rijn', pag. 86/87 staan de meeste door middel van een zwarte stip aangegeven. Helaas is de kaart voor wat betreft de putten en pompen niet volledig.

De Koning van Denemarken

Beginnend in het westen, voor de huidige Garage De Rhoter, stond een ijzeren pomp. Deze pomp, aangelegd in 1881, is te zien op afb. ABR 374.

Medio 1880 deelde Albertus van Altena, logementhouder in de Koning van Denemarken, mede dat hij reeds lang het voornemen had zijn inrijdstal, genaamd het Klooster (thans Garage de Rhoter), te verbouwen. Omdat de gemeente eigenaar

De pomp bovenaan de Grutterstraat. (1910).

was van het ten westen grenzende erf en van de veldwachterswoning wilde hij met het gemeentebestuur in overleg treden. Hij wees op het fraaie beeld aan de linkerkant bij binnenkomst van de stad, gevormd door het mooie plantsoen en het postkantoor, (ABR 382 rechtsonder) maar de overzijde ervan, aan de rechterkant kon zeker nog worden verfraaid. Na overleg kwam men tot grondruil en de gemeente zou in de onmiddellijke nabijheid van zijn nieuw te bouwen schuur een welwaterpomp ten algemene gebruike aanleggen.

Dit is ook gebeurd: in juli 1881 is door de gemeente de opstand voor deze pomp aangekocht bij de Maatschappij de IJzergieterij De Prins van Oranje te 's-Gravenhage. De put werd gegraven door Jan Degen, puttenmaker te Oosterbeek, zijn knecht reisde naar Rhenen per boot. Het graven van de put kostte f 193,60 en ze was 12,10 meter diep. De IJzergieterij declareerde f 379,70 (12 gegoten buizen wijd 0,25 m en lang 2 meter f 180,08 en een stadspomp No 1 zonder binnenwerk voor f 191,= excl. vracht).

Servetstraat en Grutterstraat

Met de klok meegaand vinden wij de volgende pomp bovenaan de Grutterstraat. Dit was eveneens een ijzeren pomp en zo te zien van hetzelfde type als de eerstgenoemde. Deze pomp werd aangelegd in 1885.

Op 15 september 1885 kwam in de gemeenteraad de aanleg van putten in de Gruttersteeg en Servetsteeg aan de orde. Na discussie werd besloten deze zo hoog mogelijk bovenaan in de stegen aan te leggen. Men vroeg zich af of men er tevens een reservoir of brandput aan moest verbinden. Wanneer de put diep genoeg zou zijn, zoals bij het Rondeel, dan zou er altijd voldoende water aanwezig zijn en was een voorraadbak niet nodig.

In de raadsvergadering van 13-10-1885 deelde het raadslid Leccius de Ridder mede dat hij van verschillende kanten had vernomen dat het wenselijk zou zijn dat de pomp, die boven aan de Grutterstraat zou worden aangelegd, boven aan de Molenstraat zou worden geplaatst. De burgemeester gaf echter te kennen de wenselijkheid daarvan niet in te zien, bovendien was aan dat werk reeds een begin van uitvoering gegeven. Uit de rekeningen blijkt, dat er zowel bovenaan de Grutterstraat, als boven in de Servetsteeg een pomp werd aangelegd. Beide waren 22 meter diep. Het was Hendrik Degen uit Oosterbeek die dit werk klaarde.

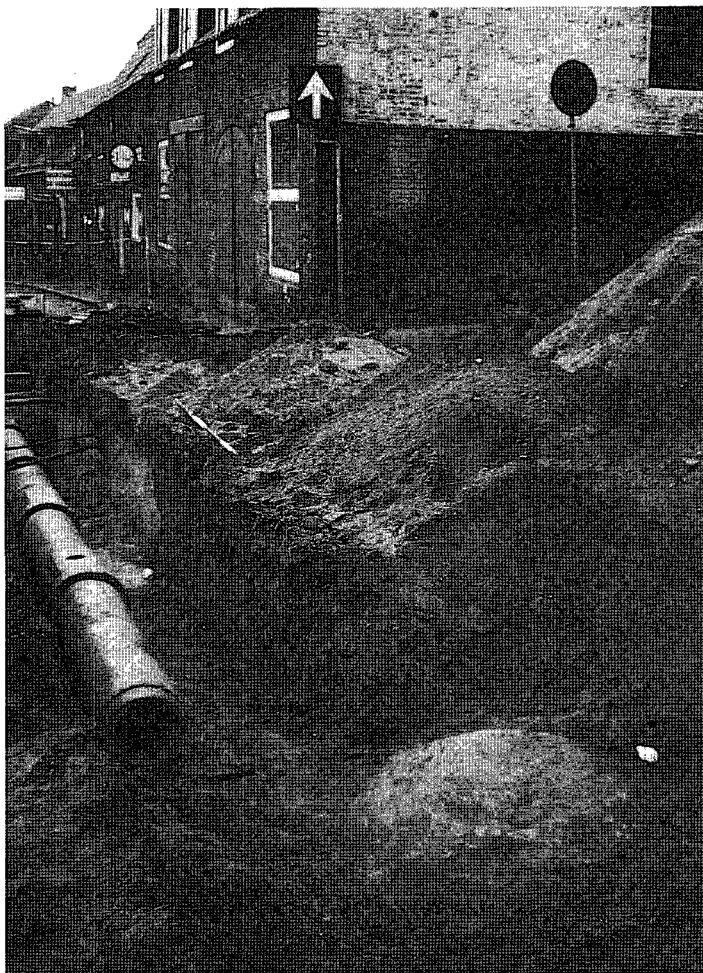
Bovenaan de Molenstraat

Bovenaan in de Molenstraat, ongeveer ter hoogte van het pad naar de molen, heeft een welwaterput gestaan. Deze werd in 1887 gegraven door Hendrikus Degen, de

diepte bedroeg 23,40 m. Wanneer de put werd gedicht is niet bekend, de restanten ervan werden omstreeks 1985 teruggevonden, zie de foto.

Onder aan de Molenstraat

Sinds mensenheugenis stond er een pomp onderaan de Molenstraat. Dit was een bijzondere en luxueuze pomp en deze had de bijnaam Raaijepomp, plat voor Raderpomp (zie afb. 335, 358a, 362, 510a, 511 in ABR). Vermoedelijk heeft deze

Bij rioleringswerkzaamheden te voorschijn gekomen put van de voormalige pomp bovenaan de Molenstraat. (1985).

Rhenen. N. 734.

De Raaijepomp, onderaan de Molenstraat. (1900).

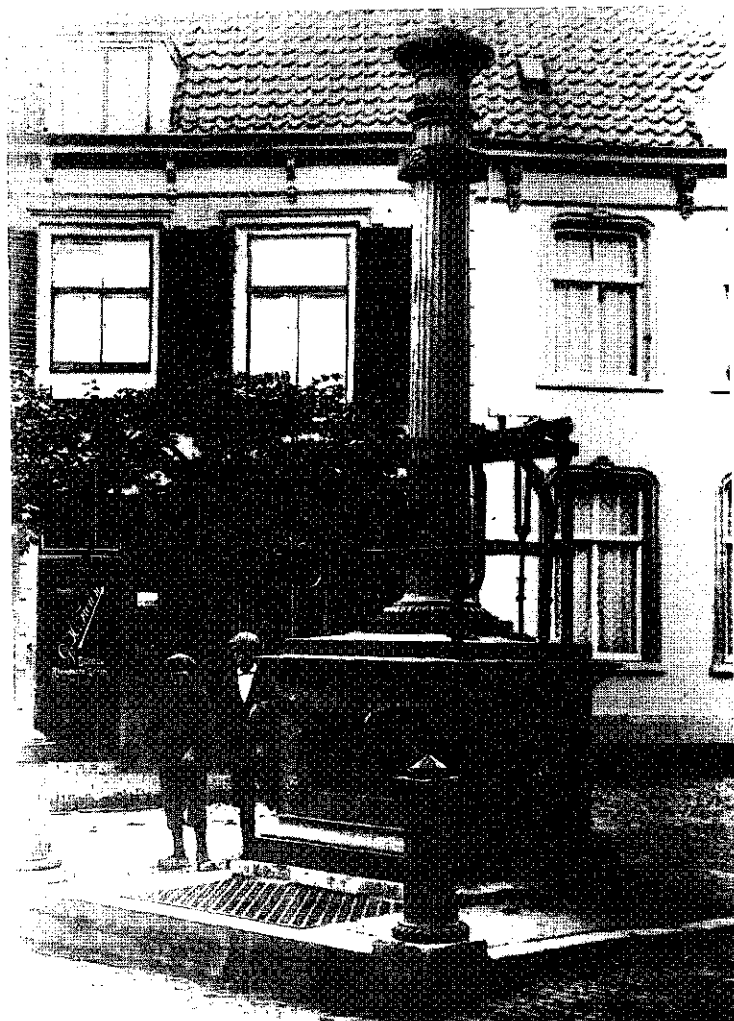
vroeger een mechaniek door middel van radere bezeten. De laatst bekende versie van deze pomp bestond uit een vierkant tableau met vier paaltjes erom heen. Het mechaniek bevond zich hierbij voor een deel buiten de opbouw, zoals duidelijk te zien is op de oude foto's. Het is weer een ijzeren pomp, nu met een dubbele uitloop. Het onderste deel van de opbouw bevatte vier gietijzeren panelen, die er af konden worden geschroefd ten behoeve van reparaties. Ook de bovenste 'deksel' kon er worden afgehaald, wanneer de zuigerstang voor onderhoud er uit moest. Dit gold trouwens voor alle ijzeren pompen. De meeste pompen hadden onder de uitloop een rooster, goed te zien op afb. ABR 511 en 927. Hier kon het overtollige water in wegvloeiën, zonder dat het weer in de put terecht kon komen.

Hoe oud de pomp is, is niet bekend. Reeds in 1581 wordt de Rayderput in de archieven vermeld. Haakman vermeldt over deze pomp in 1847 het volgende: 'In het midden der Bovenstraat is een klein plein, waarop eene groote pomp met een dubbelen slinger, boven eene welput, welke tot algemeen gebruik is daargesteld, om in de behoefte van versch water te voorzien, en waarbij eene gestadige levendigheid van den morgen tot den avond plaats heeft'. De toenmalige Bovenstraat heet thans Herenstraat.

In juli 1872 werd het veranderen van de welwaterpomp bij de Molenstraat tot welwaterperspomp gegund aan de loodgieter D.H. van Noort voor f 575,=.

Na beproeving was gebleken dat de werking ervan zwaarder was dan die op het Rondeel en dientengevolge ook minder water gaf. De oorzaak moest grotendeels worden gezocht zowel in de grotere diepte der put als in het nieuwe werk. Vermoedelijk is in dit jaar de fraaie gietijzeren ombouw geplaatst. De herkomst

ervan heb ik niet kunnen achterhalen. Bij het beproeven van deze pomp was een gedeelte van het brandspuit-personeel nodig geweest, waarvoor de gemeente een vergoeding van f 11,- beschikbaar stelde. Tevens werd besloten, daar de brandspuiten van de gemeente niet meer aan de vereisten voldeden, in de begroting voor 1873 een post op te voeren tot aankoop van een nieuwe brandspuit. In 1881 stonden de brandspuiten gestald in de Gasthuiskapel, een restant van een middeleeuws bouwwerk dat vlak achter de huidige Rabobank heeft gestaan.

Nog een prentbriefkaart van de pomp onderaan de Molenstraat. (1930).

De Raaijepomp van de Molenstraat is niet lang voor de oorlog verwijderd omdat deze in de weg stond. Hij heeft een tijd in het Plantsoen gestaan maar raakte in verval, vooral ook als gevolg van vandalisme. Kennelijk wilde de gemeente er van af, want ongeveer in de zestiger jaren is deze als schroot verkocht aan Jan van Deelen. Sic transit gloria mundi.

De Generaalsput

Aan de noordzijde van de Herenstraat, even ten oosten van de Muntstraat, stond de Generaalsput. Deze put dankte zijn naam aan de 'Generaal', de hoofdschout Hendrik Smissaert (overl. 1786) die gewoond heeft op de hoek van de Herenstraat en de Muntstraat, die ook wel Generaalssteeg heeft geheten. In de tachtiger jaren zijn de resten van deze put bij graafwerkzaamheden teruggevonden.

Haakman (1847) schrijft over deze put: 'Voorheen werd er nog een groote gemetselde put, eenige voeten boven den grond, de generaalsput geheeten, vlak voor een der deftigste huizen op de Bovenstraat gevonden, die, onbruikbaar geworden zijnde, de buurt en vooral dat huis geenszins sierde. Bij de plaats gehad hebbende verandering der poorten, heeft men ook deze put doen verdwijnen, en het groote ijzeren hekwerk of de boog, waaraan de katrol, over welke de ketting voor den emmer liep, vastgeklonken was en die hoog boven het metselwerk uitstak, tot eene poort aan den ingang van het tegenwoordige kerkhof buiten de stad laten vermaken'. De toenmalige Bovenstraat was de Herenstraat, de stadspoorten werden omstreeks 1840 afgebroken en het toen nieuwe kerkhof ligt nu nog aan de zuidzijde van de Herenstraat. Het is thans het plantsoen, ten westen van de Gedachteniskerk.

Herenstraat

Onderaan de Plantsoenstraat, ongeveer waar nu het nieuwe Bevrijdingsmonument staat, heeft ook een pomp gestaan. Deze blauwe pomp, met dubbele uitloop, zien we op afb. ABR 284. Omdat we in reparatierekeningen steeds Heerenstraat vermeld zien staan heb ik dit als kopje voor deze pomp gekozen.

In 1872 werd besloten op de begroting een post op te voeren tot het aanleggen van een welwaterpomp in de nabijheid van de Bergbarriere. Het raadslid Sandbrink vroeg waar deze pomp dan wel zou worden geplaatst. De burgemeester antwoordde dat de geschiktste plaats leek onmiddellijk aan de westzijde van de poortierswoning aan de Bergbarriere, ter plaatse waar zich toen de slijpsteen van de ijzersmid G.J. Bovenschen bevond.

Toen men na een bespreking met Bovenschen de voor- en westelijke muur van de aan hem verhuurde woning had afgebroken, bleek dat de oostmuur en het dak zeer slecht waren, waarna men de gehele woning maar had gesloopt. Voor de plaatsing van de pomp bleek het intussen wenselijk meer plaatsruimte te scheppen, waarom

men de nieuwe woning ongeveer 1¹/₂ m meer oostwaarts had gezet. De gemeenteraad was verbolgen omdat dit zonder toestemming van de raad was gebeurd. De burgemeester verklaarde echter niet te hebben kunnen wachten met de plaatsing van de pomp, en dat Bovenschen nog tot 1875 huur betaalde en niet genegen was van die huur afstand te doen.

Na beraadslaging over de opstand van de welwaterperspomp, namelijk of deze van ijzer dan wel van hardsteen moest worden voorzien, gaf men de voorkeur aan hardsteen, waarna aan J.H. Pothmann te Arnhem het gehele werk werd gegund. De stenen welke door Verbrugh te Lienden waren geleverd en inmiddels aan de Loswal waren bezorgd, werden door B en W afgekeurd. De gemeente leed hierdoor geen moeilijkheden, daar aan P. de Leeuw het maken van het metselwerk met bijlevering van de stenen was opgedragen.

Na voltooiing door De Leeuw werd het werk geïnspecteerd door Pothmann, die constateerde dat een uitzetting van het metselwerk boven de waterspiegel van de put was ontstaan en als gevolg daarvan een uitwijking van de stenen was opgetreden. Hij sprak het vermoeden uit dat dit werk niet bestand was voor een gebruik met pompen. In elk geval was het werk niet van dien aard als van een goed en solied werk vereist kon worden. Hij keurde de pomp dan ook af.

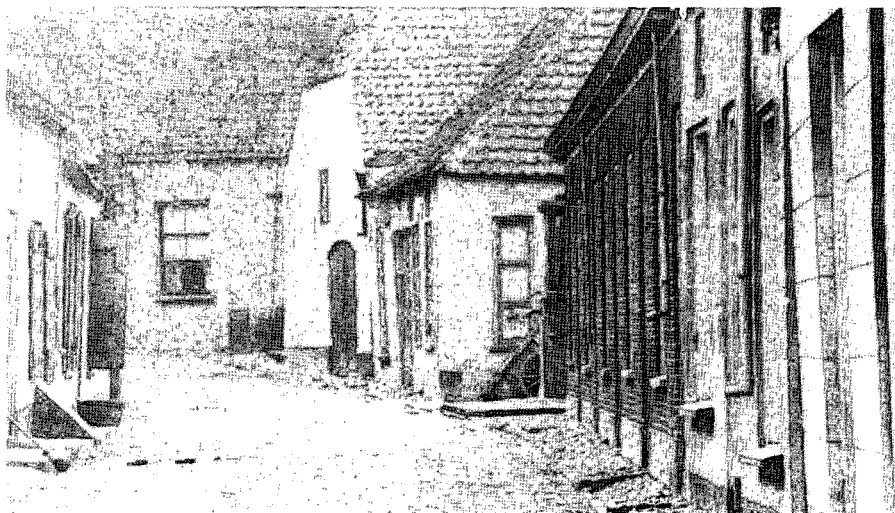
Bij herkeuring door de puttenmaker J. Degen uit Oosterbeek werd deze wederom afgekeurd, 'om die reden als dat hij nooit op welke wijzen ook goed afgeleverd kan worden'. Na overleg met De Leeuw werd besloten de put niet af te breken maar door De Leeuw te laten dempen en de zich daarin bevindende stenen te kopen voor f 100,=. Aan Degen werd opgedragen voor een billijke prijs een nieuwe put te graven. Hierbij kwam de plaats weer aan de orde, en na enkele alternatieve mogelijkheden werd besloten deze te kiezen iets boven de afgekeurde pomp. Degen nam het werk voor deze 18 m diepe put aan voor f 29,60 per meter diepte. Pothmann leverde een dubbelpomp met zuig- en persvermogen, stenen kast, rooster en ijzerwerk en met opstellingskosten bedroeg zijn rekening f 1225,=.

Visscherstraat (Zuidwal)

In de Visscherstraat (de huidige Zuidwal) tegenover de Puttersteeg heeft een gemetselde pomp gestaan. Een goede afbeelding ervan is mij niet bekend. Vaag is de pomp te zien op afb. ABR 475, geheel rechts achteraan. Reeds in 1562 wordt de put in de Visscherstraat vermeld. In 1745 is hier een nieuwe pomp aangelegd. Van latere tijd heb ik slechts reparatierekeningen aangetroffen. De pomp werd aangeduid als de 'Visscherstraatse pomp'.

Weverstraat

Op de hoek van de Weverstraat en Koningstraat stond een ijzeren pomp, zichtbaar op afb. ABR 481, 482, 484 en 487 en de uitloop en het rooster op afb. 927. Het is een iets afwijkend type als die bij de Koning van Denemarken, maar de pomp is vermoedelijk wel van dezelfde fabriek afkomstig.

Midden-rechts op de foto een gedeelte van de pomp aan de Visscherstraat. (1915).

In juli 1885 kwam in de Raad een ingekomen verzoek ter tafel van de bewoners van de Koningstraat en Weverstraat om in de Weverstraat een pomp aan te leggen. Dit verzoek was echter niet gezegeld en werd daarom ter zijde gelegd! Op 16-8-1885 volgde opnieuw een verzoek van bewoners van de Koning- en Weverstraat om in de Koningstraat een pomp 'daar te stellen', thans kennelijk wel van een (belasting)zegel voorzien. De heer Ramondt was vóór, doch hij wist niet of er wel voldoende geld voor was. Bovendien vond hij het wenselijker een pomp te plaatsen bij de Openbare school. Sandbrink vond, wanneer de Raad hiertoe zou besluiten, dat deze het beste te plaatsen zou zijn boven aan de Steile steeg, op de hoek van de Koningstraat en de 'zogenaamde' Weverstraat. Nadat de burgemeester te kennen had gegeven dat de kosten door af- en overschrijving uit de rekening van dat jaar zouden kunnen worden voldaan, werd op zijn voorstel met eenparigheid van stemmen besloten nog dat jaar die pomp te doen maken en de plaatsing aan Burgemeester en Wethouders over te laten. Het is toen kennelijk op de hoek van Koning- en Weverstraat, dus tegenover de Steile steeg geworden. Met de school werd bedoeld

de lagere school onder in de Koningstraat, waarvoor burgemeester Menso in 1870 de eerste steen had gelegd. Dit is later een MULO geworden.

De Markt (Vischmarkt)

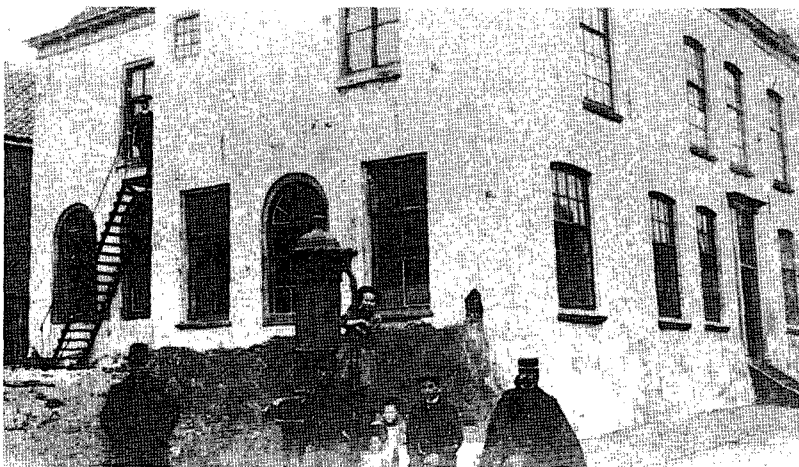
Op de Markt stond de bekendste Rhenense pomp, mede ook omdat deze door de beroemde tekenaar Jan de Beijer werd vereeuwigd. Het is ook de eerste pomp in Rhenen, die werd aangelegd in 1739. Het werk geschiedde tijdens een grootscheepse renovatie van de Markt, waarbij onder meer het Oude Raadhuis en de Waag werden gebouwd.

We zien deze pomp op de afb. ABR 204, 205, 206, 207. Foto's van deze pomp zijn gereproduceerd in afb. 208, 406, 437, 439 en 449. Het was een blauwe pomp, die in de laatste oorlog werd verwoest. Na een geslaagde actie 'Loop naar de Pomp' in 1978 is deze nu weer in volle glorie hersteld.

Kerkeput, St. Cuneraput

Onderaan de Torenstraat, op de hoek met het Kerkhof (Kerkplein) stond een gemetselde pomp, te zien op afb. ABR 496. Vermoedelijk is dit de oude St. Cuneraput of Kerkeput geweest.

Deze pomp werd in 1858 vernieuwd. Van Waveren leverde de benodigde koperen en loden pijpen en D.J. Levermann bracht de 4 stukken blauwe steen met lijsten, randen, hoekstukken, zerk etc. aan.

De pomp op de hoek van de Koningstraat en Weverstraat. In het huis op de achtergrond heeft G.C. Haakman gewoond. Later kwam hier de tapijtfabriek van Van Wijngaarden. (1900).

Het Rondeel

Voor het Rondeel, op de splitsing van de Kruisstraat in Rijnstraat en Kerkstraat stond een blauwe pomp met een dubbele uitloop, zie afb. 346 en 417. De welput voor deze pomp werd door J. Degen, metselaar te Oosterbeek gegraven eind 1894. Hij rekende voor de 44 voeten (ca. 15 m.) 3 gulden per voet. De Wageningse steenhouwer D.J. Leverman verzorgde in juli 1895 de hardstenen bovenbouw en in september leverde J.H. Pothmann, pompenmaker te Arnhem een stel koperen pompen voor f 510,=.

Bestedelingenhuis

Niet als stip op de plattegrond weergegeven, maar wel zichtbaar op afb. ABR 489 en 490, was de pomp in de binnenhof van het voormalige bestedelingenhuis aan de Gasthuisstraat. Het was een gemetselde pomp en deze droeg het jaartal 1892. Het is niet bekend of er vóór die tijd een oudere pomp of put heeft gestaan, mogelijk was het de put 'bij de nieuwe brouwer bij het Gasthuiskerkje', hierboven reeds vermeld.

De pomp bij het veer

Willem Udo, pachter van het veer, scheef in 1864 aan B & W dat er in of bij het veerhuis geen welwaterpomp aanwezig was, waaraan grote behoefte bestond, daar het rivierwater in de zomer niet altijd drinkbaar was en in de winter bij sterke vorst het halen uit de rivier zeer moeilijk was. Hij had reeds het jaar ervoor om een pomp gevraagd. Het college wees het verzoek echter van de hand, 'omdat het ontbreken

De pomp op de hoek van de Torenstraat en het Kerkplein (het Kerkhof). (1910).

van een pomp bij het veerhuis geene ernstige redenen van beklag kan opleveren, aangezien op weinige uitzonderingen na, iedere bewoner zich dat gemis moet getroosten en de requestrant zich boven anderen, wegens de nabijheid der rivier, bevoorregt mag achten'. Toch blijkt uit reparatierekeningen (o.a. van 1880), dat er bij het veerhuis een openbare pomp heeft gestaan.

Naast de openbare pompen verschenen er later steeds meer particuliere pompjes in de privé-sfeer. De aanrechten hadden meestal een uitloop naar buiten op de straat. Het was de bedoeling dat dit water via een gootje in een put terecht kwam. Bij strenge vorst wilde dit niet altijd, want dan bevroor het gehele putje en ontstond er een dikke koek van ijs. Het water kwam dan op straat terecht en deze werd spiegelglad. Ook werd er wel eens een handje geholpen, want zo'n ijslaag op de weg was vroeger een buitengewone gelegenheid om sleetje te rijden. Hele slierten van aan elkaar gekoppelde sleetjes vertrokken bovenaan de Nieuwe Veenendaalseweg naar beneden. Via de Herenstraat stak men de weg over om via de Buitennomme verder te sleeën. Omdat de wegen toen nog grotendeels uit keien en klinkers bestonden, waren er vele bulten in het ijs en zo'n sliert met sleetjes maakte een lawaai alsof er een trein langs denderde. Ook andere straten leenden zich bij uitstek voor dergelijke ritjes: de Bontekoestraat en de Rijnstraat. Verkeer was er toen nauwelijks, dus gevaarlijk was het in dat opzicht niet.

Stadsuitbreiding

Eind 19de eeuw werd een aantal nieuwe woningen ten oosten van de binnenstad gebouwd, men sprak toen over 'buiten de Bergpoort'. Van 1880 tot 1890 vond de grootste uitbreiding plaats. In deze periode werden de huisjes gebouwd in de zogenaamde Waalbuurt, gelegen achter het tegenwoordige gemeentekantoor, voorts de huisjes in 'De Driehoek', die voor de Diaconie van de Ned. Herv. Gemeente door Willem van Nas werden gebouwd op de punt van de Nwe. Veenendaalseweg en de Oude Dijksestraat. Deze huisjes werden eind 1997 weer gesloopt. Tenslotte ontstond toen de zogenaamde 'Mevrouwenbuurt', het rijtje huizen aan de Herenstraat tegenover de Achterbergsestraatweg (afb. ABR 271 en 272). Vandaar dat de behoefte aan een pomp in de buurt bleek te groeien.

Zomer 1889 kwam er een verzoek van 15 eigenaren van huizen staande buiten en ten oosten van de stad, aan de Veenendaalscheweg, om in de nabijheid een pomp te plaatsen ter verkrijging van goed drinkwater. Sandbrink vond deze pomp niet zeer dringend, daar de verzoekers niet ver van de pomp aan de Bergbarrière woonachtig waren. Het verzoek werd 'vooralsnog' niet aangenomen.

In april 1891 verzochten de bewoners van de 'buiten de Bergbarrière nieuw gebouwde huizen', daar een pomp aan te leggen, 'daar zij bijna geheel van drinkwater verstoken waren dat zij nog al ver moesten halen en dat er gezinnen

waren die met wassen hun brood verdienden, terwijl een pomp tevens bij onverhoopte brand goede diensten zou kunnen doen'. Ook werd gewezen op de reinheid en gezondheid. Met deze 'nieuw gebouwde huizen' werd kennelijk de Waalbuurt bedoeld, die toen net gereed gekomen was achter het huidige gemeentekantoor. Een antwoord van de gemeente is niet bekend.

Het is niet duidelijk of het verzoek van 1891 afkomstig was van dezelfde groep bewoners, of van de bewoners van de Mevrouwenbuurt. In de beraadslagingen van de raad vond men dat een zeer geschikte plaats zou zijn de 'punt van de tuin der

De pomp op de Nieuwe Veenendaalseweg, bij de Openbare Lagere School. (1915).

huizen aan de Ned. Hervormde Diaconie alhier toebehorend. Men zou trachten dit op de begroting van 1892 te plaatsen. De bewoners kregen de mededeling 'Indien de middelen zulks toelaten...'. In 1894 werd meegedeeld, dat er nog geen gelden voor de daarstelling van een pomp beschikbaar waren.

Het buitengebied

Ook in het buitengebied, dus buiten de stadskern, hebben diverse pompen gestaan. Een bekende is die op het Spitsbergerpad (afb. ABR 382, net iets rechts van het midden). Dit was een gemetselde pomp. Onder aan de Openbare School aan de Nieuwe Veenendaalseweg, bij het begin van de Bantuinweg heeft een gemetselde pomp gestaan, zie afb. 528 en 566. In Achterberg had vermoedelijk vrijwel iedereen zelf een waterput, zodat er, bij mijn weten, hier geen openbare put of pomp heeft gestaan.

Elst

Ook in Elst stonden enkele openbare pompen of putten. Volgens een opgave uit 1909 waren daar de volgende putten/pompen: een put aan de Franseweg, een put aan de Veenendaalscheweg, een pomp in het dorp en een pomp aan de Straatweg. In augustus 1856 werd er bij de gemeenteraad een verzoek ingediend door een aantal inwoners uit Elst om, bij gebrek aan een toegang tot de pomp van het schoolgebouw, een andere toegang daartoe te krijgen, of wel 'ons met eenen nieuwe pomp te vereeren daar gebrek aan water ons onmisbaar is en wij het vermogen

missen ons zelve daarvan te voorzien'. De raad wees dit verzoek af op grond van het feit, dat de bedoelde pomp nimmer voor algemeen gebruik bestemd geweest was en er vooralsnog geen overwegende redenen waren om tot het aanleggen van een nieuwe pomp over te gaan.

In juni 1865 werd in opdracht van de gemeente aan de Franseweg door P. De Leeuw een welput gegraven. Deze was 40 voet diep, dus ca. 13 meter. Naar aanleiding van een verzoek van oktober 1865 van enige ingezetenen, een eind verderop op of aan de Franseweg wonende, om daar op kosten van de gemeente een welwaterpomp of put aan te laten leggen, rapporteerde een commissie dat 'zij niet kan ontkennen dat het voor de adressanten een genot zoude zijn in hunne nabijheid een put of pomp te hebben, waar door eenigen hunner het water op 500 ellen minderen afstand konden verkrijgen'. (Een el had in die tijd reeds de lengte van de standaard-meter). Bij lage waterstand was het touw uit die put, waaruit zij gewoonlijk hun water haalden, verwijderd. Daardoor moesten zij het water halen uit de 180 ellen verder in de Franseweg gelegen gemeentepomp, die daar de afgelopen zomer was aangelegd. Vermoedelijk wordt hiermee de pomp bedoeld, die aan de zuidzijde van de Utrechtsestraatweg, midden in Elst stond, zie foto ABR 871. De commissie schatte de kosten van een put ter plaatse waar de adressanten die verlangden op f 400,-, zodat geadviseerd werd het verzoek af te wijzen.

In febr. 1869 kwam deze kwestie weer aan de orde. Behandeld werd een brief van 30 bewoners van de Franseweg waarbij werd verzocht dat voor rekening van de gemeente daar een welwaterput zou worden gemaakt, daar zij een vierde uur van de gemeentepomp verwijderd waren en het pand waar zij vroeger gewoon waren water te halen nu verkocht was en de tegenwoordige eigenaar hen niet wilde toestaan dat zij aldaar water haalden. Omdat de raad van mening was, dat het als een eerste plicht der gemeente was om haar ingezetenen van goed drinkwater te voorzien, werd besloten in te stemmen met het verzoek. Ook deze put, 15 m diep, werd door de Rhenense metselaar P. De Leeuw gegraven.

Voorjaar 1875 kwam ter sprake, dat de pomp op de Franseweg te Elst gedurig defect was en diengevolge veel aan onderhoud kostte, zodat het wenselijk bleek om de pomp te veranderen in een put, hetgeen geschiedde.

In november 1904 kwam het verzoek van enige ingezetenen van het buurschap Elst om op de put aan de straatweg naar Elst een pomp te plaatsen. In december werd daarop besloten op de drie bestaande openbare putten te Elst pompen te slaan.

Kosten

Een voorbeeld van hetgeen de stad aan de pompen moest uitgeven geeft de hieronder verkort weergegeven rekening, opgemaakt in het jaar 1887: G.A.A. van de Wall te Arnhem: 22 ijzeren balken lang 1,65, (totaal f 25,09, vermoedelijk

stutbalken), geleverd franco per schipper Concordia. Hendrikus Degen puttenmaker te Oosterbeek, voor het maken van een welwaterput boven aan de Molenstraat, diep 23,40 m à f 10,=, samen 234,=. Gebroeders van Klinkenberg te Amerongen voor ontvangen Waalsteen: 17.000 stenen hardgrauw, f 182,75, vracht 14,45 samen f 197,20. De Maatschappij IJzergieterij De Prins van Oranje te 's- Gravenhage, 'Een georneerde Stadspomp No 1, het bovenstuk 0,50 m verlengd, zonder binnenwerk doch met as, opnemer en zwengel f 214,=. Een luikrand met luik f 1,= x 0,70 mr achter de pomp en 4 gesmeede krukankers 19,85. Een rooster ruitwerk 0,80 x 0,60 m voor de pomp f 10,=. Voor de wijziging van den slinger volgens opgaaf f 32,=. Meerdere vracht dan franco Rotterdam 2,76, samen f 278,61. Goedgekeurd door G.S. 30-9-1886.

Hendrikus Degen, puttenmaker te Oosterbeek, voor het maken van een welwaterput in de Koningstraat, diep 11,90 m à f 10,= komt op f 119,=. Sept/oktober 1887: E. Gompertz handel in Knight, Bevan & Sturges Prima Portland-cement: 1 vat Portland-cement f 6,70, contant f 6,20.

C.E. van Voorthuisen voor het verven van 4 openbare pompen f 10,=. Maatschappij IJzergieterij De Prins van Oranje te 's Gravenhage nov 1887: Een Stadspomp No 1 zonder binnenwerk, doch met asopnemer f 191,=. Voor de wijziging volgens opgave van den slinger f 20,=. Een luikrand met luik 1,= x 0,70 meter met vier gesmeede krukankers f 19,85. Een roosterruitwerk 0,80 x 0,50 meter vóór de pomp f 10,=. Meerdere vracht dan franco Rotterdam f 2,76 samen f 243,61. Met de pomp in de Koningstraat werd de begroting voor de 'kosten van waterleidingen, riolen, fonteinen, pompen etc.' overschreden.

De weduwe Gerrit Jacobus Bovenschen declareerde f 7.79 voor diverse pomp-onderdelen, waaronder een 'orle Menktje [een ornamentje] gemaakt'.

Van Waveren: reparaties aan de pomp op het Kerkhof, in het Rondeel, in het Plantsoen, in de Visscherstraat.

In de vorige eeuw en het begin van de 20ste eeuw waren, volgens de rekeningen, de volgende Rhenense vaklieden betrokken bij levering en onderhoud van pompen en putten:

IJzersmeden: Arend Bovenschen, Gerrit Roelof van der Horst, Pieter Marinus van Merkesteyn (Elst), Dirk Takken

Loodgieters/koperslagers: Gerrit en Johannes Baars, Dirk Hendrik van Noort, Pieter van Til, Ernst van Waveren

Timmerlieden: Albert Klomp (Elst), Cornelis Smit

Metselaars: Hendrik Roelof de Leeuw

Winkeliers: Cornelis Meijer, Jantje Roks, wed. Klomp, C.E. van Voorthuisen, Jacob Wicharts

Waterleiding

Inmiddels was in mei 1905 een aanvraag ingediend door de Rhenenaar Willem de Haas, ingenieur, die een concessie vroeg tot de aanleg van buizen voor een drinkwaterleiding in de kom der gemeente. Hij beargumenteerde de aanvraag met de volgende argumenten. Het water dat hij zou leveren was goed en koud. Velen in de gemeente moesten het water ver, in sommige gevallen zelfs van 350 m weg halen. Het inrichten van een badkamer zonder waterleiding was moeilijk en zeer duur. De moeilijkheid om water te verkrijgen belemmerde het bouwen van nieuwe huizen, een goede pomp kostte ca f 800, zodat de huur daardoor met f 50 verhoogd zou moeten worden. Nieuwe villa's zouden, wanneer er hier een waterleiding zou zijn, van badkamers voorzien kunnen worden en bovendien billijker en daardoor gemakkelijker verhuurd konden worden. Het bouwen ervan werd dus door een waterleiding in de hand gewerkt. Wanneer dit verlangd zou worden konden pompen en buizen zodanig ingericht worden, dat de gemeente er brandkranen op zou kunnen aanbrengen. De kosten hiervan zouden de gemeente op ca f 250 per jaar komen. Hij had nogal wat haast, want in verband met de op handen zijnde bouw van het nieuwe postkantoor aan de Herenstraat (dat thans nog steeds op de Paltsstof staat) wilde hij zekerheid hebben. Nadat er een commissie was benoemd tot het instellen van een onderzoek, (die rapporteerde dat een waterleiding wel in het belang der gemeente

Wageningen 18

De Stad Rhenen doet
aan **D. J. LEYERMAN**, Steenhouwer
Hier aan 't Ued is contact verkocht en aelverde

In Haarden, Fournuizen, Kachelen, Gereedschappen enz.

Rhenen, den 1861
aan *De Stadt Rhenen* doet
Louise van **H. B. Verschoen**, Me^r Smeid

werd geacht) werd uiteindelijk in september 1906 aan de Electriciteits Maatschappij "Rhenen" de concessie verleend. De overeenkomst bevatte 34 artikelen, waarop we in dit verband niet dieper in zullen gaan. Merkwaardig is nog wel, dat De Haas niet tijdig op de verlening van de concessie een schriftelijke bevestiging had gezonden dat hij de concessie aanvaardde, waardoor deze was komen te vervallen. Nadat hij deze opnieuw indiende, werd op grond van een wettelijke bepaling advies gevraagd aan de Gezondheidscommissie. Hierna werd de concessie alsnog verleend en kennelijk aanvaard. De aansluitingen van woonhuizen met de nieuwe waterleiding geschiedde door Piet van Til en Ernst van Waveren.

Interessant is nog het volgende gegeven. In juni 1905 werd door de burgemeester een fles water afkomstig uit de Visscherstraatse pomp opgestuurd naar het Laboratorium voor Scheikundige en Bacteriologische onderzoekingen te Amsterdam. De uitkomsten van het onderzoek waren:

Als drinkwater af te keuren. De hoeveelheid vaste stoffen en chloriden waren gelegen boven de hoeveelheden die voor zuiver drinkwater werden voorgeschreven. Voor het schoonmaken en bereiden van groente was dit water wel geschikt, behalve in die gevallen waarbij in dit water enkele producten zoals bonen of erwten niet gaar werden gekookt.

Het verdwijnen van de pompen

De commissie tot onderzoek der rekening heeft in 1913 ten aanzien van de post 'pompen en riolen' aanleiding gegeven om aan het gemeentebestuur in overweging te geven of de grote uitgaven die het voortdurend herstellen van slingers en zuigers enz. vergden, niet te ondervangen waren door enige pompen in buurten waar waterleiding algemeen in de huizen was aangebracht, te laten vervallen en andere die door hun monumentale vorm de gemeente versierden, van een waterleiding te voorzien.

In oktober 1919 kwam ter tafel, dat de pomp (vermoedelijk die boven aan de Molenstraat) weer eens in orde moest worden gebracht, maar dit ging niet goed omdat de jeugd ze dadelijk weer defect maakte. Toch was deze pomp daar meer dan nodig, want sedert de Barakken weer bewoond werden moesten die mensen helemaal naar beneden naar de pomp bij Koster, want die bij de school boven aan de Molenstraat was ook al tijden op non actief. 'Als de politie wat meer op de jongens lette zou ook daarin verandering ten goede kunnen komen'.

In december 1920 werd besloten om kranen aan te laten brengen op de pomp beneden aan de Molenstraat, de Plantsoenstraat, de Visscherstraat, bij de stal van het Hotel de Koning van Denemarken, zodra overeenstemming met de [Waterleiding-] Maatschappij Rhenen zou zijn bereikt.

Een voorbeeld van een 'particuliere' pomp. Achter het dubbele herenhuys van dr. Comerell en Willem de Haas (Herenstraat 84/86) stond en staat een pomp op de erfscheiding. De twee huishoudsters staan er voor. Foto ca. 1920.

In de raadsvergadering van april 1921 werd geconstateerd dat bijna alle percelen in de stad aan de waterleiding waren aangesloten, maar het Stadhuis (het oude Raadhuis) nog niet.

In juni 1921 klaagde een raadslid over de toestand van de waterpompen in Elst, die allertreurigst was: sommigen moesten 20 minuten lopen en alles ging naar de pomp bij de school. Er bleek van alles aan gedaan te zijn wat mogelijk was. Bij sommige pompen, onder andere aan de Franse weg waren zelfs de buizen 7 m verlengd. Er was getracht een pulspomp te slaan aan de Franse weg, maar men stuitte op klapzand en alles viel vreselijk tegen.

In juni 1923 waren B & W voornemens het afrijden van de Molenstraat te verbieden. Bij Politie-verordening heeft de Raad dit overgelaten aan B & W omdat er vermoedelijk extra bepalingen nodig waren voor het verbod tot afrijden van motorrijtuigen en rijwielen, maar voorlopig werden er maatregelen genomen om ongelukken te voorkomen. E.P van Dijk vond de bedoeling natuurlijk goed, maar zou wel bereikt worden wat men zich voorstelde? Het werd meer en meer de gewoonte van de industriëlen om zich van lange karren te bedienen. Bij het draaien of sturen naar boven sloot men de Herenstraat voor een ogenblik als het ware af. Hoe breder de oprit hoe beter, daarom stelde hij voor de pomp onderaan de Molenstraat op te ruimen en in overleg met de bakker Koster de stoep voor zijn huis een stuk in te korten. De opruiming van de pomp werd met tegenstemmen van de beide wethouders aangenomen.

De pompen in Rhenen hebben over 1921 niet veel gekost, maar voor '22 verwachtte men hogere uitgaven. De bijzondere hoogte van het maaiveld heeft in Elst veel wijziging en herstel geverg'd. De putten werden er verdiept met buizen die 7 en 8 m en nog meer lang waren en daarbij was bijzonder veel tegenspoed te overwinnen: klapzand, stenen in de grond, het was enorm zoveel bezwaren er te overwinnen waren, aldus een verslag. Het aanbrengen van kranen van de pompen aan de waterleiding stuitte op vele moeilijkheden, hetgeen toegeschreven werd aan de hoge waterdruk.

De Stichting Elster Woningbouw heeft in april 1924 een pomp opgericht op gemeentegrond en op enige afstand van haar woningen aan de Rijkssstraatweg. Er kwam een verzoek deze over te nemen door de gemeente. In de oorlogsjaren (1914/18) was de pomp geplaatst voor de 8 woningen die daar gebouwd waren, omdat de afstand van die huizen en de bestaande pomp te groot was. Maar nu maakten er wel 40 of 50 gezinnen gebruik van en ze is meer in gebruik bij de ingezetenen daar in de omtrek. De gemeente was in het bezit van gedemonteerde pompdelen, om de ijzeren delen die in oorlogstijd in de bewuste pomp aangebracht waren te vervangen. B en W vonden het billijk deze pomp over te nemen.

In november 1923 kwam het onderhoud der pompen ter sprake. De gemeentepost bedroeg f 1000, dat was f 25 per week. De commissieleden vonden dat verschrikkelijk hoog; de loodgieters beschouwden die zaak als een melkkoe, 'ze gaan er naar toe en dan gaan ze weer weg en dan hebben ze tenslotte nog weinig of niets gedaan. Zou het niet afdoende zijn als alle pompen in de stad werden afgebroken?'.

Uiteindelijk is dit ook geschied, maar ik heb niet na kunnen gaan, wanneer elke pomp daadwerkelijk is verdwenen.

Cholera

In de literatuur treft men nogal eens de stelling aan, als zou de aanleg van pompen, overal in ons land, een gevolg zijn van de toen heersende dreiging van cholera.

Mag dit wellicht in andere steden een aanleiding geweest zijn, in Rhenen is het verband tussen cholera en drinkwater nooit ter sprake geweest.

In 1832 werd in Rhenen een commissie ingesteld om voorzorgen en maatregelen te treffen tegen het uitbreken van de 'Aziatische braakloop' of cholera. Hierin werden benoemd: H.H. van Deventer, burgemeester als voorzitter, A. Lijster, raad, als secretaris en voorts H. Menso, wethouder, tevens medisch doctor, Jhr. W.A. Beelaerts van Blokland, raad en A. van den Brandhof, predikant te Elst. A. Lijster vond het verstandig dat '... naast de verordeningen ten aanzien van het rein houden der straten, tot zo veel mogelijke afwering der cholera, het hem hoogst belangrijk voorkomt, dat de onaangename en hinderlijke lucht, welke

leerlooijerijen veroorzaken, werd tegengegaan'. Tevens stelde hij voor, het aanleggen van de beurtschipper uit Rotterdam te bemoeilijken, 'om zo het gevaar der zoo zeer en te regt gevreesde cholera ...' te beperken. Voorgesteld werd het schip na vertrek uit Rotterdam onderweg, bij wijze van quarantaine, op te laten houden. Drinkwater en putten of pompen kwamen in dit verband niet ter sprake.

In mei 1866 kwam de cholera wederom aan de orde. Het college stelde, naar aanleiding van een mededeling van de Provincie, een bedrag ter beschikking, ('en daar de cholera in ons Vaderland is uitgebroken') om maatregelen te treffen tegen die ziekte, zowel vóór, als wanneer zij binnen de gemeente mocht zijn uitgebroken. Als gevolg van de provinciale mededeling is aan de ingezetenen gelast tot opruiming over te gaan van alle op of langs de straten, wegen, pleinen en erven zich bevindende mesthopen, alsmede de goten langs hun gebouwen en erven behoorlijk te zuiveren. Op of nabij de stadswal werden op kosten van de gemeente twee algemene privaten opgesteld. Een cholera-commissie werd ingesteld: P. Boodt, R. van Voorthuisen, O. Stramm, W. van Altena en Roelof van Lent. Tevens werd besloten om op de komende Pinksterdagen geen kramen, mallemolens, 'muzijkanten' of dergelijke binnen de gemeente toe te laten en tevens de kermis, die gepland was op 11 juni af te gelasten en alle openbare vermakelijkheden op die dag te verbieden. Ook in het daaropvolgende jaar werd voorgesteld de kermis af te gelasten, omdat zich in sommige gemeenten weer gevallen van Cholera Asiatica hadden voorgedaan.

Ook in 1873 kwam er nog een bericht van de provincie aangaande te nemen maatregelen tegen de cholera, maar dit werd ter kennisgeving aangenomen.

Overzicht

Tot besluit van dit artikel volgt hier een korte opsomming van een aantal gegevens met betrekking tot putten en pompen, afkomstig uit het Rhenens Oud-archief. Hierin zijn niet de pompen sinds de 19de eeuw opgenomen, deze komen in het bovenstaande artikel voldoende aan de orde. Deze lijst pretendeert niet volledig te zijn, maar ze geeft een goed overzicht over zo'n vier eeuwen putten en pompen in Rhenen.

1560 Aan 'Peter Jansz. slootmaker tUtrecht betaelt die somme van 2 £ ter cause van seeckere twee emmers met ijseren banden ende aen elcke emmer een vadem nieuwe kettings maken die gehangen sijn in de puth staende op de merckt'. [Een £ was een pond of gulden. De huidige waarde van de toenmalige gulden is ca. f 200,=]

1562 Gerrit Beerntsz. uitbetaald 'een £ ter cause vande puth in die Visscherstraet vuint te putten ende schoen [schoon] te maecken. Jan Henricksz. timmerman betaelt twaelff schellingen ter cause hij de voorsz. puth in de Visscherstraet voer mit plancken beschoten heeft'. [N.B. De Visscherstraat is de huidige Zuidwal.]

- 1581 Aan 'de metselaar Evert Thonisz. betaelt arrebeijtsloon dat hij mit sijnen knecht 4 daech gearrebeijt heeft aen een Rayder put'.
- 1597 'Aen Jan Jans. Smit 3 £ 10 stuivers voor dat hij een geheel jaer die stadtputten gancbaer gehouden heeft'.
- 1604 Cornelis van Eck heeft de kercke put ses emmers geleverd.
- 1619 'Noch op Remmertens aende put emmer verdient Roelof Gerritsen Smit'.
- 1656 Reparatie: 'nie[uw] ijsen werck van emmers aen Sinte Kuinens put'.
- 1659 Bestek, waarin genoemd 'de putt op de marckt ut te brecken, te weten het gene dat utgevallen is ende dat aen beide sijden met een heele steen dick in te schoeijen en boven te plaveijen. De putt in de Visscherstraet van onder tot boven toe met een hele steen te ondervangen te weten het genige datt er ut gevallen is in de voorsz. putt ende achter los te graven om datter geen sant inde putt kan schieten ende dat op der aennemer kosten'.
- 1697 Oud-burgemeester Klerck klaagt dat door het uitdiepen van de put voor zijn huis, de voorgevel merkbaar is verzakt. Besloten wordt de meester-metselaar Van Vianen uit Utrecht of iemand anders te ontbieden. Op 3 mei komt Van Vianen ter inspectie. Daarna ontvangt Gijsbert van Vianen 'voor sijn herwaerts komst om te inspecteeren de put, staende bij de Borg, mr. Klerck' volgens kwitantie 8 pond en 16 stuivers.
[N.B. Dit is de put aan de Herenstraat bij de Syndicus, die net iets ten oosten van de Muntstraat heeft gelegen].
- 1659 Aan Jan Jansen van Gilsen, kuiper, wordt betaald 16 pond en 14 stuivers voor geleverde putemmers.
- 1696 3 juni: 'door order vande Heeren vande Magistraet de putte aen te schoeijen, voor eerst de put bij mijnheer Syndicus boven rontom aen te schoeijen, daertoe van noode 1000 steen; de put bij Palmert onder beneden in de put aen te schoeijen boven om de put aen te schoeijen en uijt te breeken, onder het hout een komtlaege te setten, de dock plancke te ondervangen, daertoe van noode twaelf hondert steen; de put op het kerckhof in de midde aen te schoeijen 500 steen; de put op de mart in tmidden aen te schoeijen, 500 steen; samen tot de putte aen kalck 3 hoet, 3200 steen'.
- 1735 Een nieuwe ketting moet worden gemaakt aan de put op het kerkhof, en een put moet worden gerepareerd in de Visscherstraat.
- 1736 4 aug..... 'te betaelen aen Andries van Rijpen, pompenmaker t'Utregt 18 pond'.
- 1738 Betaling aan Dirk van de Water voor een nieuwe ketting aen de Raaijput, 15 pond.
- 1739 15 juni: 'Vermits de putten alhier in 't generael in seer slegten staet zijn, is goedgevonden te doen maken een pomp op de Merckt alhier, werdende de cameraer gelast door Dirk de metselaar en Willem van Eeden ijdter een bestek dat werk rakende te doen maken, en inmiddels de andere putten te doen repareren'.
Memorie voor de heeren burgemeesters en schepenen hoe veel de pomp op de marck zal koosten van Willem van Eden. Copia van een poomp alz die te Waegeningen staan.
Voor het eijserwerck 36-10-0, voor loot soolder hart en suijsers met twee beekken 200-25-0, voor het erbeijdersloon met een knegt -40-0 samen 300-1-10
Voor dit voorstaende sonder het metselwerk steen en houtwerck en niet anders als loot soldeer slot en suijsen en eijserwerck en twee koopere beekken en setten niet minder dan drie hondert gulden of voor het setten voor het eijserwerck met het sooldeer voor hondert en dertig gulden, of voor het setten -40-0 en dat de heeren alles koopen liever en een werckhuus, waer dat het de heeren gelieven sal.
29 juni: 'Op 't voorgebragte van den cameraer Van Deventer welke met Dirk de Metselaar en den tinnegietier van Eeden hadde gesproken over het maken van een bestek van de pomp op de markt, hebben haer Edel. Achth. eenparig goedgevonden en geresolveert deselve pomp door gemelde personen in daghuur te doen maken'.
- 1740 12 maart: Aen Martinus Wolf voor 2 pompe backen: 30 pond.
- 1740 22 augustus: '800 pond..... den cameraer Van Deventer te voldoen tot betalinge van extraordinaris kosten, so van 't maken van de pomp op de markt, 't nieuwe bestraaten aldaer, als anders' te betalen.

- 1745 Hendrik Petersen Bouman kreeg de aanneempennings uitbetaald van de nieuwe pomp in de Visscherstraat.
- 1770 Omdat de ketting van de put voor het huis van de Heer Generaal Smissaert in een zeer slechte staat verkeerde en nodig behoorde te worden vernieuwd, werd besloten een nieuwe ketting bij aanbesteding te laten maken.
- 1771 2 januari: aan Willem van Eeden voor het repareren van de pomp 6 pond 18 stuivers. [Vermoedelijk de pomp op de Markt.]
- 1772 17 augustus: besloten om de kap van de put staande voor het huis van de Heer Generaal Smissaert op de best doenlijke wijze te laten repareren en vervolgens te laten opverven. [Dit was dus de put in de Herenstraat].
- 1777 De smid te Wageningen, genaamd Wentholt, heeft aangenomen het ijzerwerk aan de put voor het huis van de heer Overste Smissaert conform het bestek of tekening daarvan gemaakt, te maken. Het leveren en zetten voor 5½ stuiver per pond, blijvende het transport van het ijzerwerk van Wageningen tot hier voor rekening van de stad. Gedeclareerd werd: 'Voor de Stad Rhenen gewogen 876 pond ijser, Rhenen 10 maart 1777, H.H. v.d. Berg waagmeester'.
- 1779 Een nieuwe kap wordt gemaakt op de put aan de Markt; de galg van de put aan het kerkhof wordt geveerd.
- 1815 'voorgedragen dat vermits de onkosten aan het huis als meede het maken van de Nieuwe Pomp de begroting overschrijden'.
- 1816 'aangesteld voor het jaarlijks onderhoud der pompen Johannes de Broer, koperslager alhier, voor f 30,= en de smid R. van der Weerd voor het jaarlijks onderhoud der Put f 6,= '.
- 1820 tot 1830, diverse rekeningen voor het aanbrengen van nieuw leer aan de pomp te Remmerden. 1823: aan J.W. Lammers 1 gulden 50 ct voor twee nieuwe zuigers in de pomp te Remmerden. [N.B. Deze gegevens zijn afkomstig uit het Kerkelijk archief gem. Rhenen. In Remmerden stonden twee boerderijen van de Herv. Kerk].

Literatuur en bronnen

De meeste gegevens zijn afkomstig uit het Oudarchief van de gemeente Rhenen: notulen van vergaderingen van B&W, gemeenteraad en de jaarrekeningen.

Praktische informatie verkreeg ik van J.E. Bovenschen te Doorwerth, op 27-9-1995. Jan Bovenschen is vroeger indirect betrokken geweest bij reparaties aan de stadspompen, omdat zijn grootvader als smid dergelijke werkzaamheden opgedragen kreeg en Jan als kind dikwijls mee mocht helpen. Dank zij een goed geheugen kon hij mij waardevolle informatie verschaffen, waarvoor ik hem hartelijk dank zeg.

Publicaties:

Demoed, E.J., De watervoorziening in zuid-oost Utrecht, in: Nederlandse Historiën, 6 (1971), pp. 185-188.

Deys, H.P., Achter Berg en Rijn, van Boeren, Burgers en Buitenlui te Rhenen, Wageningen, 1981

Gravendeel, D.W., Dorpspompen in Vleuten - De Meern, in: Periodiek Hist. Verg. Vleuten - De Meern-Haarzuilen, 3 (1987), pp. 531-538 en 4 pp. 557-563.

Haakman, G.C., Rhenen en Omstreken, Amersfoort, 1847.

Hooff, G.van, De ijzergieterij en machinefabriek 'De Prins van Oranje' te 's-Gravenhage, in: Industriële archeologie 35 (1990), pp. 50-57.

Renaud, W.F., Een bijzonder gereedschap uit het loodgietersbedrijf, in: Bijdragen en Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum', 47 (1984) 2, blz. 24-30.

Huisnamen in de binnenstad van Rhenen eind 16e eeuw

dr. A.J. de Jong

Ongeveer 15 jaar geleden deed ik genealogisch onderzoek aan het Betuws-Rhenense geslacht Budding(h) en stuitte daarbij op een Thonis Cornelisz Buddingh, die einde 16e eeuw waard was in 'St. Anthonis', een herberg in de binnenstad van Rhenen. De naam van de herberg bleek een bruikbaar aanknopingspunt te zijn om leden van het geslacht Buddingh te traceren te meer omdat ze ook nog wel eens onder patroniem in de archiefstukken vermeld werden, zoals Thonis Rutgersz, Cornelis Adriaens en Cornelis Thonisz.

Bij het onderzoek kwam ik een aantal andere namen van huizen en panden tegen en besloot deze met de namen van de bewoners te noteren ten einde hier misschien nog eens over te publiceren. Dit werkstuk is al die jaren echter blijven liggen omdat voor een dergelijke publikatie men een zekere volledigheid zou moeten nastreven, waarvoor meer onderzoek gedaan zou moeten worden.

Wetende dat er toch de nodige belangstelling in kringen van genealogen zal bestaan voor deze gegevens, heeft er toe geleid toch het voorlopige resultaat middels dit artikel in Oud Rhenen te publiceren.

Omdat de binnenstad van Rhenen begrensd is door de stadsmuren bleef het aantal bewoners en de bebouwing in de twee eeuwen na de 16e eeuw nagenoeg constant. Rhenen heeft eigenlijk nooit een grote welvaart gekend, hetgeen ook blijkt uit de beperkte gilde-activiteiten die er waren. Rhenen was meer van belang vanwege de strategische ligging. Bezetting, brandstichting en verwoesting, zoals door Gelderse en Franse legers, kwam de welvaart van Rhenen zeker niet ten goede.

Uit een opgave in 1815 van de gemeente Rhenen aan het Departement van Oorlog blijkt dat de bewoning van de gemeente Rhenen (vermoedelijk voornamelijk binnen de muren) bestond uit: Drie grote boerenbehuizingen, zeven en twintig kleine en driehonderd 'keuters of arbeiderswoningen'; geen al te florissant beeld dus.

Een kadastrale kaart anno 1820 van het stads gedeelte (zie het boek De Stad Rhenen van Prof.Dr. W. van Iterson), geeft 450 percelen, met niet op alle percelen behuizing, hetgeen aardig klopt met de bovengenoemde opgave.

Beperken we ons hier tot het gedeelte 'binnen de muren', dan weet Haakman te vermelden dat in 1844 de stad 1403 zielen telde, die in 228 huizen woonden.

In de 16e eeuw, aan het einde dus van een periode van economische opbloei, waren er huizen en panden, die op een of andere wijze zich onderscheidden van de andere, hetgeen tot uiting kwam in de huisnamen, waarmee deze werden aangeduid in kerk- en stadsrekeningen.

Hoewel er nog geen diepgaand onderzoek gedaan is naar de functie en betekenis van deze panden, volgt hier een voorlopige opsomming (in alfabetische volgorde) van de huisnamen en de bewoners einde 16e eeuw voor zover die werden aangetroffen.

1. St. Anthonis, een herberg op de hoek van de Cruysstraet.

Bewoners: 1547-1548 Thonis Rutgers (Buddingh)
1571-1573 Lijs Melis
1578 Andries van Rhijn en Cornelis Thonisz
1578-1584 Cornelis Adriaens (Buddingh) en Aert Thonisz
1585-1591 Thonis Cornelisz Buddingh
1600-1602 Jacob de Leeuw
1603-1608 Willem Gerritsz Bock

2. De Bock, zie **Olijmolen/Rosmolen** onder No. 12.

3. Baelioenesteijn of Bil(l)ionesteyn

Bewoners: 1571-1588 Willem van Harn en erfgenamen
1588-1607 Cornelis Thonisz Buddingh en erfgenamen. Cornelis Thonisz Buddingh had ook een huis op de hoek van de Cruysstraet in 1588, vermoedelijk de herberg St. Anthonis.

4. De Blauwe Handt, in de Visscherstraet bij de Rijnpoort.

Bewoners: 1595 Evèrt Thonis metselaer
1599-1610 Dirck Martens en erfgenamen

5. De Bontekoe, een stadsboerderij en tevens herberg in de Bontekoestraet tussen de Berchpoort en de Thijmenstoorn. Er achter lagen in 1585 de 'Korte Doelen' en oostwaards de droge stadsgracht. Vaak wordt melding gemaakt van 'een schuyr bij de Bontekoe'.

Bewoners: 1601-1602 Jacop van Rhenen
1608-1610 Jonker Dirck Uithoorn

6. St. Christoffel, aen de Cruysstraet.

Bewoners: 1571-1578 Schalck Jans
1579-1610 Cornelis Thonisz Moll

7. Den Engel, aan de Langhestraet, hoeck Cruysstraet.

Bewoners: 1533 Jan Tulman (eigenaar Floris van Pallandt)
1547 Willem Jansz Tulman
1570 Aelbert Verwey
1571-1584 Jan van Ede en erfgenamen
1585-1587 Merri Jerfaes
1591-1605 Thomis Harmans metselaer
1606-1609 Hendrick Adriaens

8. Haech hofsteyn of Haegesteyn

Bewoners: 1547-1570 Cornelis Woutersz

9. De Haes, aan de Langestraet.

10. St. Joris, aen het kerckhoff.

11. Kesteresteyn, in 1564-1567 genoemd met boomgaard boven 't Steylstraetgen.

12. Koning van Denemarken, een oude herberg met stallen gelegen aan de noordzijde van de Herenstraat, hoek Kloostersteeg. De naam houdt mogelijk verband met het feit dat koning Christiaan II van Denemarken hier op doorreis verbleef. Vanouds stopten bij deze herberg de diligences en postwagens die over de Utrechtse heuvelrug reden.

13. De Moriaen, een herberg en zadelhofstad aan de oostzijde van de Markt, tweede huis ten zuiden van de Steilesteeg.

Bewoners: 1551 Walraven Lucasz, tinsheer van Floris van Pallandt.

14. Plumesteyn, gelegen aen het Hoochstraetgen.

Bewoners: 1571 Coendert Henricksz weduwe
1572-1573 Bessel Conraets
1578-1607 Ernst Jansz de Wever
1608-1610 Huybert Gerritsz

15. De Rosmolen, een schuur met een door paarden aangedreven molen; later de Olijmolen of ook wel De Bock genoemd. Deze stond ongeveer in het midden aan de oostzijde van de huidige molenstraat (vroeger Horsteweg).

Bewoners: 1551 Gerrit de Wit
1571-1572 Willem Beyer
1573 Jan van Harn
1578-1591 Aelbert Huyghen Verwey
(toen was het een oliemolen)

16. De Rooden Leeuw

Een belendend huis bewoond door:

1587 De weduwe van Mr. Jacob van Eck genoemd als belender

17. De Sack

Bewoners: 1606-1610 Anthonis Adriaens van Triest

18. Schenckenschans, oostwaerts de Cruysstraat (hoek), in 1636 waren de Domeinen van Utrecht eigenaar. Later werd dit **Het Rondeel** genoemd.

19. Schonesteyn, genoemd 1571-1572

20. De Sluetel, in de Langstraat.

Een belendend huis bewoond door:

1547 Dirck Rutgers weduwe

1570 Pelgrim Cornelisz

1578 Herman (Cornelisz?)

21. De Swaen

Bewoners: 1571-1572 Willem Roeloffsz

1578-1606 Frans van Ewijck en erfgenamen

1607-1610 Thomas Huybertsz

Foto (Achter Berg en Rijn 322) van de Heerenstraat (ca. 1910) met rechts het 'Huis met de trappen'.

- 22. Trappenburch**, ook wel **De Schuyr, Het Huys op de Trappen** of **Het Hoge Huis**, gelegen aan de noordzijde van de Herenstraat, vlakbij de Muntstraat. Het was aanvankelijk een tijsgoed van de Graaf van Bergh, oorspronkelijk eigendom van de abdij van Deutz, en was een van de oudste stenen huizen van Rhenen. Op 17e eeuwse schilderijen van Rhenen steekt dit vierkante donjonachtige gebouw vaak boven het oostelijk gedeelte van de stad uit.

Bewoners: 16e eeuw Johan van Westryenen
 (begin) Jan van Ryenen
 1519 Gerrit van Harn
 1571-1573 Gerrit van Hees
 1579-1610 Jan Aelbertsz Toll

- 23. De Valck**, gelegen aan de Langestraet.

Bewoners: 1533 Hendrijck Beyer, eigenaar was tinsheer
 Floris I van Pallandt

- 24. De Wildeman**

Bewoners: 1547-1570 Zweer Henricksz

Geraadpleegde bronnen

1. Huisrenten, Rekeningen van de Cunerakerk, Gemeente Archief Rhenen, Inv.No. 763.
2. Gasthuismeestersrekeningen, Gemeente Archief Rhenen, Inv. No. 845.
3. Prof.Dr. W. van Iterson, De Stad Rhenen (Assen 1960).
4. G.C. Haakman, Rhenen en Omstreken (Rhenen 1847).